

Н. Д. АНДГУЛАДЗЕ

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ
ИСТОРИИ КЛАССНОГО И ЛИЧНОГО СПРЯЖЕНИЯ
В ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ**

**ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
Тбилиси
1968**

ნ. ანდლულაძე

კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების
ისტორიის ფოფი სპიითხი იბერიულ-პაპასიურ
ენებში

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1968

ისტორიულ-შეღარებითი მეთოდის გამოყენებით ნაშრომში შესწავლილია იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთ-ერთი სპეციფიკური კატეგორიის — გრამატიკული კლასების განვითარების დინამიკა ცალკეულ ჯგუფებში და ზოგადი პერსპექტივის სახით — მთელს ამ ენათა ოჯახში. გრამატიკული კლასების ევოლუციასთან დაკავშირებით ნაჩვენებია პიროვანი უღვლილების ჩასახვისა და განვითარების ძირითადი კანონზომიერებანი იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნაში.

თავი პირველი

გრამატიკული კლას-კატეგორიის რაობისა და ისტორიისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

§ 1. რა არის გრამატიკულ კლასებად დაყოფის საფუძველი?
საკითხის დასმისათვის. იბერიულ-კავკასიურ ენათა უმეტესობას ახასიათებს სახელთა კლასიფიკაცია მორფოლოგიური საშუალებებით. სახელთა კლასიფიკაციის ეს მორფოლოგიური სისტემა გრამატიკული კლასების სახელითაა ცნობილი.

გრამატიკული კლასი მორფოლოგიური კატეგორიაა. სემანტიკური (სემასიოლოგიური) კატეგორიისაგან განსხვავებით, იგი აფიქსების სისტემითაა წარმოდგენილი: თითოეულ აფიქსს თავისი ფუნქცია აქვს.

სემანტიკურ ჯგუფებში კი სახელები ერთიანდებიან იმის მიხედვით, თუ რა კითხვის ნაცვალსახელებს იგუებენ. ამისდაკვლად ქართულში გვექნება სახელთა ორი სემანტიკური ჯგუფი — „ვინ“ ჯგუფი და „რა“ ჯგუფი. პირველი კითხვა დაესმის მხოლოდ ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვებს, მეორე — ყველა დანარჩენს (ცხოველებს, საგნებს, მოვლენებს, ცნებებს...).

სემანტიკური და გრამატიკული კლასიფიკაციები ერთმანეთთან შინაგანად არის დაკავშირებული.

სემანტიკური კლასიფიკაციის პრინციპის დადგენა შედარებით ადვილია. გაცილებით ძნელია გრამატიკული კლასების საკლასიფიკაციო პრინციპის მიკვლევა.

საკითხი ასე დგას: რა არის იბერიულ-კავკასიურ ენათა გრამატიკული კლასების ძირითადი საკლასიფიკაციო პრინციპი?

განვიხილოთ დალესტნის ენები, სადაც გრამატიკული კლასების კატეგორია კარგადაა წარმოდგენილი.

ანდიურში მამაკაცის აღმნიშვნელი ყველა სახელი ქმნის ერთ ჯგუფს, რომელსაც შესათანხმებელ ფორმებში მორფოლოგიურ ნიშნად მოუღდის ვ- (უ-) აფიქსი.

მამაკაცის აღმნიშვნელ სახელებს რაიმე ნიშანი — დაბოლოება, თავსართი — არა აქვთ. ამიტომ მეტ წილ შემთხვევაში აქ სიტყვის მნიშვნელობიდან უნდა ამოვიღეთ მხოლოდ. რაკი სიტყვა მამაკაცს აღნიშნავს, პირველი კლასისა იქნება (ასაკობრივ სხვაობას აქ მნიშვნელობა არა აქვს).

სიტყვების მეორე ჯგუფს შეადგენს ქალის აღმნიშვნელი სახელები — ნიშანი **ჟ**.

მესამე ჯგუფს შეადგენს ცხოველთა აღმნიშვნელი სახელები და ბევრი სხვა სახელი, არაცოცხალი ბუნების საგანთა აღმნიშვნელი. ამათ მორფოლოგიურ ნიშნად მოუღდის **ბ**.

საგანთა მეოთხე ჯგუფი ერთიანდება **რ**- ფორმანტით, რომელიც თავს უყრის ყველა სიტყვას, რაც წინა სამ კლასში არ შესულა.

სქემის სახით ანდიური ენის გრამატიკული კლასების სისტემა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ.

I. აღამიანთა — მამრობითი სქესისა —	ვ-
II. „ — მდედრობითი სქესისა —	ჟ-
III. ნივთთა — ცხოველთა და ზოგიერთ საგანთა —	ბ-
IV. „ — დანარჩენ საგანთა —	რ-

ეს ფორმანტები გვხვდება სახელებში: არსებათა და მოვლენათა, საგანთა და ცნებათა აღმნიშვნელ სიტყვებში, თვისებათა აღმნიშვნელ სიტყვებში, რიცხვის აღმნიშვნელ სიტყვებში, სხვა სიტყვათა ნაცვლად ხმარებულ სიტყვებში და ა. შ. გვხვდება აგრეთვე ზმნებში¹.

გრამატიკული კლასების მხრივ მეტ-ნაკლები სხვაობაა იბერიულ-კავკასიურ ენებში. განსხვავება ამ ენათა განვითარების განსხვავებული გზებითაა გამოწვეული (იხ. ქვემოთ), მაგრამ არსებით მომენტებში დამთხვევაც გვაქვს. ეს განსაკუთრებით კლასიფიკაციის

¹ იხ. ა. დი რ ი, Краткий грамматический очерк андийского языка с текстами, сборником андийских слов и русским к нему указателем, Тифлис. 1906 (ქვემოთ ა. დი რ ი, Андийский язык), გვ. გვ. 4—7, 9—11, 27—29, 30, 33—47, 47—50, 53—59, 69—70; იხ. აგრეთვე: ა. დი რ ი, შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში (გერმ. ენაზე), გვ. 183—195.

ძირითად პრინციპს ეხება (თუმცა ამ მხრივაც არაა ყველგან ერთგვარობა).

რა უდევს ანდიურის კლასიფიკაციას საფუძვლად?

პირველი ნიშანი, რომელიც თვალში ეცემა კაცს, ესაა ბუნებრივი სქესის მიხედვით სახელების დაყოფა. ადამიანი თუ მამრობითი სქესისაა, ერთ კლასს განეკუთვნება, თუ მდედრობითისაა — სხვა კლასს.

ასეა თითქოს, მაგრამ ეს არ იქნება ძირითადი, მთელი (ოთხკლასიანი სისტემის) კლასიფიკაციის განმსაზღვრელი პრინციპი.

თუ მდედრობითი და მამრობითი სქესის მიხედვით გარჩევის პრინციპი უდევს საფუძვლად სახელთა კლასიფიკაციას, მაშინ მის გატარებას უნდა მოველოდეთ ყველგან, სადაც კი ამ ძირითადი პრინციპის გატარებაა შესაძლებელი. მაშასადამე, ამავე ნიშნის მიხედვით ცხოველთა კლასიფიკაციასაც უნდა მოველოდეთ. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ანდიურში ეს ასე არ არის — ცხოველები, განურჩევლად სქესისა, ერთ კლასშია (იხ. III კლასი) მოქცეული. იქნებ მხოლოდ ანდიურისათვისაა დამახასიათებელი ამგვარი სისტემა? ანდიურის მონათესავე ენებში როგორილა ვითარება?

§ 2. გრამატიკული კლასი და გრამატიკული სქესი. წახურულში ანალოგიური სურათია. ამ ენაში გამოყოფენ კლასის ნიშანთა რამდენიმე სისტემას, მაგრამ საკლასიფიკაციო პრინციპი ყველგან (ყოველ სისტემასთან) ერთია, კერძოდ, ცხოველები აქაც ერთ, სახელდობრ — მესამე კლასშია მოქცეული:

	I სისტემა	II სისტემა	III სისტემა	IV სისტემა
I. გრამატიკული კლას-კატეგორია — ადამიანთა (მამაკაცები)	-ჟ- ვ- უ-	ჟ- უ- ვ-		
			რ-(დ-)	ჟ- ვ- უ- ზ- მ-
II. გრამატიკული კლას-კატეგორია — ადამიანთა (ქალები)	-ჟ- ი- (დ)	ჟ- ი		

III. გრამატიკული კლას-კატეგორია — ნივთა (ცხოველ- ბი ¹ და სხვ...)	-ჟ- უ- ვ- (0)	ბ- ვ- უ- (დ-)	ბ- (რ-)	} დ- (თ-) ²
IV. გრამატიკული კლას-კატეგორია (დანარჩენი საგნები და მოვლენები)	-ჟ- ი- დ- (0)	დ- (0)	დ- (რ-)	

ამგვარივე ვითარებაა რუთულურში³.

იგივე სურათია ბუღუზურში:

- I. ადამიანთა — მამრობითი სქესისა — 0 (|| რ-)
 II. „ — მდედრობითი სქესისა — რ- (|| ლ-), ბ- (|| ჟ-)
 III. ნივთა — ცოცხალ არსებათა... — ბ- (ჟ-)
 IV. „ — დანარჩენ საგანთა — დ- (|| ვ-)⁴
 ლაქურში ცხოველები ერთ კლასშია მოქცეული⁵.

¹ გარდა ნიანგისა!

² იხ. ევგ. ჭეი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, გრამატიკული კლასები წახურულ ენაში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია..., 1952, 20—22 ივნისი, მე-შაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, გვ. 21—22 (ჩვენ ხელთ გვექონდა ხელნაწერი მოხსენება. რომელიც ავტორმა გადმოგვცა გასაცნობად). შდრ. ა. დ ი რ ი, Шахурский язык, Тифлис. 1913, გვ. გვ. 5—6, 11, 26 — 32, 35 — 40, 44—48, 51 — 53, 59 — 63, 95 — 103, 110 — 113.

³ იხ. ა. დ ი რ ი, შესავალი... გვ. 304.

⁴ იხ. ვლ. ფ ა ნ ჯ ვ ი ძ ე, გრამატიკული კლასები ბუღუზურ ენაში. დაბეჭდილია მოხსენების ნაწილი: გრამატიკული კლას-კატეგორია ბუღუზური ზმნის უღვლილებაში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II, № 5, 1941, გვ. 563—470 (შდრ. ა. დ ი რ ი. შესავალი... გვ. 298 — 300 და Р. Шаумян, Яфетические языки „шах-дагской“ подгруппы, Предварительное сообщение, ЯМ, X, გვ. 164 — 174).

⁵ პ. უ ს ლ ა რ ი, Этнография Кавказа, IV. Лакский язык. თბილისი, 1890, გვ. 10 (ქვემოთ — Лакский язык); ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაქურ ენაში, ენიშკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 172; გ. მ უ რ - ე ლ ი ნ ს კ ი, Классы и классные показатели в лакском языке, Труды второй научной сессии Дагестанской Базы Академии наук Союза ССР, Махачкала, 1949, გვ. 149.

დალესტნის სხვა ენებშიც არსებითად იმავე ვითარებასთან გვაქვს საქმე.

ამგვარად, ანდიურისათვის დამახასიათებელი თავისებურება დალესტნის სხვა ენებშიც დადასტურდა. ესაა დამახასიათებელი თავისებურება დალესტნის ენათა გრამატიკული კლასების სისტემისა: ცხოველები განურჩევლად სქესისა ერთ კლასში ერთიანდება. მაშასადამე, მდებრობითი და მამრობითი სქესის მიხედვით კლასიფიკაციის პრინციპს მთელი ოთხკლასიანი სისტემის ძირითად საკლასიფიკაციო პრინციპად ვერ მივიჩნევთ.

იგივე შეიძლება ითქვას ცოცხალ არსებებად და არაცოცხალ საგნებად ანუ „სულიერისა“ და „უსულოს“ მიხედვით კლასიფიკაციის შესახებ. ძირითად პრინციპად მასაც ვერ ჩავთვლით, რადგან III და IV კლასის გარდა, სადაც კიდევ შეიძლებოდა ამ პრინციპის ძიება, არსებობს I და II კლასი, რომელიც ასეთ შემთხვევაში განზე დარჩებოდა, რაც თავისთავად უკვე იმაზე მიუთითებს, რომ ძირითად პრინციპად ცოცხალისა და არაცოცხალის მიხედვით დაყოფის მიჩნევა შეუძლებელია¹.

ზოგ მკვლევართან შევხვდებით ცდას გრამატიკული კლასების საკლასიფიკაციო პრინციპად გამოაცხადონ სოციალურად აქტიურისა და სოციალურად პასიურის მიხედვით დაყოფა საგანთა და მოვლენათა (დ. ჟირკოვი, ს. ბიხოვსკაია, ა. ბოკარევი...)². რა შინაარსი აქვს (ან ჰქონდა) „სოციალურად აქტიურის“ ან „სოციალურად პასიურის“ ცნებას ამ ენათა მატარებელი ხალხების ცნობიერებაში—ამის შესახებ თითქმის არაფერია ნათქვამი. ამის გარკვევის გარეშე კი „სოციალურად აქტიურ-პასიურის“ ცნებები სინამდვილის ამსახველად ვერ მიიჩნევა. არსებითად კი ენობრივი მოვლენების ამგვარი ეულგარულ-სოციოლოგიური ინტერპრეტაცია ნ. მარის ე. წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ პოსტულატებზეა დამყარებული.

¹ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა; თბილისი, 1937, გვ. 173 — 174.

² იხ. ლ. ჟირკოვი, Таблосараинский язык, Москвитин-Ленинград, 1946, გვ. 565; ს. ბიხოვსკაია, Особенности употребления переходного глагола в даргинском языке, Кербულში — Памяти академика Н. Я. Марра, Москвитин-Ленинград, 1938, გვ. 66; ა. ბოკარევი, О классных показателях в аваро-андо-цезских языках, „Язык и мышление“, X, 1940, стр. 48—63.

დაყოფას „გონიერად“ და „არაგონიერად“ ტერმინოლოგიური ხასიათის ნაკლოვანებანი ახლავს¹.

„არაგონიერთა“ კლასში ჩაირიცხებიან ისეთი საგნებიც, რომელთა გონიერების საკითხი საერთოდ არც დაისმის (ქვა, მატყლი, რბო და ბევრი სხვა).

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინები „ადამიანის (პიროვნების) კატეგორია“ — „ნივთის კატეგორია“ კარგად ეგუება, როგორც ძირითად საკლასიფიკაციო პრინციპს, ისე გრამატიკული კლასების ისტორიულ პერსპექტივებს.

3. უსლარი თავის მონოგრაფიებში ხმარობს ტერმინს „კატეგორია“, თუ საქმე ეხება ოთხ- ან მეტკლასიან ენებს (ჩაჩნური, ლაკური). თუ სამკლასიანი ენების ანალიზს წარმოგვიდგენს, მაშინ „სქეს“ („род“) ტერმინს ამჯობინებს:

„ვიწყებთ რა ხუნძური ენის გრამატიკულ თავისებურებათა განხილვას, პირველ რიგში უნდა მივაქციოთ ყურადღება ერთ მოვლენას, რომლის მსგავსი ჩაჩნურშიც დავადასტურეთ, საკუთრივ, — ზოგიერთი ასოს (СУКВЫ!) ცვლას სქესთა სხვაობასთან დაკავშირებით. ჩაჩნურ ენაში ამგვარი ცვლილებები გამოწვეულია რამდენიმე კატეგორიის არსებობით, რომელთა შინაარსი ძნელი გამოსაცნობია, — ხუნძურში კი ამგვარი ცვლილებები გამოწვეულია სქესთა სხვაობით და გამოხატულია მარტივად და ნათლად. სქესი სამია: მამრობითი, მდედრობითი და საშუალო²“.

გრამატიკული სქესების საკითხი სამკლასოვანი ენების მიმართაც უნდა მოიხსნას. უსლარისავე ინტერპრეტაციის მიხედვით ნათელია, რომ ოთხკლასოვანი სისტემის მქონე ენებში იგი გამოუსადეგარია. იგივე ვითარებაა სამკლასოვან ენებში: სქესის პრინციპი აქაც არაა

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 135.

² 3. უსლარი. Аварский язык, გვ. 33, შდრ. მისივე, Чеченский язык, გვ. 9, Лакский язык, გვ. 7: „Это суть четыре категории, и название каждого предмета подходит под одну из них. Мы говорим категорию, а не роды, потому что разделение на роды, существующее, напр. в языке аварском не может быть согласовано с лакскими категориями. Последние напоминают собою шесть категорий чеченского языка, но только в более простом виде...“ შდრ. იქვე, წერილები შიფერისადმი, გვ. 9, სადაც 3. უსლარი ლაპარაკობს არჩიულის ოთხ სქესზე (род); წერილი დათარიღებულია 1863 წლის 9 ოქტომბრით, გვ. 5; იხ. არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცეაძე, ხუნძური ენა, 1962, თბილისი, გვ. 84 — 96.

ძირითადი პრინციპი. პ. უსლარი ამ შემთხვევაში ევროპული ენების ჩვენებათაგან ამოდის. მაგრამ ევროპულ ენებში ეს დაპირისპირება ზოგადად ვრცელდება ცოცხალ არსებებზე (ადამიანი, ცხოველები), ხუნძურში კი „სქესი“ მხოლოდ ადამიანთა შორისაა გარჩეული. ე. წ. „საშუალოში“ მოქცეულია ცხოველები ორივე სქესისა და ნივთები. ხუნძურში ამგვარი სისტემაა:

I. ადამიანთა — მამრობითი სქესისა — ვ

II. „ — მდედრობითი სქესისა — ჰ

III. ნივთთა (ცხოველები, საგნები, მოვლენები) — ბ¹

ამდენად პ. უსლარის კლასიფიკაცია არათანმიმდევრულია.

მეტი თანმიმდევრობით ხასიათდება აკად. ივ. ჯავახიშვილის კლასიფიკაცია. მისი კლასიფიკაციის ძირითადი ცნება სქესის ცნებაა. ამით უპირისპირდება სქესის მქონე სახელთა ჯგუფი უსქესოთა და უსაკოთა ჯგუფებს. ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით კავკასიურ ენებში გვაქვს სქეს-კატეგორია². სქეს-კატეგორიის ნიშნებს ეძიებს მკვლევარი ქართველურ ენებში³.

გრამატიკული სქესის გარჩევა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის არ არის ნიშანდობლივი.

როგორც ჩანს, გრამატიკულ სქესზე ყურადღების გამახვილება გამოწვეულია ადამიანთა ორი გრამატიკული კლასის არსებობით.

საკითხავია, არის კი აქ ადამიანთა ორ გრამატიკულ კლასად დაყოფა სქესის მიხედვით კლასიფიკაციის შედეგი, თუ აღნიშნული ფაქტი სხვაგვარ კვალიფიკაციას მოითხოვს.

პროფ. მ. ნემიროვსკი წერს: „თუ კავკასიის იაფეტურ ენებში მამაკაცი და ქალი გამოყოფილია ცალკე გრამატიკულ კლასებად, ეს იმიტომ, რომ ამგვარი გამიჯვნა წარმოადგენს ადამიანთა ამ ჯგუფე-

¹ იხ. ლ. ჟირკოვი, Грамматика аварского языка, მოსკოვი, 1924, გვ. 35 — 37; არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, დასახ. ნაშრ., იქვე.

² ცალკე უნდა აღინიშნოს ივ. ჯავახიშვილის კვალიფიკაცია თაბასარანული ენის გრამატიკული კლასების სისტემისა: „თაბასარანულს სქესი არა აქვს და მხოლოდ ორი კატეგორია აბადია: ყველა სახელებს გონიერ და არაგონიერ არსებათა კატეგორიებად ჰყოფს“ (ივ. ჯავახიშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 146, 153); შდრ. უკლარის კატეგორია.

³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937, გვ. 135 — 257; შდრ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის აგებულება, გვ. 253 — 254; მისივე, მეორე გრამატიკული კლასის („მდედრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში, საქ. სარკადემიის მოამბე, III, № 4, 1942, გვ. 373 — 376.

ბის განსხვავებული სოციალურ-საწარმოო ღირებულების „ენობრივ“ ასახვას და არა სქესის მიხედვით მათ დაპირისპირებას¹.

სქესების მიხედვით ღიფერენციაციასთან რომ არ გვაქვს აქ საქმე, ეს სწორია. სოციალური ღირებულების იმგვარი ინტეგრაცია, როგორიც მ. ნემიროვსკის აქვს მოცემული, გასაზიარებელი არ არის.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში არის რიგი ფაქტები, რომლებიც მოწმობენ, რომ ადამიანის კატეგორიის დაყოფა მამაკაცისა და ქალის კლას-კატეგორიებად ბუნებრივი სქესის მიხედვით დაყოფას არ უკავშირდება.

1. როგორც უკვე ვთქვით, სქესის მიხედვით ცოცხალი არსებები არ არიან გაყოფილნი გრამატიკული კლასების სისტემაში. ეს ფაქტი სექსუალური პრინციპის საკითხს საერთოდ ეჭვის ქვეშ აყენებს, როგორც ზემოთ დავინახეთ, სქესებად დაყოფის პრინციპი არ არის ძირითადი პრინციპი კლასიფიკაციისა. ამას უნდა დავმატოვოთ ისიც, რომ ადამიანის კატეგორიაში ორი კლასის არსებობა ასევე არ არის დამყარებული სქესობრივ სხვაობაზე. შემდეგი საბუთი ამასვე უჭერს მხარს.

II. ისეთი არქაული წყობის ენებში, როგორიცაა ლაკური, არჩიული, ადამიანი სქესის მიხედვით არ იშლება გრამატიკულ კლასებად. არჩიულში პირველსა და მეორე კლასს ქმნის სრულასაკოვანი ადამიანის აღმნიშვნელი სახელები. ასე რომ, „ბიქი, გოგო, ვაჟიშვილი, ქალიშვილი, და, ძმა (მცირეწლოვანი)“ და ა. შ. მეოთხე კლასში ერთიანდება (აღსანიშნავია, რომ იქვე ერთიანდება არასრულასაკოვან ცხოველთა აღმნიშვნელი სახელები, ზოგჯერ — წვრილი ცხოველებიც: კურდღელი, ჩიტი და სხვ.).

პირველი და მეორე კლასის სახელების შესახებ ა. ღირი ამბობს, რომ ესაა სქესობრივად მომწიფებულ არსებობათა აღმნიშვნელი სახელები². ლაკურში მეორე კლასში მხოლოდ გათხოვილი ქალი შედის: „მეორე კატეგორიას — წერს ვ. თოფურია — განეკუთვნებიან

¹ М. Я. Н е м и р о в с к и й, Род и класс. К вопросу о генезисе номинальных классификаций. Орджоникидзе-Грозный, 1935, გვ. 247, ცალკე ამონაბეჭდი ინგუშეთის სამეცნიერო-საკვლევო ინსტიტუტის მოამბის IV ტომის მე-2 ნაკვეთიდან.

² А. Д и р р, Арчинский язык. Тифлис, 1908, გვ. 3—4; მისივე, О классах (родах) в кавказских языках (СМОНПК, XXXVII, Тифлис, 1907, გვ. 92, 94, 97); შეადარეთ მისივე შესავალი... გვ. 253, შენიშვნა 1.

მხოლოდ მდებრობითი სქესის გონიერი არსებანი და ისიც გათხოვების შემდეგ: შშარსა „ქალი“, ნინუ „დედა“, სსურმუზ¹ „ყმა ქალი“...¹ პროფ. ვ. თოფურია შენიშნავს: „ქალინ“ „პატარძალი“ IV კატეგორიისა. ქორწილში ჩემ მიერ წარმოთქმული წინადადება „ქალინ ნა ბურ“ „პატარძალი მოდის“ მაშინვე შემისწორეს: „ქალინ ნა ღურ“ უნდაო და განმიმარტეს: პატარძალმა ხელი მოაწერა და, მაშასადამე, ღურ (და არა ბურ) უნდა ვიხმაროთ“ (იქვე)². ე. ი. ამ შემთხვევაში ის კი არ არის გახაზული, რა სქესისაა ესა თუ ის ადამიანი, არამედ სხვა მომენტი: საკუთრივ, ქალის დამოკიდებულება ოჯახთან. სქესის საკითხი აქ პირველ რიგში არ დგას. ეს რომ ასეა, ჩანს იქიდანაც, რომ ღუმ „ქალიშვილი“, სსუ „და“... მიუხედავად იმისა, რომ მდებრობითი სქესის ადამიანს აღნიშნავენ, მეორე კლასში კი არ ერთიანდებიან, როგორც ეს მოსალოდნელი იქნებოდა სქესის მიხედვით დაჯგუფებისას, არამედ — მესამე კლასში, სადაც გაერთიანებულია აგრეთვე ცხოველები, ფრინველები, მწერები და სხვ.³ ამდენად მეორე (resp. პირველი) კლასის საკითხი არ გვაძლევს შესაძლებლობას სქესობრივ მომწიფება-მოუმწიფებლობაზე ვილაპარაკოთ. სქესის საკითხი აქ არსებითად მოხსნილია⁴. ამიტომ ძალაში რჩება დებულება, რომ გრამატიკულ კლასებად დაყოფის პრინციპი ადამიანისა და არაადამიანის, ნივთის მიხედვით დაყოფაა. მაგრამ ტერმინი „ადამიანის კლას-კატეგორია“ არ არის ზუსტი, უმჯობესი იქნებოდა გვეხმარა „პიროვნული“ ან „პიროვნების გრამატიკული კლასი“, თუ მაინც და მაინც ამგვარ ტერმინს ვიხმარდით პირველი გრამატიკული კლასისათვის. ტერმინს „ადამიანის კატეგორია“ ისევ ტრადიციის გამო ვტოვებთ სათანადო აქცენტით.

¹ ვ. თოფურია, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაქურ ენაში, ენიშკის მოამბე, XII, გვ. 172 (ხაზი ჩენია — ნ. ა.).

² შდრ. პ. უსლარი, Лакский язык, გვ. 10, შწმ. 1.

³ შდრ. გ. მურყელინსკი, Классы... в лакском языке, გვ. 155. ავტორი აღნიშნავს. კლასების გამოყენებაში დიალექტურ სხვაობებს, კერძოდ, ბალხარულში ღუმ „ქალიშვილი“, სსუ „და“, II კლასს მიეკუთვნება სხვა დიალექტების III კლასის ნაცვლად. ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი.

⁴ ძალზე სუსტად, მაგრამ ამ მხრივ მერყეობა ა. დირსაც ემჩნევა; მაგალითად ის წერს: „челар не относится ни к перазумным ни к незрелым в полов. отношении существам, но это слуга, следовательно, в общественном отношении не полноправное существо, так же не зрело и в общественном отношении“ (ა. დირი, О классах, გვ. 95 — 96).

ამგვარად, არჩიბულისა და ლაკურის ჩვენება სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას უკერს მხარს: „პირველ გრამატიკულ კლასში მამრობითი სქესის ადამიანი რომ შედის, ეს იმიტომ კი არაა, რომ გარკვეული სქესია ამოსავალი, არამედ იმიტომ, რომ ესაა ყველაზე მაღლა დაყენებული, ყველაზე ფასეულად მიჩნეული: სოციალური ფასეულობაა დახარისხების საფუძველი. შემთხვევითი როდია ხუნდ. ზეჩედ „ღმერთი“ პირველ გრამატიკულ კლასში მოქცეული, აგრეთვე — მაღაქ „ანგელოზი“ (არაბულიდან ნასესხები სიტყვა!), ასევე დამახასიათებელია, რომ ლემერ „ბავშვი“ მესამე გრამატიკულ კლასს განეკუთვნება („ჭერ კიდევ არაა ადამიანიო“!).

მაშასადამე: არ შეიძლება ადამიანთა სქესების გარჩევა დავიწახოთ იქ, სადაც ეს მხოლოდ ადამიანს ეხება, სადაც ცხოველები ანალოგიურ დახასიათებას არ ექვემდებარებიან (მაგ., აფხაზურში, ხუნძურში).

ასეთ პირობებში მდებრობითი სქესი ადამიანთა წრეში სქესი კი არაა, არამედ კლასი, განსხვავებული იმ კლასისაგან, რომელშიაც შედიან მამაკაცები. სქესებზე ლაპარაკი ასეთ შემთხვევაში მოასწავებს ისეთი თვალსაზრისის შეტანას, რომელიც უცხოა თვით კლასიფიკაციის ბუნებისათვის“¹.

III. პირველი კლასი მეორეს სოციალური ფასეულობის, საფუძველზე რომ უპირისპირდება, ამას გვიჩვენებს მეორე გრამატიკული კლასის ისტორიაც იბერიულ-კავკასიურ ენებში (იხ. ქვემოთ).

IV. ამასვე უნდა მოწმობდეს ისიც, რომ ზოგ იბერიულ-კავკასიურ ენაში — II კლასის ნიშნის ქვეშ ერთიანდება ქალის აღმნიშვნელი სახელები და ნივთის კლასის ობიექტების სახელები (არსებითად ამავე რიგისაა ის ზემოაღნიშნული ფაქტი, რომ ღუშ, სსუ, ჟაღინ და სხვა III და IV კლას-კატეგორიას მიეკუთვნება).

მაგალითად, კაპუჭურში მეორე კლასში ერთიანდება შემდეგი სახელები:

ყაჭე	— ქალი (ცოლი)
წიჟუ	— დედა
ადამ	— ქალი
ქიდ	— გოგონა
ყეს	— და...

¹ არჩ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის („მდებრობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოაზრებ., III, № 4, 1942, გვ. 375.

აგრეთვე:

ჟაფ — თოვლი
ტალ — ქვა
პიამუ — ნახშირი
ზოკო — სოკო
ყეხუ — ხევი (მდინარე)
ლ'იბუ — ფოთოლი
ჟაფუ — კარი
გენი — მსხალი

და ზოგი სხვა¹.

ანალოგიური სურათია პინუხურში².

სახელთა იგივე ჯგუფი მეორდება იმავე კლასში დიდოურში, ხვარშიულში. სქესის საკითხი აქ უკვე აბსოლუტურად გამორიცხულია³.

§ 3. „ადამიანის“ და „ნივთის“ სემანტიკური (სემასიოლოგიური) კატეგორიის გარჩევა იბერიულ-კავკასიურ ენათა კითხვით ნაცვალსახელებში. იბერიულ-კავკასიურ ენებში კითხვითი ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ განარჩევენ ადამიანსა და ნივთს. ქართველურ ენებში კითხვითი ნაცვალსახელი გარჩეულია იმის მიხედვით, შეკითხვის საგანი ადამიანია, თუ ნივთი — ცხოველი: ქართ. „ვინ“? ნაცვალსახელი მხოლოდ ადამიანს გულისხმობს, „რა“? ნაცვალსახელი — ცხოველს, საგანს; ასევე სვანური ჯარ „ვინ“ და მაჟ „რა“; მეგრული ში, ჭანური ში || შინ „ვინ“, მეგრული მუ || მუჟ, ჭანური მუ || მუ-ჟა „რა“.

ამგვარად, კითხვით ნაცვალსახელთა ჩვენების მიხედვით შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ადამიანისა და ნივთის სემასიოლოგიური კატეგორიის არსებობაზე ქართველურ ენებში. ქართველურ ენებში სემასიოლოგიურ კატეგორიათა გარჩევა უშუალოდაა დაკავშირებული გრამატიკული კლასების ისტორიულად გარჩევასთან⁴.

¹ მოგვევს ელიზბარ ლომთაძის ნაშრომის მიხედვით: სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები კაპუქურ-ჰუნზურ ენაში, 1949, საკანდიდატო დისერტაცია, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი.

² ე. ბოკარევი, Гинухский язык, ТИЯЗ, I, გვ. 196.

³ იხ. Д. С. Импайшвили, Дидойский язык, თბილისი, 1963, გვ. 44 — 45.

⁴ იხ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, V, № 4, 1944.

კითხვით ნაცვალსახელებში მხოლოდ ადამიანისა და ნივთის გარჩევა თითოეულის შიგნით დიფერენციაციის მოუხდენლად ძველისძველი ვითარების გადმონაშთად მიიჩნევა და სავსებით ეგუება იბერიულ-კავკასიურ ენათა გრამატიკული კლას-კატეგორიის ისტორიის ჩვენებებს.

ქართველურ ენათა ანალოგიური სურათი ისტორიულად დადასტურდა ხუნძურ ენაში (resp. ნახურ-დაღესტნურ ენებში). „კითხვით ნაცვალსახელთა გარჩევის მხრივ დაღესტნის ენებში... უძველესი ჩანს ის ვითარება, რაც ამჟამად ერგატისა, ნათესაობითა და მიცემითში გვაქვს. — წერს ილ. ცერცვაძე, — ამ ბრუნვებში გარჩეულია კითხვით ნაცვალსახელთა ორი ტიპი: „ვინ“ — ადამიანის („პიროვნების“) სახელებისათვის (განუზრჩევლად სქესისა) და „რა“ — არაადამიანის („ნივთის“) სახელებისათვის (განუზრჩევლად კლასისა). ამასთან შედარებით გვიანდელი მოვლენაა სახელობით ბრუნვაში კითხვით ნაცვალსახელთა შემდგომი დიფერენციაცია; კერძოდ, მეორეულია ხუნძურ ენაში ადამიანის სახელებისათვის ორი კითხვითი ნაცვალსახელის გარჩევა — შესაბამისად ადამიანის სახელთა ორი კლასისა („ადამიანი მამრობითი სქესისა“ და „ადამიანი მდედრობითი სქესისა“). ასევე მეორეულია ანდიურში არაადამიანის („ნივთის“) სახელებისათვის ორი კითხვითი ნაცვალსახელის გარჩევა, — შესაბამისად არაადამიანის („ნივთის“) სახელთა ორი კლასისა (იხ. ზემოთ: ორი „რა“ ანდიურში)“¹.

კითხვით ნაცვალსახელებში მკვეთრად დაჩნდება ადამიანისა და ნივთის კატეგორიის დაპირისპირება. ტერმინი „ნივთის კატეგორია“ ისევე, როგორც ტერმინი „ადამიანის კატეგორია“, პირობითი ტერმინია, თუმცა გარკვეული საფუძველი მოეპოვება, რამდენადაც მიუთითებს ისეთ საგნებზე, რომელთაც ნივთის ღირებულება ენიჭებათ (მოიცავს ცხოველებსაც).

ამრიგად:

I. იბერიულ-კავკასიურ ენებში გრამატიკული კლასების სისტემის ძირითადი საკლასიფიკაციო პრინციპია ადამიანის (პიროვნების) და ნივთის დაპირისპირება, რაც გამოხატულია, როგორც მორფოლოგიურ სისტემაში, ისე სემანტიკურად, კითხვით ნაცვალსახელებში.

¹ ილ. ცერცვაძე, კითხვით ნაცვალსახელთა ფუძეები ხუნძურ ენაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 178.

II. სისტემა და საკლასიფიკაციო პრინციპი შედარებით მარტივი და ნათელია ცენტრალური დალესტნის ენებში: ლაკურში, არჩიულში, სადაც დღემდე კარგად არის დაცული ეს კატეგორია.

§ 4. გრამატიკული კლასები მხოლოდობითის მიხედვით. ადამიანისა და ნივთის დაპირისპირება არის ძირითადი პრინციპი, მაგრამ ბევრ ენაში იგი გართულებულია და ამიტომ სისტემა ჩვეულებრივ ორ წევრზე (ორ გრამატიკულ კლასზე) მეტს შეიცავს. გართულება ისტორიული განვითარების შედეგად არის მიღებული (იხ. ქვემოთ). აღსანიშნავია, რომ სისტემის გართულების მიუხედავად ძირითადი პრინციპი, რომელიც ამ სისტემას საფუძვლად უდევს, დღემდე ძალაში რჩება. იბერიულ-კავკასიურ ენებში გრამატიკული კლასების სისტემის მრავალგვარი ვარიანტი დასტურდება.

მაგალითად, თაბასარანული ენა ორ კლასს განარჩევს: ადამიანის კლასსა და ნივთთა კლასს. თაბასარანულის სისტემა უმარტივესია დალესტნის ენათა სხვა სისტემებს შორის¹.

ადამიანის კატეგორია — -რ (სპორადულად დ-)

ნივთის კატეგორია — -ბ

გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის მესამე პირის ფორმებსა და გარდამავალი ზმნის ობიექტის მესამე პირის ფორმებში ამგვარივე კლასიფიკაცია ახასიათებს აფხაზურ ენას (იხ. თავი II):

ადამიანის კატეგორია — დ-

ნივთის კატეგორია — ჟ- || ი-

სხვა შემთხვევებში (იხ. თავი II) აფხაზურისათვის სამი კლასია დაწახასიათებელი:

ადამიანი — მამაკაცი — ჟ- (ჟ-)

ადამიანი — ქალი — ლ- (ბ-)

ნივთი — ა- (|| ჟ-)

დალესტნის ენათაგან სამი კლასი აქვს გარჩეული, როგორც უკვე ითქვა, ხუნძურს, აგრეთვე: ახვანურს, კარატაულს, ტინდიურს, ბაგვალალურს, ლოდობერიულს...

სისტემა აქ ასეთ სახეს იღებს:

ადამიანი — მამაკაცი — -ჟ

„ — ქალი — -ჟ

ნივთი — -ბ

¹ ლ. ჟირკოვი, Табасаранский язык, გვ. 58; იხ. აგრეთვე ა. დირი, Грамматический очерк табасаранского языка. ~~თბილისი~~ 1905, მისივე, შესავალი... გვ. 267.

სამ კლასს ადასტურებს პ. უსლარი დარგუელში¹, ლ. ჟიროკოვი და შ. გაფრინდაშვილი ოთხს ანგარიშობენ².

ოთხი კლასია დიდოურ ენაში, აგრეთვე ჰინუხურში, ხვარშიულში, კაბუჭურში³.

ოთხი კლასია ლაქურში, არჩიულში, ბუღუხურში, რუაულურსა და წახურულში.

ასეთი ვითარებაა, მხოლოდობითის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ.

§ 5. გრამატიკული კლასების სისტემის სხვადასხვა ტიპი მრავლობითის წარმოების მიხედვით და კლასთა რაოდენობის საკითხი. მრავლობითში სურათი იცვლება. აქ ჩვეულებრივ კლასთა რაოდენობა მცირდება მხოლოდობითთან შედარებით. ძირითადად მრავლობითის წარმოების სამი ტიპია:

I. უნიფიცირებული

II. განუსხვავებელი

III. დიფერენცირებული

უნიფიცირებული მრავლობითის ნიმუში გვაქვს თაბასარანულში, ხუნძურში, აფხაზურში (ნაწილობრივ რუთულურში). მრავლობითში დასმული ყველა კლასის სახელი აქ ერთი ფორმანტითაა წარმოდგენილი. მაგალითად, ხუნძური, რომელიც მხოლოდობითში სამ კლასს განარჩევს, მრავლობითში ერთ რ-ნიშანს იყენებს სამივე კლასის სახელებისათვის.

მხ. რ.

მრ. რ.

I. ვ-

II. ჟ-

რ-

III. ბ-

განუსხვავებელი მრავლობითის ტიპი წმინდა სახით ამჟამად აღარსად არ დასტურდება. ყველაზე ახლოსაა მასთან ანდიურის გრამატიკული კლასების სისტემა. ერთი დეტალი, რომელსაც წმინდა ტიპისაგან გადახრა შეაქვს, შემდეგში მდგომარეობს.

მესამე კლასში, როგორც ვიცით, ანდიური აერთიანებს ცხოველებსა და გარკვეულ საგნებს. სათანადო სახელების მრავლობითში გადაყვანისას ცხოველების სახელები მეორე გრამატიკული კლასის

¹ პ. უსლარი, Хюрклинский язык, Тифлис, 1892, გვ. 12.

² ლ. ჟიროკოვი, Грамматика даргинского языка, Москва, 1926, გვ. 14 და შემდეგი; შ. გაფრინდაშვილი, საანგარიშო მოხსენება დარგუელ ენაზე ჩატარებული მუშაობისა, ენიშკის მოამბე, IV, გვ. 254.

³ იხ. დ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

ნიშანს გამოივლენენ, ხოლო დანარჩენ საგანთა სახელები კვლავ მესამე კლასის ნიშნით გვევლინებიან¹.

მხ. რ.	მრ. რ.
I. ვ-	ვ-
II. ა-	ა-
III. ბ-	ბ-
IV. რ-	რ-

აბსოლუტურად განუსხვავებელია აქ პირველი, მეორე და მესამე კლასის წარმოება. ამგვარად, ინდიურში გვაქვს მრავლობითის დიფერენცირებული წარმოების ჩანასახი.

მრავლობითის დიფერენცირებული წარმოების რამდენიმე ქვეტიპი გვაქვს. პირველი, როდესაც ადამიანის (მამაკაცის, ქალის) სახელები მრავლობითში ერთი კლასის ნიშნით წარმოგვიდგება, ნივთების სახელები სხვა ნიშნით. მაგალითად, ლოდობერიულში².

მხ. რ.	მრ. რ.
ვ-	
ა-	
ბ-	ბ-
	რ-

ამგვარივეა ვითარება ახვანურში, ბაგვალალურში, კარატაულსა და ტინდიურში³.

ანალოგიურია მრავლობითის წარმოება ისეთ ენებში, სადაც მხოლოდობითში ოთხი კლასი გვაქვს: წახურული, ბუდუხური, არჩიბული:

I. ვ-	
II. ა-	ბ-

¹ ა. დირი, შესავალი... გვ. 183.

² ტ. გუდავა, ბოთლიხური ენის მორფოლოგიის ძირითადი კატეგორიები, თეზისები საკანდიდატო დისერტაციისა, თბილისი, 1948, გვ. 3; ავტორი ლოდობერიულს ბოთლიხურის დიალექტად მიიჩნევს.

³ ემყარებით ზ. მაჰმედბეგოვასა და ტ. გუდავას ცნობებს (იხ. ა. დირთანაც შესავალში და Материалы для изучения языков и наречий андо-динойской группы, Тифлис, 1909).

III. ბ-	}	რ-
IV. რ-		

ამ სისტემიდან ერთგვარ გადახრას ლაკური იძლევა:

I.	ვ-	}	ბ-
II.	ღ- რ-		
III.	ბ-		
IV.	ღ- რ-	ღ- რ-	

მესამე კლასი პირველთან და მეორესთანაა გაერთიანებული.

მეორე ქვეტიპი დიფერენცირებული წარმოებისა დასტურდება დიდოური ჯგუფის ორ ენაში: პინუხურში და საკუთრივ დიდოურში. მრავლობითში აქ ერთიანდება მეორე, მესამე და მეოთხე გრამატიკული კლასები. პირველი კლასის სახელებს მრავლობითში განსხვავებული ნიშანი მოუღის¹.

I. ვ-	ბ-	
II. ა-	}	რ-
III. ბ-		
IV. რ-		

მესამე ქვეტიპი დასტურდება კაპუჭურსა და ხვარშიულში. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდოური ჯგუფის ყველა ენაში ნივთის სახელთა გარკვეული ჯგუფი მეორე გრამატიკულ კლასშია მოქცეული. დიდოურში მრავლობითის წარმოებისას მეორე კლასში გაერთიანებული ქალის აღმნიშვნელი სახელებიცა და ნივთის სახელებიც ერთ რ- ნიშანს იყენებენ. კაპუჭურში კი ვითარება სხვაგვარია. მეორე კლასის ადამიანების აღმნიშვნელი სახელები ბ- ნიშანს გამოივლენ მრავლობითში, ნივთის ობიექტის სახელები—რ- ნიშანს:

ვ-	} ქალის სახელები →	ბ-
ა-		
ბ-	} ნივთის სახელები →	რ-
რ-		

¹ დ. იმნაიშვილის დასახ. ნაშრ., გვ. 43; ა. ღირთან შეცდომაა. იხ. მისი შესავალი... გვ. 212.

ელ. ლომთაძე წერს: „მრავლობითში სწორდება ყველა სახის აღრევა, რაც მხოლოდობითში შეინიშნება: „გამონაკლისებს“ აქ აღგილი არ ურჩება; მაგალითად, მხოლოდობითში IV კლასს შეეედლე-ბული „ბავშვი“¹ მრავლობითში ადამიანთა კლასს უბრუნდება, ხოლო „ფაშატი ცხენი“² ჰუნზურშიც ცხოველებთან რჩება. ასევე მხოლოდობითის II კლასში მღვდრობითი სქესის ადამიანთან მოქცეული ნივთური ობიექტებიც: „თოვლი“, „ქვა“, „სოკო“, „ხევი (მდინარე)“, „ნახშირი“, „კარი“, „ფოთოლი“ და მისთ. მრავლობითში ნივთთა კლასში გადადიან“⁴.

ჰინუზურისათვის ე. ბოკარევი ასახელებს შემდეგ სიტყვებს: აკუ „ნიჩაბი“, ხემუ „ქვა“, აჟე „ხე“, ლემერ „წისკვილი“, ყორ „მახე“⁵.

კაპუქურის ანალოგიური ვითარება უნდა გვექონდეს ჰამალა-ლურში, სადაც ა. ბოკარევი ხუთ კლასს ანგარიშობს⁶.

დიფერენცირებულია მრავლობითის წარმოება ბოთლიხურში, რომელიც მრავლობითში ცოცხალთა და არაცოცხალთა კლასებს განარჩევს (მდრ. ლაკური, ნაწილობრივ ანდიური, იხ. ზემოთ): მრავლობით რიცხვში ორი გრამატიკული კლასი გამოიყოფა: ცოცხალთა გრამატიკული კლასი (ნიშანი — რ || ლ) და არაცოცხალთა გრამატიკული კლასი (ნიშანი — ბ). სპეციალური ნაწილაკებით (ხუ — არა-ცოცხალთათვის, ლ-ი — ცოცხალთათვის) მხოლოდობითშიც ხერხდება ამ გრამატიკული კლასების გამოხატვა; ხუმა? „არის“? (არაცოცხ.); ლ-იმა? „არის“? (ცოცხ.)⁷

¹ კაპუქურად — ყზრა — ნ. ა.

² შუგუ-სარიო — ჰუნზურად — ნ. ა.

³ ჰუნზიბური კაპუქურის კილოა — ნ. ა.

⁴ ელ. ლომთაძე, სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები კაპუქურში, § 4, გვ. 28.

⁵ იხ. Е. Бокарев, Гинухский язык, Предварительное сообщение, ТИЯЗ. I, 1952, გვ. 196; იხ. აგრეთვე დ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 46—47.

⁶ იხ. А. Бокарев, Очерк грамматики чамалинского языка, 1949, გვ. 22 — 26.

⁷ ტ. გუდავა, ბოთლიხური ენა, თბილისი, 1963, გვ. 29 — 50.

სქემა ამგვარია:

მხ. რ. მრ. რ.

I.	გ-	} რ- ცოცხალთათვის
II.	ა-	
III.	ბ-	

ბ- არაცოცხალთათვის
(შდრ. ლოდობერიული, იხ. ზემოთ).

ბოთლიხურის, ანდიურის, კაპუჭურისა და ხვარშიულის გარ-
და დაღესტნის ენების დიფერენცირებული ტიპის მრავლობითის სის-
ტემა იმით ხასიათდება, რომ მხოლოდობითის ერთ კლასს (კლასის
ნიშანს) მრავლობითში მხოლოდ ერთი ნიშანი შეესაბამება (იხ. ზე-
მოთ). ბოთლიხურის, ანდიურის, კაპუჭურისა და ხვარშიულის თითო
კლასს (ბოთლიხურისა და ანდიურის მესამეს, კაპუჭურისა და ხვარ-
შიულის მეორე კლასს) მრავლობითში ერთზე მეტი მაჩვენებელი მო-
უღის:

მხ. რ. მრ. რ.

ბოთლიხ. III	ბ-	რ- ცოცხალისათვის
		ბ- არაცოცხალისათვის
ანდიური III	ბ-	ა- ცოცხალისათვის
		ბ- არაცოცხალისათვის
კაპუჭურ. II	ა-	ბ- ქალ.
		რ- ნივთ.
ხვარშ. II	ა-	ბ- ქალ.
		ლ- ნივთ.¹

ამგვარი წარმოებაა, ოღონდ გაცილებით რთული სახისა, ნა-
ხური (ქისტურ-ბაცბური) ჯგუფის ენებს რომ ახასიათებს. ესაა დი-
ფერენცირებული მრავლობითის მეოთხე ქვეტიპი.

¹ იგივეა ქამალურში, შდრ. ა. ბოკარევი, Очерк чамалишского языка, 1949, გვ. 76 — 77.

ქისტური მხ. რ. მრ. რ.

I. ვ- ბ-

II. ა- $\begin{cases} \text{ბ- აღამიანთა კლასი (III პირი)}^1 \\ \text{ა-} \end{cases}$

III. ბ- $\begin{cases} \text{ბ-} \\ \text{ღ- ნიეთთა კლასის სახელებისათვის} \end{cases}$

IV. ღ- ღ-

კიდევ უფრო რთულია ბაცბურის სისტემა²:

I. ვ- ბ-

II. ა- $\begin{cases} \text{ღ- აღამიანთა კლასისათვის} \\ \text{ა-} \end{cases}$

III. ბ- $\begin{cases} \text{ბ-} \\ \text{ღ- ნიეთთა კლასისათვის} \\ \text{ა-} \end{cases}$

IV. ღ- $\begin{cases} \text{ღ-} \\ \text{ა-} \end{cases}$

იმის გამო, რომ მრავლობითის წარმოება დიფერენცირებულია, ამ ენათა მკვლევარები ამჯობინებენ კლასთა რაოდენობა მხოლოდობით-მრავლობითის წყვილების მიხედვით იანგარიშონ. ასეთ შემთხვევაში სიმძიმის ცენტრი გადადის გრამატიკული კლასის კატეგორიიდან რიცხვის კატეგორიაზე. სიტყვას აკუთვნებენ ამა თუ იმ კლასს იმის მიხედვით, თუ რა ნიშანს მოითხოვს იგი მრავლობითში.

ა. დირი აღნიშნავს: „შიფნერის, უსლარისა და ჩემმა საკუთარ-მა ცდამ, რომელიც მიზნად ისახავდა ერთგვარი სიცხადე შეეტანა და ვაეშუქებინა უსულო საგანთა კლასიფიკაციის პრინციპი, უნაყოფოდ ჩაიარა: ეს ცდები არ გასცილებია იმ ფაქტის უბრალო კონსტატაციის ფარგლებს, რომ მოცემული საგანი განეკუთვნება ამა თუ იმ კლასს; მიუხედავად ამისა, შეჰველია, რომ არსებობს სრუ-

¹ იხ. თავი II, § 28.

² ნახური (ქისტურ-ბაცბური) ენებისათვის იხ. ა. შიფნერი, თუშური ენის შესწავლის ცდა, პეტერბურგი, 1856, გვ. 31 — 34 (გერმან. ენაზე); П. Услар Чеченский язык, გვ. 9; З. Мальсагов, Ингушская грамматика, Владикавказ, 1925; Ю. Дешериев, Система грамматических классов в балтийском языке. ТИЯЗ, т. I.

ლიად დადებითი მონაცემები, მუდმივი, მაგრამ შეუცნობელი წესები¹.

ი. დეშერიევამაც ვერ მოახერხა საკლასიფიკაციო პრინციპის დაძებნა ბაცბურ ენაში².

აშკარაა, რომ მთელი სისტემა გართულებულია და ამასთან არის დაკავშირებული საკლასიფიკაციო პრინციპის დაჩრდილვა.

როგორც აღვნიშნეთ, მრავლობითის დიფერენცირებული წარმოების ჩანასახები ახასიათებს დალესტნის სხვა ენებსაც, მაგრამ სისტემა იქ შედარებით ნათელია (იხ. ზემოთ). ამიტომ არ არის სწორი, როდესაც ა. ბოკარევი დიფერენცირებულ წარმოებაზე დაყრდნობით ანდიურში ან კამალალურში ზუთი კლასის არსებობაზე მიუთითებს³.

კლასთა რაოდენობის დადგენისას უნდა ამოვიდეთ მხოლოდობითი რიცხვის ჩვენებათაგან და იქვე მიუთითოთ, მრავლობითის წარმოების რა ტიპს განეკუთვნება ამა თუ იმ ენის გრამატიკული კლასების სისტემა.

ამის მიხედვით ბაცბურში გვექნება ოთხი ძირითადი გრამატიკული კლასი (I — ვ, II — ჯ, III — ბ, IV — დ) მრავლობითის წარმოების დიფერენცირებული წესით (მეოთხე კვეტიპი, იხ. ზემოთ)⁴.

§ 6. გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ზუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში. როგორც ზემოთ დავინახეთ, იბერიულ-კავკასიური ენები სხვაობას იჩენენ გრამატიკული კლასების რაოდენობის მხრივ: ზოგი ენა ორ კლასს განარჩევს, ზოგი სამს, ზოგში ოთხი კლასია⁵. ამ მრავალფეროვნებასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს: „სქეს-კატეგორიან ენებს ნიშნებად განკუთვნილი ბგერების მხრივაც, როგორც დავრწმუნდით, საკმაოდ დიდი

¹ А. Д и р р, О классах (родах) в кавказских языках, СМОМПК, т. XXXVII, 1907, გვ. 97.

² იხ. დეშერიევი, დასახ. ნაშრომი.

³ ჩვენ შესაძლებლობა გვექონდა დაწვრილებით განგვეჩილა ა. ბოკარევის შეხედულებანი მოხსენებაში „ა. ბოკარევი გრამატიკული კლასების შესახებ ზუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში“.

⁴ აქ წარმოდგენილ გაგებას უახლოვდება რ. გაგუას მიერ მოწოდებული ცნობა გრამატიკული კლასების შესახებ ბაცბურში (იხ. მისი ზმნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაცბურ ენაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 129).

⁵ გამოიყოფა აგრეთვე მრავლობითის წარმოების სხვადასხვა ტიპები (იხ. ზემოთ).

სხვადასხვაობა ემჩნევათ ისე, რომ ადვილად შესაძლებელია ეს ნაირ-ნაირობა მკითხველს თავბრუ-დამსხმელიც კი ეჩვენოს“-ო¹.

სხვაობა, რომელიც ამ ენათა შორის შეინიშნება, ბუნებრივად სვამს განსხვავებულთა მიმართების საკითხს. ამასთან დაკავშირებით უნდა გაირკვეს:

I. რა ძირითადი ჯგუფები გამოიყოფა და რის მიხედვით გამოიყოფა — სხვანაირად, მოცემული უნდა იქნეს გრამატიკული კლასების მიხედვით იბერიულ-კავკასიურ ენათა კლასიფიკაცია.

II. რა სისტემაა ამოსავალი თვითეული ჯგუფისათვის და საერთოდ იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის.

ეს ორი საკითხი იმდენად მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული, რომ მათი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად განხილვა მიზანშეწონილი არ არის. ამიტომ ორივე ეს საკითხი ქვემოთ ერთად იქნება წარმოდგენილი.

დალესტის ენათა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის მიმართ გამოთქმულია შემდეგი მოსაზრება:

„კლასის დაკარგვა და ამის შედეგად კლასთა რაოდენობის შემცირება ანდიურ დიალექტებსაც უნდა ახასიათებდეს; როგორც ხუნძურისა, ისე ანდიურ-დიდოურისათვის ოთხკლასიანობა უნდა იყოს ამოსავალი. სადაც ამჟამად სამი კლასი გვაქვს (ლოდობერ., კარატ., ახვახ., ბაგვალ., ტინდ.), მეოთხე კლასი დაკარგულად უნდა ვივარაუდოთ, მრავლობითში ხმარებული — რ უდავოა ამ ენებშიაც იმავე ღირებულებისაა, როგორც ხუნძურში“².

ხუნძურის მდგომარეობა რომ მეორეულია, ეს დოკუმენტურად მტკიცდება: მეოთხე კლასის „...რ აფიქსი დაცულია: ა) ზოგიერთ ნაზმნარ სახელებში (რ-ოტაი, რ-ეცო...), ბ) მრავლობითში ხმარებულ რ- პრეფიქსში და გ) კუთვნილებითს ნაცვალსახელებში: დირ, დურ, ნეერ, ნელერ, ნოჟორ; დ) აგრეთვე ცალკეულ სუბსტანტივებში (რ-აქ)“³.

მაშასადამე, ხუნძურისათვის (resp. ანდიურ-დიდოური რიგი დიალექტისათვის) ამოსავალია შემდეგი სისტემა:

¹ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართველურ და კავკასიურ ენათა ბუნება, გვ. 154.

² არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში, ენიმის მოამბე, I. 1937, გვ. 105.

³ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., 104; А. Бокарев, О классных показателях в аваро-андоцеских языках, „Язык и мышление“, X, გვ. 56.

I. აღამიანთა (მამრობითი სქესი)	3
II. აღამიანთა (მდედრობითი სქესი)	2
III. ნივთთა (ცოცხალ არსებათა და ზოგ საგანთა)	ბ
IV. ნივთთა (დანარჩენ საგანთა და მოვლენათა)	რ

ეს სისტემა დაუცავს ანდიურს: მხოლოდობითში — ოთხი, მრავლობითშიც — ოთხი, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში კლასთა ამ სისტემის ცვლის საერთო სურათი ასე წარმოგვიდგება: ანდიურის მომდევნო საფეხურს წარმოგვიდგენს კაპუქურ-ჰუნ-ზიბური და ხვარშიული:

კაპუქურ-ჰუნზიბური — მხ. რ. I.	— (ვ)	} მრ. რ. I. ბ
II.	2 ი	
III.	ბ	
IV.	რ	

ხვარშიული — მხ. რ. I.	— (ჟ)	} მრ. რ. I. ბ
II.	2	
III.	ბ	
IV.	ლ- (რ-)	

მაშასადამე, მხოლოდობითში — ოთხი კლასი, მრავლობითში — ორი (დიფერენცირებული წარმოების ტიპი).

იმავე საფეხურზეა ჰამალალური.

შემდგომი საფეხური, თუ მხოლოდობითში კლასის შენახვის ფაქტიდან ამოვალთ, წარმოდგენილია დიდოურში.

დიდოური — მხ. რ. I.	—	მრ. რ. ბ
II.	2	} რ
III.	ბ	
IV.	რ	

მხოლოდობითში — ოთხი, მრავლობითში — ორი, ოღონდ რ-ს არე ფართოვდება, ბ-სი იზღუდება.

ხოლო თუ მრავლობითში ორკლასიანობიდან ამოვალთ, განვითარების შემდგომ საფეხურს დავადასტურებთ ისეთ ენებში, რომლებსაც მხოლოდობითში მეოთხე რ- კლასი დაუკარგავთ. ამ ენათა რიცხვს ეკუთვნის — ლოდობერიული, კარატაული, ახვახური, ბაგვალალური, ტინდიური: მაგალითად,

ახეხური — მხ. რ. I. ვ/უ } მრ. რ.
 II. ა } I. ბ
 III. ბ } II. რ

მხოლოდობითში — სამი, მრავლობითში — ორი (და ასე ყველა აქ დასახელებულ ერთეულში)¹.

როგორც აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, ხუნძურ-ში მხოლოდობითი და მრავლობითი ყველაზე უფრო გამარტივე-ბულია:

ხუნძური — მხ. რ. I. ვ } მრ. რ.
 II. ა } I. რ-
 III. ბ }

სქემის სახით ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ კლას-კატეგორი-ის განვითარება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში:

¹ მრავლობითში ორ ფორმანტს წარმოვიდგენს ბოთლიხური იმ განსხვავე-ბით ოღონდ, რომ გარჩეული იქნება ცოცხალთა რ- და არაცოცხალთა -ბ „კლასები“ სხვა ენების ადამიანისა და ნიეთის კლასის სანაცვლოდ (მრავლობითში):

$\begin{matrix} & \nearrow \text{რ} \\ \text{ვ} & \left\{ \\ \searrow \text{ბ} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} & \nearrow \text{რ} \\ \text{მაშ, ბ} & \left\{ \\ \searrow \text{ბ} \end{matrix}$
 (ტ. გუდავა)

საინტერესო ჩვენებაა III — ბ-ს კლასში ისტორიულად ორი კლასის შერწყ-მის საალუსტრაციოდ (სხვა ახლომდგომ ენებში ასეთი ფაქტი არ დასტურდება, შდრ., ლოდონურიული).

რ-ს მოქმედების სფეროს გაფართოების მიხედვით ბოთლიხური ხუნძურთან დგას ახლოს. განვითარება ასეა წარმოსადგენი:

$\left. \begin{matrix} \text{I.} \\ \text{ვ} & \text{ვ} \\ \text{ა} & \text{ა} \\ \text{ბ} & \text{ბ} \\ \text{რ} & \text{რ} \end{matrix} \right\} \rightarrow \left. \begin{matrix} \text{II.} \\ \text{ვ} & \text{რ} \\ \text{ა} & \text{ა} \\ \text{ბ} & \text{ბ} \\ \text{რ} & \text{რ} \end{matrix} \right\} \rightarrow \begin{matrix} \text{III ა.} \\ \text{ვ} & \text{რ} \\ \text{ა} & \text{რ} \\ \text{ბ} & \text{ბ} \nearrow \text{ბ} \\ \text{რ} & \text{რ} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{IV.} \\ \text{ვ} \\ \text{ა} \nearrow \text{რ} \\ \text{ბ} \end{matrix}$
 $\begin{matrix} \text{---} \text{ბ} \text{---} \text{ბ} \\ \text{(რ)} \mid \mid \end{matrix}$

III ბ.

$\left. \begin{matrix} \text{რ} \\ \text{რ} \\ \text{ბ} \\ \text{ბ} \end{matrix} \right\} \rightarrow$ ესაა შუალედი საფეხური (შდრ. არჩი-ბული, სადაც ბ - ა გამოყენებული ყვე-ლა კლასის მრავლობითისათვის, ამის წი-ნამძღვრები ლაქურშიც გვაქვს).

სქემაში ყველა წინა საფეხური ასახავს მომდევნო საფეხურის მიერ განვლილ გზას (ერთგვარი ცვლილებებით განშტოებებში)-

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.	3	2	ბ ↓	რ
მრ. რ.	3	2	ბ	რ

დასტურდება ანდიურში

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.		-(3) 2	ბ რ(ლ)	
მრ. რ.		ბ	რ(ლ)	

დასტურდება კაპუტურ-ჰუნზიბურში,
პინზურში, ხვარშიულსა და კამალალურში

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.		2	ბ	რ
მრ. რ.	ბ		რ	

დასტურდება დიდოურში

კლასები	I	II	III
მხ. რ.	3	2	ბ
მრ. რ.	ბ, ბ	რ	

დასტურდება ლოდობერიულში,
კარტაულში, ახვანურში, ბაგელ-
ლურსა და ტინდიურში

კლასები	I	II	III
მხ. რ.	3	2	ბ
მრ. რ.	ცოცხალ. რ არაცოცხალ ბ		

დასტურდება ზოთლიხურში

კლასები	I	II	III
მხ. რ.	3	2	ბ
მრ. რ.	რ		

დასტურდება სუნძურში¹

ამგვარად, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში დასტურდება კლასთა რიცხვის შემცირება როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში. პირველ რიგში — მრავლობითში. ანდიურში რიცხვის კატეგორიას თავისი ფორმანტი აქვს, ამიტომაც, რომ კლასების რიცხვი უცვლელია: კლასის ნიშანი რიცხვს არ გამოხატავს. მაგრამ შემდეგში კლასის ნიშანს ეკისრება რიცხვის კატეგორიის გამოხატვა. დადგენილია საერთო წესი:

¹ ა. ბოკარევით ანდიურის ქვანახიდათლურ დიალექტში (!), იხ. მისი ზემო-დასახელებული ნაშრომი, გვ. 48 — 49.

„1. მრავლობითში თითქმის არასოდეს არ არის ამჟამად გარჩეული იმდენი კლასი, რამდენიც მხოლოდობითშია;

„2. სწორედ მხოლოდობითის მესამე და მეოთხე კლასის ნიშნები მრავლობითში გამოყენებული ყველა კლასისათვის“¹.

მაშასადამე, კლასის ნიშანს თავდაპირველად რიცხვის კატეგორიის გამოხატვა არ ეკისრებოდა (იხ. ანდიური). კლასის ნიშნის გამოყენება რიცხვის გამოსახატავად გრამატიკული კლასის, როგორც დამოუკიდებელი მორფოლოგიური კატეგორიის, რეინტერპრეტაციას გულისხმობს (ამგვარი რეინტერპრეტაციის ნიმუშები იბერიულ-კავკასიურ ენებში ბევრია). საგულისხმო ისაა, რომ ეს რეინტერპრეტაცია, მართალია, სხვადასხვა ადგილასა და სხვადასხვა დროს განსხვავებულ ძალას იჩენს, მაინც განვითარების ერთ ძირითად პრინციპს გამოხატავს: გრამატიკული კლასების სისტემის გართულების მაუწყებელია.

ადამიანის კატეგორიის ნიშნები (ვ, ჰ) ვერ გამოდგება რიცხვის გამოსახატავად: მრავლობითში პირველ რიგში ადამიანის კლასის მაჩვენებლები იკარგება და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ადამიანისა და ნივთის კატეგორიის დაპირისპირება, პირველ ეტაპებზე მაინც, ძალაში რჩება მრავლობითშიც: ნივთის კატეგორიის ერთი ნიშანი ადამიანთა მრავლობითობას გამოხატავს (ყოველთვის ბ-), ნივთთა კატეგორიის მეორე ნიშანი — ნივთთა მრავლობითობას (უმეტეს შემთხვევებში რ II დ-)².

განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, რომელიც ხუნძურში დასტურდება, მრავლობითში კლასები საერთოდ არ აღინიშნება: მოშლილი მეოთხე გრამატიკული კლასის ექსპონენტი გამოდის რიცხვის ფორმანტის როლში (იხ. ზემოთ)³.

¹ არნ. ჩიქობავა, დასაზ. ნაშრ.. გვ. 100.

² შლრ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურში. გვ. 103, მისივე: სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართულურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 207, 232, 234, 238; გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისი..., გვ. 62.

³ ამიტომ ვერ გავიზიარებთ პროფ. ლ. ჟირკოვის მოსაზრებას, რომლის მიხედვით გამოდის, თითქმის მრავლობითში ყველა სახელი რომელსაღე კლასს მიეკუთვნება: „Табасаранский язык пошел еще дальше в этом упрощении классной системы, объединив множественное число всех слов с первым классом разумных существ“ (Л. Жирков, Табасаранский язык, გვ. 57 — 58). ნამდვილად თაბასარანულშიც სულ სხვაგვარი ვითარებაა, სხვაგვარი განვითარების შედეგი (იხ. ქვემოთ).

მრავლობითის პარალელურად მხოლოდობით რიცხვში მიმდინარეობს კლასთა შემცირების პროცესი, მაგრამ იგი აქ გაცილებით ნელი ტემპით ხორციელდება.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფის ენებში კლასების რაოდენობის შემცირება დამტკიცებულად შეიძლება ჩაითვალოს.

§ 7. გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ლაკურში, არჩიულში, ბუდუხურში, წახურულში, რუთულურსა და თაბასარანულში. რა მდგომარეობა გვაქვს დალესტინის სხვა ენებში?

ლაკურში, არჩიულში, რუთულურში, წახურულსა და ბუდუხურში ოთხ კლასს ანგარიშობენ (მხოლოდობითში); დარგულში სამი კლასია, თაბასარანულში—ორი. კლასების რაოდენობის საკითხთან ერთად ზემოჩამოთვლილი ენები საინტერესო ჩვენებას გვაწვდიან კლას-კატეგორიის ფორმანტთა ბგერითი შედგენილობის მხრივაც (ამაზე ქვემოთ).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ლაკურის სისტემა:

მხ. რ.	მრ. რ.
I. უ ვ	ბ უ
II. დ რ	"
III. ბ უ	"
IV. დ რ	დ რ

როგორც პროფ. ვ. თოფურია შენიშნავს, II და IV კლასის მჩვენებლები საერთოა, განსხვავებას ქმნის მრავლობითის წარმოება¹.

დაახლოებით ამგვარსავე სურათს წარმოგვიდგენს არჩიული:

მხ. რ.	მრ. რ.
I. უ უ	$\left. \begin{array}{l} \\ \\ \\ \end{array} \right\} \text{ბ} \left. \begin{array}{l} \\ \\ \\ \end{array} \right\} \text{ბ-}$
II. დ- -რ	
III. ბ	
IV. ტ (← *დ)	

¹ ვ. თოფურია, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, გვ. 173, 181.

წახურულში უკვე სხვაგვარს ვითარებას ვადასტურებთ:

მხ. რ.		მრ. რ.
I. რ, დ, 0	}	I. ბ (მ)...
II. რ, დ		
III. ბ, (მ)	}	II. დ...
IV. დ...		

ახალია აქ დ || რ-ს გამოვლენა პირველი გრამატიკული კლასისათვის.

ასევეა რუთულურში:

მხ. რ.		მრ. რ.
I. რ (-)	}	
II. რ		
III. ბ...		დ
IV. დ...		

ბუღუხურში:

მხ. რ.		მრ. რ.
I. რ (-)	}	I. ბ...
II. რ...		
III. ბ...	}	II. დ...
IV. დ...		

ლაკურსა და არჩიბულში რ || (დ) მეორე გრამატიკული კლასის ნიშნად დავადასტურებ. წახურულში, ბუღუხურსა და რუთულურში მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანი პირველ კლასშიც გადასულა; უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მეორეული მოვლენაა¹.

ამისათვის ხელი უნდა შეეწყოს: 1. I კლასის ნიშნის ხშირ გაუჩინარებას (მაგ. ლაკურშიც); 2. I და II კლასის სემანტიკურ

¹ არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის („მღერობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში, საქართ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, III, № 4, 1942, გვ. 37.

სიახლოვეს (ადამიანის კლასი — საერთოდ); 3. მრავლობითის წარმოებას (მრავლობითში I და II კლასი გაერთიანებულია¹); 4. გრამატიკული კლასის სისტემის შერყევას².

რუთულურში მრავლობითის ერთ ნიშანს გამოყოფენ³.

ამგვარად, I და II კლასი ამ ენებში არსებითად ერთ კლასადაა ქცეული, რომელსაც მრავლობითის წარმოება ან თავისი აქვს (წახურულში, ბუდუხურში), ან ნივთთა კლასთან საზიარო (რუთულური)⁴:

მხ. რ. მრ. რ.

I. ადამიანთა კლასი (განურჩევლად სქესისა) -დ... - ბ. II დ

II. ნივთთა კლასი (ცხოველები და სხვ...) -ბ... -დ...

III. ნივთთა კლასი (დანარჩენი საგნები) -დ... -დ...⁵

რუთულურისა და არჩიბულის მრავლობითის ვითარება მეორეული უნდა იყოს ლაქურის, წახურულისა და ბუდუხურის ვითარებასთან შედარებით⁶.

როგორც ვხედავთ, აქაც კლასთა რიცხვის შემცირებისკენ მივდივართ, მასთან აღმოსავლეთ დაღესტნის ენებში აშკარაა გრამატიკული კლასების კატეგორიის აღრევის სიმპტომები, როგორც ამას ხაზგასმით აღნიშნავენ სპეციალისტები⁷. ნიშანდობლივია, რომ და-

¹ შირ. II და III საფეხურები ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სკემაში.

² შირ. რ. შ ა უ მ ი ა ნ ი, Тенденция различных языков лезгинской группы сокращать число классов, а с другой стороны — распад системы этих же классов дают повод искать в так называемых „безродных“ языках следы классов" (Р. Шаумян, Следы грамматических классов (родов) в агулском языке, „Язык и мышление", т. VI — VII, 1936, გვ. 224.

³ ა. დ ი რ ი, შესავალი... გვ. 304.

⁴ შირ. ხუნძური, აგრეთვე არჩიბული.

⁵ შირ. ანდიური ენაკავეები (აგრეთვე ხუნძური), სადაც სამი კლასი მიღებულია ნივთთა (IV) კლასის დაკარგვის ხარჯზე: I — ვ, II — ღ, III — ბ (იხ. ზემოთ).

⁶ ასევეა ხუნძურში... მრავლობითში ერთი კლასის ნიშანია (რ). იხ. ზემოთ.

⁷ განიხილავს რა გრამატიკული კლასების სისტემას ბუდუხურში პროფ. ვლ. ფანჩიძე წერს: „გვაქვს მცირედენი გადახვევა და ნაწილობრივ კლასის ნიშანთა აღრევაც, მაგრამ ეს მოვლენა უნდა აიხსნას იმით, რომ ზოგადი სისტემა ამჟამად აღარ არის დაცული თავდაპირველი მკვიდრი სახით" (ვლ. ფ ა ნ ჩ ი ძ ე, გრამატიკული კლას-კატეგორია ბუდუხური ზმნის უღვლილებად, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, II, № 5 (1941), გვ. 468).

წახურულში სისტემის აღრევას აღნიშნავს ეევ. ჯეიარანიშვილი: „წახურულს არა აქვს კლას-კატეგორიის აღნიშვნის ჩამოყალიბებული სისტემა: საქმე გვაქვს ამ ენობრივი მოვლენის ა ღ რ ე ე ა ს თ ა ნ. ზღება სათანადო ფორმანტების ფუნქციის

ლესტნის სწორედ ამ რაიონში, ამავე ენების მეზობლად. ვხვდებით იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ისეთ წევრებს, რომელთაც კლას-კატეგორიის გარჩევა დაუპარგავთ: ლეზგიური, ალუღური, უღური.

სქემის სახით ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ კლას-კატეგორიის ევოლუცია აღმოსავლეთ დაღესტნის ენებში (იხ. გვ. 34).

საკმარისია მეოთხე (ჩვენი სქემით — მესამე) და მესამე (ჩვენი სქემით — მეორე) კლასებს შორის გარჩევა დაიკარგოს და მხოლოდ ბითში მივიღებთ ორ კლასს: ადამიანთა კლასს და ნივთთა კლასს. მეოთხე და მესამე კლასის ერთ ნივთთა კლასად ქცევა დამახასიათებელია დასავლეთ დაღესტნის რიგი ენისათვისაც (იხ. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ჯგუფი, გვ. 28—29), აქაც მეოთხე კლასი იკარგება და ნივთთა კლასის ერთადერთ ექსპონენტად ბ- (III კლასის ნიშანი) რჩება. ასე რომ, ის სურათი, რომელიც თაბასარანულში გვაქვს, სავსებით ბუნებრივი ჩანს დაღესტნის ენათა გრამატიკული კლასების სისტემის ევოლუციის თვალსაზრისით: მეოთხე კლასი აქ დაკარგულია, ნივთთა კლასის ექსპონენტია ბ; ადამიანთა კლასიც ერთი ნიშნითაა წარმოდგენილი (დ-) -რ, რომლის ანალოგიას წახურულსა და ბუღუზურში ვპოულობთ. მრავლობითში აქ ერთი ფორმანტია — ნივთთა კლასის ყოფილი ექსპონენტი (შდრ. რუთულური) — (დ-) -რ. ამიტომ ვთქვით ზემოთ, რომ პროფ. ლ. ჟირკოვის მოსაზრება: თაბასარანულში ყველა კლასის მრავლობითი ადამიანთა კლასში ექცევა-ო, სინამდვილეს არ შეეფერება. ლ. ჟირკოვს დაღესტნის თუნდაც ერთი რომელიმე ენის ვითარება რომ გაეთვალისწინებინა, ამას არ იტყოდა, ვერ იტყოდა ამას, მაგალითად, რუთულურის შესახებ.

მაშასადამე, თაბასარანული წარმოგვიდგენს კლასთა შემდეგ სისტემას:

მხ. რ.

მრ. რ.

I. — (დ-) რ-

II. — ბ-

}

რ- (დ-)

შესუსტება, დიდერენცირებული კლასების (resp. ადამიანისა და ნივთის კლასის) უნიფიკაცია ნივთთა კლასის (როგორც ნეიტრალური კლასის) ფორმანტის გამოყენებით. გრამატიკული კლასები მხოლოდობით რიცხვში მეორეულ, მერმინდელ ვითარებას ააზავს (ეგვ. ჯეირანიშვილი, გრამატიკული კლასები წახურულ ენაში, უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია 20 — 22 ივნისი 1952, მეშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, გვ. 21 — 22).

ამ სქემაშიც ყოველი წინა საფეხური ასახავს მომდევნო საფეხურის მიერ განვლილ გზას.

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.	ჟ	ღ	ბ	ღ
მრ. რ.			ბ	ღ
დასტურდება	ლაკურში			

-

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.	ჟ	ღ	ბ	(-ტ)
მრ. რ.			ბ	(?)
დასტურდება	არჩიბულში			

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.		რ	ბ	ღ
მრ. რ.		ბ		ღ
დასტურდება	წახურულსა და ბულუხურში			

კლასები	I	II	III	IV
მხ. რ.		რ	ბ	ღ
მრ. რ.			ღ	
დასტურდება	რუთულურში			

კლასები	I (II)	III	(IV)
მხ. რ.	რ		ბ
მრ. რ.		რ	
დასტურდება	თაბასარანულში		

შენიშვნა: ზოგი ენა ერთგვარ გადახრას გვიჩვენებს ამ სქემიდან, მაგრამ დაზუსტებისათვის მასალები არ არის ჯერჯერობით (არჩიბული, შაჰ-დალის ჯგუფის ზოგი ენაკავი).

§ 8. მეორე გრამატიკული კლასის ნიშნები ჰ და ღ || რ და შე-საბამისი „ჰ“ და „ღ“ ჯგუფები დალესტნის ენებში. რა ძირითადი სხვაობაა დალესტნის ენათა აღმოსავლური ჯგუფის გრამატიკული კლასების სისტემასა და ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის გრამატიკული კლასების სისტემას შორის?

როგორც დავინახეთ, კლასთა რიცხვი ორივეგან მცირდება, ამიტომ შესადარებლად უმჯობესი იქნება ავიღოთ ამოსავლად მიჩნეული სისტემები (მრავლობითის წარმოებას ამ შემთხვევაში არ ვეხებით):

I. ვ || უ

ვ || უ

II. ა

დ || რ

III. ბ

ბ || უ

IV. რ || ლ

დ || რ¹

როგორც ვხედავთ, I, III და IV კლას-კატეგორიის ნიშნების სრული იგივეობა გვაქვს: I — ვ, თავისი ფონეტიკური ვარიანტებით, III — ბ, ფონეტიკური ვარიანტებით, IV — რ და მისი ბგერითი მონაცვლე² დ (resp. ლ) — ამიტომ არც ერთი ეს ფორმანტი ძირითად განმასხვავებელ ნიშნად არ გამოდგება. რა გვრჩება ძირითად საკლასიფიკაციო ნიშნად? II კლასის ექსპონენტი ა-, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში რომ დასტურდება; აღმოსავლეთ დაღესტნის სხვა ენებში მისი საპირისპიროა დ || რ, რომელთაგან რ-, როგორც ფორმანტი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფებშიც გვაქვს, ამიტომ მის მიხედვით კვალიფიკაცია სიცხადეს მოკლებული იქნება. გვრჩება ა- და დ-, როგორც დაპირისპირებულები ერთმანეთს. გრამატიკული კლასების თვალსაზრისით დაღესტნის ენათა კლასიფიკაციის დროს ამ განსხვავებულ მაწარმოებელთა ჩვენებიდან უნდა ამოვიღეთ: ამის მიხედვით მივიღებთ ორ ჯგუფს „ა-ს ჯგუფს“ და „დ-ს ჯგუფს“ (ან „დ || რ ჯგუფს“).

ბუნებრივია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ განსხვავებას ექცევა ყურადღება. ამ საკითხის შესახებ რამდენიმე აზრი გამოითქვა, მართალია, მე-2 გრამატიკული კლასის გენეზისის ასპექტში, მაგრამ არსებითად მაინც იმავე საკითხს შეეხებოდა, რადგან ა და დ ჯგუფების მიმართებისა და მეორე გრამატიკული კლასის საკითხები ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული.

§ 9. გრამატიკული კლასების სისტემა დარგუულ ენაში და კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი კუბაჩურში. სანამ მე-2 გრამატიკული კლასის გენეზისის საკითხს უშუალოდ შევეხებოდეთ, ერთი ენის ჩვენებაც უნდა გავითვალისწინოთ. ესაა დარგუული ენა, რომე-

¹ შდრ. გ. დეეტერსის მიერ მოტანილი სქემა. იხ. G. Deeters, Gab es Nominalklassen in allen Kaukasischen Sprachen? Corolla Linguistica, Weisbaden, გვ. 27.

² „... r и d часто появляются в виде перебоиных эквивалентов“ (Р. Шаумян, დასახ. ნაშრ., გვ. 223).

ლიც ჩვენი მსჯელობის საგანი აქამდე არ გამხდარა. დარგული მეტად საინტერესო და პრინციპული მნიშვნელობის მქონე მასალას გვაწვდის.

დარგულში გარჩეულია სამი კლასი¹:

მხ. რ.	მრ. რ.
I. უ-	
II. ღ- (-რ)	ღ- ²
III. ბ-	

უ- და ბ- ფორმანტები ფონეტიკურ ვარიანტებს არ გვიჩვენებენ³, ღ- ფორმანტი კი ცვლილებებს განიცდის; დარგულში იგი რ-ს სახეს იღებს, როდესაც ინფიქსად⁴ ან სუფიქსად არის გამოყენებული (ზოგ დიალექტში კი ყოველგვარ პოზიციაში). დარგულისავე ერთ-ერთ დიალექტში, II გრამატიკული კლასის ნიშნად ჰ გვევლინება. ესაა კუბაჩური დიალექტი, რომელიც საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში ენად იყო მიჩნეული⁵.

კლასნიშანთა სისტემა კუბაჩურში შემდეგ სახეს იღებს:

მხ. რ.	მრ. რ.
I. უ-	
II. ა-	ღ-
III. ბ-	

ა-, რომელიც მე-2 გრამატიკული კლასის ნიშანია, სხვა დიალექტების რ-ს უდრის⁶.

¹ ოთხ კლასს ანგარიშობენ დარგულში ლ. ჟირკოვი, შ. გაფრინდაშვილი (იხ. ზემოთ).

² მრავლობითში კლასის მეორე ექსპონენტიც გამოვლინდება -ბ-, რომლის შესახებ იხ. ქვემოთ (თავი II).

³ ყოველ შემთხვევაში ცოცხალი ექსპონენტების სახით როცა არიან წარმოდგენილი.

⁴ შდრ. ალ. მაკოშეტოვი, ზნის აგებულებისათვის თაბასარანულ ენაში, თეზისები, § 5, ენათმეც. ინსტ. სესია, 1952.

⁵ ა. დირი, ლ. ჟირკოვი და მათზე დაყრდნობით ივ. ჯაფარიშვილი, შდრ. შ. გაფრინდაშვილი, დარგული ენის კილოთქმათა კლასიფიკაციის საკითხისათვის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სესია, თბილისი, 1952, გვ. 23; ალ. მაკოშეტოვი, Кудачинский язык, თბილისი, 1963.

⁶ რ- ბგერის შესახებ იხ. ალ. მაკოშეტოვი, რ ბგერა დარგული ენის კუბაჩურ დიალექტში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XI, № 7, 1950, გვ. 455, 461. ამ წერილიდანაა ამოღებული ჩვენი მაგალითები (გვ. 456 — 457).

კუბაჩური შდრ. ურქარახული

ა-უცუე	რ-უცუი	„და“
ა-უჴნა	რ-უჴნა	„დედაბერი“
ა-უსაე	რ-ურსიი	„ქალიშვილი“
ა-იქანა	რ-იქანა	„საყვარელი (ქალი)“
ა-უჩიი	რ-უჩიის	„დალევა (II კლ.)“
ა-ითიი...	რ-ითიი...	„ცემა (II კლ.)“.

რ- აქ ყველგან კლასის ნიშანია.

კუბაჩური სხვა შემთხვევებშიც გადალევს ა-ს რ-ს ნაცვლად:

კუბაჩური შდრ. ურახული

მუწუ-ა	მუწუ-რ	„წვერი“
უჩაუ-ა	ურჰუ-რ	„აღვირი“
ჰანიში-ა	ჰანიში-რ	„შემოდგომა“
უციყა-ა	უძიყა-რ	„ბიძაშვილი“
ყა-ა	ყა-რ	„ბალახი“
ჭა-ა	ჭა-რ	„ზემო“
სა-ა	სა-რ-ი	(II კლ. მეშველი ზმნა)

ამგვარად, დარგუთული ენის მონაცემები თვალნათლივ წარმოგვიდგენს ამ პროცესს:

ა → რ → ა

ზოგჯერ ეს ფონეტიკური ვარიანტები თანაარსებობენ ერთი და იმავე ფუნქციით (დ II რ II კლ. ნიშნად) ან ფუნქციათა ღრუბრენციაციით (ა II კლ. ნიშნად, რ IV კლ. ნიშნად, რ II კლ. ნიშნად, დ IV კლ. ნიშნად)¹.

რაც შეეხება დარგუთულის სამკლასიანობას, მის შესახებ იგივე უნდა ითქვას, რაც ზუნძურის შესახებ ვიცით. მეორე კლასის ნიშნად დ-რ-ა-ს გამოვლენა და მრავლობითის დ- ფორმანტი იმ დასკვნას გვაქვს, რაც ზუნძურის მიმართ გავაკეთეთ: დარგუთულშიც ისტორიულად გაირჩეოდა ოთხი კლასი. სხვანაირად გაუგებარი იქნებოდა ნივთთა კლასის დ- აფიქსის გამოჩენა მეორე გრამატიკული კლასის აღსანიშნავად.

§ 10. მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისის მთის იზერიულ-კავკასიურ ენებში. დალესტინის ორი ჯგუფის—„ა“ და „დ“—შედა-

¹ დაწვრილებით ქვემოთ (კუბაჩურის ანალოგიური ფაქტები დალესტინის სხვა ენებიდან—აგრეთვე ქვემოთ).

რებას და დარგულის მონაცემების გათვალისწინებას ბუნებრივად მიეყვართ მე-2 გრამატიკული კლასის გენეზისის საკითხამდე.

დალესტნის ენებისათვის, როგორც აქამდე განხილული მასალებიდან ჩანს, ამოსავალია ოთხკლასიანი სისტემა. პირვანდელი სახით აღდგენილი იგი შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

I. აღამიანთა (მამრობითი სქესისა)	— 3
II. აღამიანთა (მდედრობითი სქესისა)	— ღ
III. ნივთთა (ცოცხალ არსებათა და ზოგ საგანთა)	— ბ
IV. ნივთთა (დანარჩენ საგანთა და მოვლენათა)	— ღ ¹

ეს სისტემა, ფონეტიკურ ცვლილებებთან ერთად, კლასთა რიცხვის შემცირებასაც გვიჩვენებს დალესტნის თანამედროვე ენებში.

იმთავითვე გვქონდა თუ არა ოთხკლასიანი სისტემა ყველა ენაში (resp. ფუძე-ენაში), თუ ოთხკლასიანი სისტემა თავის მხრივ ისტორიულად სხვა სისტემას გულისხმობს?

ზემოთ ჩვენ გვქონდა შესაძლებლობა დალესტნის ენათა შედარებითა და დარგულის ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებით II გრამატიკული კლასის ნიშნის პირვანდელი სახე აღგვედგინა. ამის შემდეგ ისმება საკითხი ამ ნიშნის მიმართებისა ნივთის კატეგორიის ღ II რ ნიშანთან.

ივ. ჭავჭავაძის ასეთი დაკავშირების შესაძლებლობას გამოირიცხავს და მდედრობითი სქესის თავდაპირველ ნიშნად დალესტნის ენებისათვის (resp. ნახურისთვისაც) ჰ-ს მიიჩნევს. ბ- ნიშანი, რომელიც ჩვეურობაში მეორე კლასის აღმნიშვნელადაცაა გამოყენებული, „უასაკოთა და უსქესოთა“ კატეგორიიდან გადმოსულადაა ნაწარადღევი; ღ- და რ- ფორმანტებიც ასევე მეოთხე სქეს-კატეგორიიდანაა გადმოსული ჭერ მეორე კლასში, ხოლო შემდეგ პირველშიც დამკვიდრებულა:

„ღ და რ ბგერათა პირვანდელი აღმნიშვნელების გამორკვევასაც ის გარემოება გვშველის, რომ ორივე, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ამ საგნების სახელების შემცველი მე-4 სქეს-კატეგორიის აღმნიშვნელი იყო, ანდა მრ. რიცხვის ნიშანი. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ იმ 2 ენას, რუთულურსა და წახურულს, რომელთაც მდედრ. სქესის ნიშნად რ აქვთ, ეს ბგერა მამრ. სქესისათვისაც გა-

¹ შდრ. სქემა მე-6 გვერდზე.

მოუყენებია და ამნაირად ორივე სქესის ნიშნად უქცევია, მაშინ უეუველი გახდება, რომ წინათ დ და რ თანხმოვნებიც შეუძლებელია მდებარე, სქესის ნიშანი ყოფილიყო.

ამგვარად ირკვევა, რომ ლილლური და ლეგური ენების მდებარე. სქესის ერთადერთ ნიშნად ნახევარხმოვანი რჩება, დანარჩენი ბ, დ და რ თანხმოვნები - კი შემდეგში უნდა იყოს ამ სქესის ნიშნად ქცეული¹.

როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ივ. ჯავახიშვილთან II და IV კატეგორიის ისტორიული მიმართების საკითხი მოხსნილია. „მდებარობითი სქესის“ ნიშანი ა არის, დ-, სადაც კი გვხვდება, მეოთხე კლასიდანაა გადმოსული, ისევე, როგორც ზოგს შემთხვევაში ბ „უპასაკოებისა“ და „უსქესობის“ გამომხატველი ნიშანი.

ივ. ჯავახიშვილის კონცეფციის გათვალისწინებით გასაგები ხდება, თუ რატომ არ სვამს ავტორი მე-2 გრამატიკული კლასის გენეზისისა, ან თუნდაც სხვა კატეგორიასთან მისი მიმართების საკითხს: მისი კლასიფიკაციის ამოსავალი ცნება — სქესის ცნებაა (იხ. ზემოთ) — ასეთ პირობებში თანმიმდევრულია მე-2 გრამატიკული კლასის („მდებარობითი სქესის“) თავისთავადობის აღიარება.

პროფ. ვ. თოფურია II და IV გრამატიკული კლასების დ II რ ფორმანტებს ერთ ოდენობად მიიჩნევს, მეორე გრამატიკულ კლასს მეორეულ მოვლენად თვლის: „ლაკურში II კლასი მეორეული მოვლენაა. იგი გამოყოფილია სხვა კლასისაგან და თავისი სოციალური მდგომარეობის გამო მიკუთვნებულია IV კლასს“ ავტორი იქვე შენიშნავს: „არნ. ჩიქობავამ ერთ-ერთ მოხსენებაში წამოაყენა დებულება II კლასის მეორეული წარმოშობის შესახებ კავკასიურ ენებში“-ო².

ავტორისათვის ამოსავალია II და IV კლასთა ნიშნის ფონეტი-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. და კავკ. ენ. ბუნება, გვ. 254—255: დ-ს შესახებ ავტორი ამბობს: „მეოთხე სქეს-კატეგორიის თავდაპირველ ნიშნად, ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, ცხადია, შესაძლებელია მხოლოდ დ ყოფილიყო, რომლის შენაელებასაც რ წარმოადგენს“ (იქვე, გვ. 256); სამწუხაროდ, ავტორი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, თუ რატომ ენიჭება უპირატესობა დ-ს.

² იხ. ვ. თოფურია, გრამატ. კლასები ლაკურში, გვ. 181.

კური იგივეობა, ან უკეთ, როგორც ავტორი ამბობს, ის, რომ „II კლასის ნიშანი არ აღმოაჩნდა“¹.

მაშასადამე, მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებას ვ. თოფურია იზიარებს და ლაკური ენის მასალაზე ასაბუთებს კიდევაც მას.

მკვლევარი რ ბგერას მიიჩნევს ამოსავალ სახეობად².

მეორე გრამატიკული კლასის მეორეულობა მტკიცდება შემდეგი საბუთებით:

1. მე-2 გრამატიკული კლასის ნიშნის ბგერითი სახის ჩვენებით მთის კავკ. ენებში;

2. მე-2 გრამატიკული კლასის ბრუნების ფაქტებით ხუნძურში;

3. ქართველურ ენათა ჩვენებით³.

დ- II -რ, როგორც ვიცით, II და IV კლასისათვის საზიარაა.

ა- დალესტნის ენებში მხოლოდ მე-2 გრამატიკული კლასის ნიშანია. ნახურ ენებში (resp. დიდოური ჯგუფის ენებში) ნივთთა გრამატიკული კლასის სახელებსაც მოუდით, მაგრამ ამ შემთხვევაში მეორეულ მოვლენასთან გვაქვს საქმე⁴.

დარგულის დიალექტებში, როგორც დავინახეთ, დ II რ II ა მონაცვლეობა დასტურდება.

რ → ა პროცესი არც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებისათვისაა უცხო⁵. მაგალითად, კაპუჭური ენის ბეჟიტურ თქმაში

¹ გვ. 180 — 181. გრავლობითის ბ II უ საზიარაა I, II და III კლასებისათვის (იხ. სქემა ზემოთ). ნიშნის ბგერითს ნხარეს იე. ჯავახიშვილიც აქცევს ყურადღებას, მაგრამ ეს მისთვის იმავე რიგის მოვლენაა, რაც რ-ს გამოვლენა I გრამატიკულ კლასში რუთულურსა და წახურულში.

² ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 178 — 179. იხ. ქვემოთ.

³ იხ. არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისისათვის, გვ. 376.

⁴ შდრ. ხუნძურსა და ანდიურში ა მხოლოდ მეორე გრამატიკული კლასისათვის იხმარება, მაგრამ ჩანსურსა და ინგუშურში ეგვევ ა გამოყენებულია ნივთის კატეგორიის სახელთათვისაც (მაგ. ჩანს. ბუორზ, ვირ, გაურ, ჩა—ჟუ „მგელი, ვირი, ცხენი, დათვი არის“ (პ. უსლარი, Чеченский язык, Тифлис, 1888, გვ. 12).

დარგულსა და ლაკურშიც დ (რ) — ნიშნები ნივთის კლასის სახელებსაც აქვს... (არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის (მმდებრობითი სქესის⁶) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში, გვ. 376).

⁵ ზოგან ამ საერთო ტენდენციამ მორფოლოგიურ დაბრკოლებასაც კი სძლია და კვლავ წაშალა II და IV კლასს შორის ფორმოზღოვი განსხვავება. იხ. ქვემოთ.

ა გვაქვს სხვა დიალექტების რ-ს ადგილას (შესატყვისობა დასტურდება როგორც ფუძისეულ, ისე აფიქსისეულ მასალაში):

ჰუნზიბურ-ხაშალხუტურ-ტლადალური რ- ბეჟიტური -ა:

ჰუნზ.	ხაშ.-ტლად.	ბეჟიტ. ¹	
ღერუ	ღერო	ღეო	„მკერდი“
ჰორო	ვარა	ვაო	„ძროხა“
სულურ	სულურ	სულუ	„შალი“
ჰობურ	ჰაბორ	ჰაბო	„წისქვილი“
ქლარ	ბლარ	ქლა	„წერილი“
ჰორწომ	ხორწოლ	ხოწონ	„ჯორი“
ბაზარ	ბაზარ	ბაზა	„ბაზარი“
რელ	რელ	დელ	„ერბო“
მაყერ	მოყორო	მოყო	„მოვიდა“
ყობულურ	ყაბოლორ	ყაბოლო	„მამასთან“
რ-აც	რ-აცა	ა-აცა	„უყვარს“
რ-რჰიუ ლ ² ნ	რ-აჰიო ლ ² ი	ა-აჰიო ლ ² ი	„ცივი წყალი“
რ-უჰიუ წ ²	რ-უჰიო წო	ა-უჰიო წო	„დიდი ცეცხლი“
რ-წწერუ ყარა	რ-ოწირო ყორა	ა-ოწიო ყოვა	„გამძლარი ბავშვი“
რ-ღხიუ ჯოჯო	რ-იხიო ბილ ² ო	ა-იხიო (-ბხო)	ბილ ² „თბილი სახლი“

ასეთ შემთხვევაში მეორე და მეოთხე კლასი კვლავ ერთ მაჩვენებელს იყენებს (შდრ. ლაკური დ II რ). იგივე შესატყვისობა დასტურდება ჰამალალურში, სადაც ზემო-ჰაკეარულს ა აქვს ჰიპატლურის რ-ს შესატყვისად². სპორადულად რ → ა გვხვდება სხვა ენებშიაც.

მეორე გრამატიკული კლასი რომ ისტორიულად თავისთავადობას მოკლებული მორფოლოგიური ოდენობა იყო, ზიარი ფორმანტის ჩვენების გარდა მტკიცდება სხვა საბუთითაც:

ხუნძურში ერგატივის ორი მაწარმოებელია: ერთი I გრამატიკული კლასის სახელებს მიერთვის (-ა-ს), მეორე — III გრამატიკული

¹ მოგვყავს ელიზბარ ლომთაძის საკანდიდატო დისერტაციის მიხედვით, გვ. 21 — 22.

² იხ. ა. ბოკარევი. О классных показателях, ЯМ, X. გვ. 57 — 58. მისივე, Чамалинский язык, გვ. გვ. 25 — 26, 77 — 78. ავტორს ეს მონაცემობა ფონეტიკურ შესატყვისობად არ მიაჩნია.

კლასის სახელებს (-ა-ლ¹). II გრამატიკულ კლასს საკუთარი მაჩვენებელი არა აქვს: ძველი წარმოების ფორმებში გამოყენებულია III გრამატიკული კლასის ერგატივის ფორმანტი, ახალი წარმოების ფორმებში (-ლ²ი-ცა) — პირველისა. II გრამატიკულ კლასს „საკუთარი ერგატივი არც მანამდის ჰქონია, არც ამჟამად აქვს“¹.

ორივე ფაქტი ერთსა და იმავეს უნდა მოწმობდეს: „მეორე გრამატიკული კლასი გამოყოფილია მაშინ, როცა პირველი და მესამე უკვე მოიპოვებოდა“².

ამასვე მხარს უჭერს ქართველურ ენათა ჩვენება: ქართველურ ენებში ადამიანის კლასის ბიფურკაცია სქესის ნიშნის მიხედვით არასოდეს არ მომხდარა³.

დავასკვნათ:

„მთის კავკასიურ ენებში... „ქალი“ გამოიყო ცალკე გრამატიკულ კლასად; ეს მოხდა უფრო გვიან, ვინემ პირველ გრამატ. კლასი და ნივთის კლასი (თუ კლასები) ჩამოყალიბდებოდა: მხოლოდ ასეთ პირობებში იყო შესაძლებელი მეორე გრამატიკულ კლასს ნივთის კლასის ნიშანი გამოეყენებინა, ნივთის ერთ-ერთი კლასის დაბოლოება ერგატივისა მოეხმარა“⁴.

§ 11. დ- მეოთხე გრამატიკული კლასის უძველესი ნიშანია. მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანთაგან **ჟ** ← **რ**-ს ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს (არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, ალ. მაკომეტოვი). რჩება გასარკვევი **დ** || **რ**-ს საკითხი: რომელია ამათგან ამოცავალი სახეობა **დ** თუ **რ**?

ვ. თოფურიას **რ** მიაჩნია ძირითად სახეობად: „...პირველად ექსპონენტად **რ** მიგვაჩნია. მის სასარგებლოდ ლაპარაკობენ, როგორც ფონეტიკური შესაძლებლობანი, ისე სხვა მთის კავკასიურ ენათა მონაცემები; სახელდობრ: 1. **რ**-სგან შეიძლება მივიღოთ **დ**... (არნ. ჩიქობავა) და **ლ**, პირიქით, **დ** ვერ მოგვცემს ვერც **რ/ლ**-სა და ვერც **ჟ**-ს. ყველა ესენი კლასის ნიშნებია, სწორედ **რ**-ს მონაცვლე; მაგ., **ჟ** გვაქვს ჩაჩურში, ხუნძურში, ანდიურში... **ჟ** და **ლ** - ხვარშიულში, **დ** და **რ** ენაცვლებიან ერთმანეთს ლაკურში, რიცხვის მი-

¹ არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატ. კლასის გენეზისი, გვ. 377 — 378, შეიშენა 1.

² მისივე, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, გვ. 41.

³ მისივე, მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისი, გვ. 379; შდრ. მისივე, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში, გვ. 41.

⁴ მისივე, მეორე კლასის გენეზისი, გვ. 378.

ხედვით — რუთულურში... და 2. ღ, ვითარცა კლასის მაჩვენებელი, სრულებით არ იცის რიგმა მთის კავკასიურმა ენამ, როგორიცაა: ხუნძური, ანდიური, ბოთლიხური, ხვარშიული, დიდოური და სხვა.

ამგვარად ლაქურში პირველადი ექსპონენტები I კლასისა უნდა ყოფილიყო ვ, III კლასისა -ზ და II და IV კლასის -რ¹.

არნ. ჩიქობავას ღ მიაჩნია ამოსავლად²: „ზ უნდა იყოს მიღებული რ-საგან, ხოლო რ წარმოადგენს ღ-ს ბგერინაცვალს³. ამოსავლად რ-ს მიჩნევა ძნელია, თუ გავითვალისწინებთ რ ფონემის პოზიციებს კავკასიურ ენათა ბგერითს სისტემაში⁴. მერე: თუ ღ ← -რ, მაშინ ჯ ისევ რ-საგან მიღებულად უნდა ვცნოთ: ღ-საგან ჯ-ს მიღება გაჭირდებოდა. მართალია, კავშირი რ, ღ, ჯ-ს შორის ასეთ პირობებშია ც შენარჩუნებული იქნებოდა, მაგრამ რ-ს ფონეტიკური ცვლის ორ ხაზს მივიღებდით:

რ < ^ღ_ღ, — ეს კი ბუნებრივი არ ჩანს⁵.

ამ ვარაუდს მხარს უჭერს დარგულის ჩვენებაც ღ → რ → ჯ (იხ. ზემოთ).

პრეფიქსად გამოვლენის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, პირველობა ღ-სათვის უნდა დაგვეთმო — შენიშნავს პროფ. ვ. თოფური, მაგრამ იქვე ისეთი მაგალითი მოჰყავს, სადაც რ-ც გამოვლინდება პრეფიქსად:

დითან || რითან

„დატოვება“

ღუჰან || რუჰან

„დაჭერა“ და სხვა (იქვე).

„ლუმუქურში არის ტენდენცია რ-ს შეცვლისა ღ ნიშნით. პ. უსლარის მაგალითებს რიზან „ადგომა“, რუსხან „შესვლა“ და ზოგაერთ სხვას მასწორებინებდნენ ღიზან, ღუხხან... ფორმებად⁶. ხომ არ არის ეს უკანასკნელი ფორმები უფრო ძველი და რატომაა ეს რ → ღ ტენდენცია?

¹ ვ. თოფური, გრამატიკული კლასები ლაქურში. გვ. 178 — 179.

² შლრ. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება ამის შესახებ, იხ. ზემოთ, გვ. 39, 56შ. 1.

³ შლრ. ვ. თოფური. გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაქურ ენაში, ენიშნის მოამბე, XII, 1949, მითითება ავტორისაა — ნ. ა.

⁴ შლრ. ავტორისავე, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგია, 33. 451 — ნ. ა.

⁵ არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისი, გვ. 376 — 377.

⁶ იხ. ექსპონენტები ლაქურში, გვ. 178.

„ჩანს, — დაასკვნის ვ. თოფურია — პრეფიქსობის მხრივ თანა-
ბარუფლებიანია **დ** და **რ**“.

ავტორის მიერ მოყვანილი მასალა მართლაც, იმის საკ-
მაო საბუთად გამოდგება, რომ **დ** და **რ** „თანაბარუფლებიანია“
პრეფიქსად გამოვლენის მხრივ. მაგრამ ეს, ჯერ ერთი, არაფერს ამ-
ბობს ამ აფიქსთა ისტორიული მიმართების შესახებ და, მეორე, თუ
მაინც და მაინც თანამიმდევრობას მივაქცევდით ყურადღებას, მაშინ
ორმაგი აფიქსაციის ფაქტებისათვის უნდა მიგვენიჭებინა გადამწყვე-
ტი მნიშვნელობა. ორმაგი აფიქსაციის დროს კი **დ** პირველ ადგილ-
ზეა (პრეფიქსია), **რ** კი — მეორეზე (ინფიქსია).

დირზუნნი

„ადგა“

დირკუნნი

„მოკლა იგი“

დირკსა

„ნამყოფი“ და სხვა.

დისიმილაცია (**რ-რ** → **დ-რ**) აქ ძნელი სავარაუდებელია, რად-
გან დისიმილაცია ჩვეულებრივ სუფიქსში ხდება და ისიც მომდევნო
რ-ს მოსდის და არა წინამავალს, ე. ი. გვაქვს სრულიად საპირის-
პირო პროცესი: **-რ-რ** → **-რ-დ**¹.

მაშასადამე, ორმაგი აფიქსაციის ფაქტებიდან თუ ამოვალთ,
დ-ს უნდა მივანიჭოთ უპირატესობა და ამოსაეალ სახეობად უნდა
მივიჩნიოთ **რ** || **ლ** || **ჟ**-სთვის.

ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ **ლ** და **ჟ** უშუა-
ლოდ **დ**-ს ფონეტიკური ვარიანტებია. **ჟ** და **ლ** **რ**-დან მოდის, თვი-
თონ ეს **რ** კი **დ**-ს სახესხვაობას წარმოადგენს.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში ამყამად **დ** არ დასტურდება.
კლასის ნიშნად გვაქვს **ჟ** (II კლ.) და **რ** (IV კლ.). ეს ერთ-ერთი
საბუთი იყო **რ**-ს პირველადობის დამტკიცებისათვის (ვ. თოფურიას
მოსაზრება).

II კლასის **ჟ** ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებს აერთიან-
ებენ („**ჟ** ჯგუფი“), იგი დაღესტნის სხვა ენების **დ** || **რ**-ს უპირისპირ-
დება („**დ** || **რ** ჯგუფი“).

¹ „რ ექსპონენტი **რ**, **ლ**, **ნ** ბგერებთან შეხვედრისას **დ**-დ იქცევა სხვა ღია-
ლექტებში, ხოლო ლუბუქურში **რ**-სთან მეზობლობაში იმავე **-დ**-ს გვაძლევს. **ლ**-**ნ**
ბგერებს კი სახეობით დაენსგავსება და პირველთან **ლ** გვექნება, მეორესთან **ნ**...“

შანდა ← შანრა „სამი“ ლუმექ. შანნა

არულდა ← არულრა „შვიდი“ ლუმექ. არულლა და სხვ. (იხ. დასახ. ნაშრ.,
გვ. 176—177).

მაგრამ $\mathfrak{A} \leftarrow \mathfrak{R}$, რ კი „დ ჯგუფს“ შემოუნახავს II კლასის ნიშნად.

ე. ი. II კლასის ნიშნის მხრივ „დ ჯგუფს“ დაუცავს ძველი ვითარება.

ჩვენ ვიცით, რომ II კლასი IV კლასის მოზიარეა, IV კლასის ნიშანს იყენებს; მაშასადამე, II კლასში დადგენილი მიმართება (სიძველე - სიახლის მხრივ) IV კლასშიც განმეორდება.

ე. ი. IV კლასის ნიშნის მხრივაც „დ ჯგუფს“ ექნება დაცული ძველი ვითარება.

„ $\mathfrak{A}$ -ს ჯგუფში“ IV კლასის ნიშნად რ გვაქვს, რ გვაქვს სხვა ენებშიც... რ-საერთო მონაცემია, რალა რჩება „დ || რ ჯგუფის“ არქაულობის დამადასტურებლად?

მხოლოდ და მხოლოდ -დ.

ნივთთა გარამატიკული კლასის ექსპონენტის არქეტიპად დ-ფორმანტი უნდა ვცნოთ.

ამ ვარაუდს მხარს უჭერს მრავლობითის ჩვენებაც, სადაც, ჩვეულებრივ, მე-4 კლასის ნიშანია გამოყენებული (შდრ. მრ. რ. რ- $\mathfrak{A}$ -ს მიმართ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურში, ერთი მხრივ, და მრ. რ. დ- $\mathfrak{R}$ -ს მიმართ რუთულურსა და ბუდუხურში, მეორე მხრივ).

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში დ- რომ მეოთხე კლასში იყო, დასტურდება ნახური ჯგუფის ენათა ჩვენებით (ამის შესახებ — ქვემოთ).

კლასის ნიშნის ევოლუცია ასე წარმოგვიდგება: $\mathfrak{D} \rightarrow \mathfrak{R} \rightarrow \mathfrak{A}$; დ-ს „დარბილება“ უფრო მეტად უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფისათვის (გვაქვს გარდამავალი მერყევი - $\mathfrak{R}$ -საფეხური და სრული „დარბილება“ - $\mathfrak{A}$), გარკვეულ მორფოლოგიურ ჩარჩოებში იგი ნახურშიც განხორციელებულა (II კლ. $\mathfrak{A}$, IV-ში დ- შემონახულა), ლაკურისათვის, არჩიბულისათვის, რუთულურისათვის, წახურულისათვის, ბუდუხურისა და თაბასარანულისათვის ევოლუციის დასაწყისი საფეხურია დამახასიათებელი ($\mathfrak{D} \rightarrow \mathfrak{R}$), დარგული ენა მიწანზე იმყოფება: ზოგ დიალექტში იგი სრულ „დარბილებას“ წარმოგვიდგენს ($\mathfrak{R} \rightarrow \mathfrak{A}$), ზოგში — ნაწილობრივს ($\mathfrak{D} \rightarrow \mathfrak{R}$).

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფისა და ქისტური ჯგუფის დიფერენციაციის მომენტისათვის IV კლასის ექსპონენტად დ უნდა გვქონოდა, II კლასის ფორმანტად კი -რ. და მხოლოდ დიფერენციაციის შემდეგ თითოეულ ჯგუფში დამოუკიდებლად განვითარებულა ტენდენცია რ-ს $\mathfrak{A}$ -ად ქცევისა (დ || რ-ს თანაარსებობა ამ ტენდენ-

ციაზე მიუთითებს): ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ჯგუფში იგი მეორე და მეოთხე კლასს შეეხება, ქისტურში მხოლოდ მეორე კლასს.

დავასკვნათ:

ა. დალესტნის ენათა ოთხკლასიანი სისტემა ამოსავალში სამკლასიან სისტემას გულისხმობს;

ბ. ე. წ. „მდღერობითი სქესი“ მეორეული წარმონაქმნია;

გ. მეორე გრამატიკული კლასის ნიშანი უკავშირდება მეოთხე კლასის ნიშანს;

დ. მეოთხე გრამატიკული კლასის ნიშანი თავდაპირველად იყო დ-;

I. ვ მოიცავდა ადამიანს (საერთოდ)

II. ბ ცხოველებს (და ღირებულებით მათ მსგავს სხვა საგნებს)

III. დ „ საგნებს, მოვლენებს...

§ 12. „ადამიანისა“ და „ნივთის“ გრამატიკული კატეგორია ქართველურ ენებში და მისი მიმართება მთის იბერიულ-კავკასიური ენების კლას-კატეგორიის სისტემასთან. „სქესისა“ და „კლასის“ მიმართების განხილვისას ირკვევა, რომ გრამატიკული კლასების სისტემისათვის ნიშანდობლივია ადამიანის დაპირისპირება ყველა დანარჩენი საგნებისა თუ მოვლენებისათვის¹, ამის საფუძველზე ვიღებთ ორ ძირითად კლასს — 1. ადამიანთა კლასს (სემანტიკურად „ვინ“) და 2. ნივთთა კლასს (სემანტიკურად „რა“). ადამიანთა კლასში დიფერენციაცია მეორეულია. ეს მტკიცდება დალესტნის ენათა მასალაზე (იხ. ზემოთ). მაგრამ ამის შემდეგაც დალესტნის ენებში რჩება არა ორი, არამედ სამი კლასი: სამკლასიანი სისტემა ამოსავალი ოთხკლასიანისათვის.

აქ ორი საკითხი ჩნდება:

1. ხომ არ გვქონდა იმთავითვე სამი კლასი?

2. თუ არა — მაშ, როგორ მივიღეთ სამკლასიანი სისტემა? ამგვარი საკითხების რკვევა მონათესავე ენათა შედარების გარეშე შეუძლებელია. დალესტნის ენებში ამოსავალია სამი კლასი.

ქართველურ ენებში ისტორიულად იყო გარჩეული ორი კლასი.

ქართველურმა ენებმა დაკარგეს, თუ დალესტნის ენებმა განავითარეს ეს განსხვავებული კლასი?

¹ ამ ფაქტს აღნიშნავს ყველა მკვლევარი, ეინცკი შეეხება გრაზატ. კლასების საკითხს იბერიულ-კავკასიურ ენებში.

ფორმანტის მხრივ III კლასი სრულ იგივეობას გვიჩვენებს და-
ლესტნის ენებში¹: ცხოველთა კლასის აღსანიშნავად ბ- ფორმანტია
გამოყენებული ყველგან. იქ, სადაც IV კლასია დაკარგული, ბ- ერთად-
ნით მაწარმოებლად გვევლინება ნივთთა კლასისათვის (მაგრამ ეს
მეორეული მოვლენაა, იხ. ზემოთ).

ქართველურმა ენებმა ასეთი მაწარმოებელი იცის, ოღონდ ამ
ბ- მაწარმოებელს სხვა ფორმანტაგან განსხვავებული ადგილი უჭი-
რავს ქართველურ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში: „...პრეფიქსი
(ბ-, ბა-, ბუ-) სხვა კავკასიურ ენათაგან შეთვისებული უნდა იყო-
სო“ — წერს არნ. ჩიქობავა².

ამგვარი მოსაზრება იმაში პოულობს დასაბუთებას, რომ ბ-,
როგორც ფორმანტი, მცირე მოქმედების არის მქონეა; როგორც აღ-
ნიშნავენ, იგი მრავლობითის მაწარმოებელია და თემის ერთ-ერთი
ნიშანი³. ოღონდ გასარკვევია ბ-, როგორც კლასის ნიშანი, და-
-ებ(→ || ობ), როგორც თემის ნიშანი, ერთი ფორმანტის ვარიან-
ტებია, თუ არა⁴.

ჯერჯერობით მეტი საბუთია იმისა, რომ ბ- შეთვისებულ ვლე-
მენტად ვცნოთ (ყოველ შემთხვევაში, ნივთთა კლასის ერთ-ერთი ნიშ-
ნის ფუნქციით), ვიდრე იმისა, რომ ქართველურ ენათა მორფოლო-
გიური სტრუქტურის ძირითად ელემენტად მივიჩნიოთ⁵.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. და კავკას. ენების ბუნება, გვ. 255 — 256.

² იხ. მისი შედარ. ლექსიკონი, გვ. 61 — 62, 115, მისივე, სახელის ფუძის აგე-
ბულება, გვ. 199, 253, 259.

³ „ერთ-ერთ ქართულს ფენაში რა-ს მნიშვნელობით მა-ც იხმარებოდა: ან
მა-ს კანონზომიერი ვარიანტია ზანური მუ (მო) „რა“. თვით ეს მ- დაუცავს სეა-
ნურს: მაგ „რამ“. ნივთის კატეგორიის სათანადო ექსპონენტი მ- ქართველურ ენებ-
ში თითქოს არა გვაქვს. ექვს იწვევს ოღონდ ბ (ბა-ეშვი...): ხომ არაა ეს ბ — მ? ბ
ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებაში იშვიათია; სახელთა ბრუნებაში კი ანგარიშ-
გასაწევია (მრავლობითს აწარმოებს), ზმნაშიც სუფიქსად გვევლინება. მაგრამ ეს ბ
ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის თვალსაზრისით ახალი ფორმაციისა ჩანს,
მა- ხაცვალსახელი კი — ზანურისა და სვანურის ჩვენების მიხედვით — ამას არ
გვაკარაუდებინებს. ამიტომ ვწერდით „ბ შეთვისებული ჩანს მთის კავკასიურ ენათა-
განაო“. ახლაც ეს გვეფიქრება. საბოლოო დასკვნა ქართველურ ენათა ბრუნებ-
ულელილების ანალიზის შემდეგ შეიძლება იქნეს მოცემული“ (არნ. ჩიქობავა,
კლასიწინათა ეტიმოლოგია..., გვ. 452).

⁴ შდრ. ავ. შანიძე, ევკილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახე-
ლებში. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, II, № 8, 1941, გვ. 766.

⁵ ნიშანდობლივია, რომ ქართველურ ენათა მასალაზე ბ-ს ეტიმოლოგია არ
ხერხდება (შდრ. ზემოთ, შნშ. 3 (მუ || მა და ბ-). ამის შესახებ ქვემოთ.

მაგრამ თუ ქართველურ ენათათვის მე-3 გრამატიკული კლასი (ბ-) უცხოდ ვცანით, მაშინ, ჯერ ერთი, III კლასის გენეზისის პრობლემა მთის კავკასიური ენებით უნდა შემოიფარგლოს, და მეორეც, სამკლასიანი სისტემისათვის ორკლასიანი სისტემა უნდა იყოს ამოსავლად მიჩნეული.

III კლასის გენეზისის საკითხი — რთული საკითხია. მას ჩვენ აქ ვერ შევხებით.

ერთი კი უნდა აღინიშნოს: რანაირადაც არ უნდა გადაწყდეს მესამე გრამატიკული კლასის გენეზისის საკითხი, ქართველურ ენათა ჩვენებას ის პრინციპული მნიშვნელობა აქვს, რომ ცხადი ხდება ორკლასიანი სისტემის პირველადობა, მე-3 გრამატიკული კლასის მეორეულობა და კიდევ ის, რომ ადამიანის კლასის დიფერენციატია ნივთთა (მესამე) კლასის ჩამოყალიბებაზე ადრე შეუძლებელი იყო. მაშასადამე, II — III კლასების საკითხი მთის კავკასიური ენებით შემოიფარგლება (იხ. ქვემოთ).

§ 13. ნახურის (ქისტურ-ბაცბურის) ვითარება ისტორიულ-შედარებით სხვაობაში.

დალესტნის ენათა დღევანდელი ვითარებიდან თუ ამოვალთ, ხელშესახები გახდება გრამატიკული კლასების რიცხვის შემცირების პროცესი (კლას-კატეგორიის მოშლის პროცესი): ოთხი კლასი → სამი კლასი → ორი კლასი და ბოლოს ამ კატეგორიის გაუჩინარება (იხ. ზემოთ).

დალესტნის ენათა ისტორიასა და მონათესავე ენათა ჩვენებას თუ არ გავითვალისწინებთ, კლასთა შემცირების პროცესი შეიძლება ძირითად პროცესად ვცნოთ და აქედან გავაკეთოთ დასკვნა — კლასების რიცხვი საერთოდ მცირდება, წინათ კლასების მეტი რაოდენობა უნდა გვქონოდა, მაშასადამე, ენები, სადაც კლასთა მეტი რაოდენობა დასტურდება, ამ მხრივ არჩეულ სურათს წარმოგვიდგენენ. ამ კონტექსტში გასაგები ხდება პროფ. ლ. ჟირკოვის მსჯელობა: „ყველაზე უფრო სრული სახით კლასების სისტემა ვეინახის ჯგუფის ენებში (ჩაჩნურში, ინგუშურში, ბაცბურში) შემოგვენახა; დალესტნის ენებში კლასების ურთიერთობა ფრიალ გამარტივდა და კლასების ფორმანტთა რიცხვმაც (კლასების მიხედვით შეთანხმების ფორმანტები) იკლო ზოგან. მთელი სისტემა გახდა უფრო სადა. ხუნძურ ენაში ჩვენ ვხვდებით ორი „საშუალო“ კლასის სრულ შერწყმას, ისე, რომ მთელმა კლასიფიკაციამ გრამატიკული გვარის (სქესის) მიხედვით კლასიფიკაციის ხასიათი მიიღო, მაგრამ დღევანდელი ჩვენი თვალსა-

ზრისით სავსებით ლოგიკური გახდა: სამი კლასი — ყველა მამაკაცი, ყველა დედაკაცი, ყველა დანარჩენი (ცხოველები, არაცოცხალი ბუნების მოვლენები, საზოგადოებრივი მოვლენები). თაბასარანულ ენაში ერთმანეთს დაემთხვა მამაკაცისა და ქალის კლასი, გაერთიანდა ერთ კლასში, რომელსაც შეიძლება ეუწოდოთ ადამიანთა კლასი (გონიერ არსებათა) და რომელსაც უპირისპირდება მეორე კლასი, რომელიც აერთიანებს ყველა ცხოველს (არაგონიერი არსებანი) და ყველა დანარჩენ საგნებსა თუ მოვლენებს. თაბასარანული ენა კიდევ უფრო შორს წავიდა კლასების სისტემის გამარტივებაში, მან გააერთიანა ყველა სიტყვის მრავლობითი რიცხვი გონიერ არსებათა (ადამიანთა) პირველ კლასში. ამიტომ გრამატიკული კლასების თაბასარანული სისტემა ყველაზე უფრო მარტივია დალესტინის ყველა ენათა შორის¹.

თითქმის არც ერთი აქ წამოყენებული დებულება სწორი არ არის. რაც მთავარია, განვითარების ძირითადი ხაზი მცდარადაა წარმოდგენილი. ლ. ჟირკოვს მიაჩნია ნახური ჯგუფის ენებში დადასტურებული ვითარება ყველაზე უფრო არქაულად: მრავალკლასიანობა თანდათან გამარტივებას განიცდის და ბოლოს კლასთა მოშლამდე მიდის...²

პროფ. ლ. ჟირკოვის ეს მოსაზრება უარიყოფა იმ მარტივი ფაქტით, რომ ქისტურ ენებში გრამატიკული კლასის ოთხი ნიშანია მხოლოდ. კლასთა მეტ რიცხვს აქ მხოლოდობითისა და მრავლობითის მიმართებით ანგარიშობენ:

ბაცბური —	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
მხ. რ.	ვ	ჟ	ბ	დ	ჟ	ბ	დ	ბ
მრ. რ.	ბ	დ	დ	დ	ჟ	ჟ	ჟ	ბ

მხოლოდობითში ოთხი კლასის ნიშანი, მრავლობითში — სამი (ბაცბური სისტემის შესახებ იხ. ზემოთ).

ნიშანდობლივია ვ-ს გაუჩინარება მრავლობითში. ვ- ყველაზე ნაკლებ ეწყობა რეინტერპრეტაციას.

¹ Л. И. Жирков, Табасаранский язык, Москва-Ленинград, 1948, гл. 57—58.

² წარსულში კლასების მეტ რაოდენობას ვარაუდობს ა. ბოკარევიც, იხ. მისი О классных показателях, ЯМ, X; მ. ნემიროვსკი, Род и класс. К генезису помпальных классификации, 1935.

მხოლოდ ოთხი ნიშნის გამოვლენა იმაზე მიუთითებს, რომ „კლასების“ „სიმრავლე“ მეორეულია და სისტემის გართულების შედეგს წარმოადგენს. საეცებით სამართლიანად ასკვნის ივ. ჯავახიშვილი: „სქეს-კატეგორიათათვის მხოლოდ 4 ნიშნის არსებობა ცხადყოფს, რომ თავდაპირველად ამ ენებსაც ოთხზე მეტი სქეს-კატეგორია არ ჰქონია“ და „რომ სქეს-კატეგორიების სიმრავლე თანამედროვე ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვურში შეუძლებელია თავდაპირველი მოვლენა იყოს“¹...

ნახურ ენათა სისტემისათვის ამოსავალია უშუალოდ ოთხკლასიანი სისტემა მრავლობითის წარმოების განუსხვავებელი ტიპით (იხ. ზემოთ § 5, გვ. 18).

	მხ. რ.	მრ. რ.
I.	ვ	ვ
II.	ჟ	ჟ
III.	ბ	ბ
IV.	დ	დ

ეს სისტემა, ანდიურში რომ დასტურდება, ოღონდ IV კლასის ნიშანი ნახური ჯგუფის ენებს დაუცავს არქაული სახით (შდრ. ზემოთ).

მრავლობითის განუსხვავებელი ტიპი შემდეგში დიფერენცირებული ტიპით შეიცვალა. მხოლოდობითში კლასთა რაოდენობა (ოთხი) იგივე დარჩა. II კლასის ნიშნის მხრივ ნახური ჯგუფი „ჟ-ს ჯგუფს“ განეკუთვნება. როგორც ვიცით, მეორე კლასი (ჟ ← რ ← დ) გვიანდელი წარმონაქმნია. ასევე დგას III გრამატიკული კლასის საკითხიც. მაშასადამე, კლასთა რიცხვის არა მარტო შემცირებასთან გვაქვს საქმე, არამედ გარკვეულ პერიოდში გადიდებასთანაც (ორი → სამი → ოთხი გრამატიკული კლასი).

ამგვარად, ზემოთ დასმულ კითხვაზე შეიძლება შემდეგი პასუხი გავცეთ: დალესტნის ენებისათვის ამოსავლად მიჩნეული ოთხკლასიანი სისტემის ევოლუციის ერთი გზა გრამატიკული კლასების რიცხვის შემცირებისაკენ მიიმართება, მასთან მრავლობითის წარმოების განუსხვავებელი ტიპი ჯერ დიფერენცირებულ ტიპში გადადის (პირველი, მეორე და მესამე ქვეტიპები), შემდეგ — უნიფიცირებულში.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 253.

ევოლუციის მეორე გზა წარმოდგენილია ნახური ჯგუფის ენათა გრამატიკული კლასების სისტემაში. გრამატიკული კლასების რიცხვი აქ უცვლელი რჩება, ოღონდ მრავლობითის წარმოება რთულდება (მრავლობითის დიფერენცირებული წარმოების მეოთხე ქვეტიპი).

ამჟამად ძნელი გასათვალისწინებელია აღნიშნული ცვლილებების კონკრეტული მიზეზები და, განსაკუთრებით, განვლილი საფეხურები (შუალედი რგოლები უთუოდ გვაკლია), მაგრამ შესაძლებელია დაუშვათ, რომ ამგვარი ცვლილებები გამოწვეული იყოს იმ საკლასიფიკაციო პრინციპის თანდათანობითი დაჩრდილვით, რომელიც გრამატიკულ კლასებად დაყოფას უდევს საფუძვლად. აღნიშნული საკითხების გადასაჭრელად საჭიროა ჩატარდეს შემდგომი კვლევა-ძიება.

§ 14. გრამატიკული კლასების თავდაპირველი რაოდენობისათვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში. როგორც ვიცით, აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფიდან მხოლოდ აფხაზურს დაუცავს გრამატიკული კლასების სისტემა. მართალია, გრამატიკული კლასების სისტემა აფხაზურში გართულებულია პირის კატეგორიის არსებობით, მაგრამ გრამატიკული კლასების არაერთი დამახასიათებელი ნიშანთვისება აფხაზურს საკმაოდ კარგად შემოუნახავს დღემდე.

პირის კატეგორიის ისტორიის გათვალისწინებით შესაძლებელია მიახლოებით მაინც შემდეგი ამოსავალი სისტემა ვივარაუდოთ აფხაზურისათვის (resp. ადიღურ-უბიხურისათვის). ამოსავალი სისტემა აფხაზურშიც ოთხკლასიანი უნდა ყოფილიყო¹:

- I. ვ ← უ
- II. დ → || ლ
- III. ბ(ა) || ბ
- IV. დ || რ || ნ

ადიღურში დადასტურებულია გრამატიკული კლასების შემდეგი ექსპონენტები:

დ-, ჰ-, ს-, შ-, მ, ბ, რ, უ².

¹ დაწერილებით იხ. თავი II, § 26.

² გ. რ. გ. ა. ვ. ა., გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტების გადმონაშთებისათვის ადიღურ ენებში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XI, № 1, 1950, გვ. 63 — 70; შლრ. მისიუე, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках, სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი, 1953.

მიანთა გრამატიკული კატეგორიის დიფერენციაციის პირობებში“ (თეზისი 5).

3) მთის კავკასიურ ენათა ჩვენება, სადაც დიფერენცირებულია ადამიანის კატეგორია.

გ. როგავას მიერ წარმოდგენილი სქემა, მოსაზრებანი და საბუთები რომ საესეებით გასაზიარებელი იყოს, მაინც რჩება ერთი, არსებითი ხასიათის დაბრკოლება, რომელსაც ანგარიში უნდა გაეწიოს: ყველგან, სადაც ადამიანთა კლასში გვაქვს დიფერენციაცია, იგი ნივთთა კლასშიც დასტურდება, მასთან ნივთთა კლასის დიფერენციაცია გაცილებით მეტი ხნოვნებისაა, ვიდრე ადამიანის კლასის დიფერენციაცია. ადამიანთა კლასის დიფერენციაციის დროს შეუძლებელი იქნებოდა ნივთთა კლასის აფიქსის გამოყენება ახალი კატეგორიის გამოსახატავად, ნივთთა კლასში ორი დიფერენცირებული კლასი (ცხოველისა და საკუთრივ ნივთისა, ე. გ. III და IV) რომ არა გვექნოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში II და IV კლასების სრული გაიგივება მოხდებოდა: ადამიანის კლასის დიფერენციაციის შემდეგაც ისევ ორი კლასი იქნებოდა — მამაკაცისა და ყველა დანარჩენისა — I - გ. II - დ. მრავლობითის წარმოების სურათიც სხვა უნდა ყოფილიყო. „მდღერობითი სქესის“ ნივთთა კლასში მექანიკური ჩართვის შემთხვევაში მრავლობითობის ფუნქციის კლასებისათვის დაკისრების დროს შეუძლებელი იქნებოდა ისევ ადამიანთა და ნივთთა ორი კლასი მიგვეღო; მერე, II და IV კლასი ერთი და იგივე მორფოლოგიური ოდენობა რომ იყოს, მაშინ IV კლასის დაკარგვის დროს II III-თან უნდა გაერთიანებულიყო, როგორც ეს ნივთთა IV კლასს მოუვიდა. ასეთი რამ არც ერთ იბერიულ-კავკასიურ ენაში არ დასტურდება. პირიქით, II კლასის გაჩენა IV კლასის დაკარგვის პირობას მხოლოდ იმდენად შეიძლება წარმოადგენდეს, რამდენადაც III კლასი უკვე არსებობს: რადგან ეს პირობა (ერთი ნიშნის მქონე ორი კატეგორიის მიმართება) არაა საკმარისი, საჭიროა ისეთი მორფოლოგიური ოდენობა გააჩნდეს ენას, რომ დაკარგული კატეგორიის (ამ შემთხვევაში IV კლას-კატეგორიის) კომპენსატორის როლი შეასრულოს, ასეთია III კლასი თავისი ბ-მაწარმოებლით. აქედან კი მხოლოდ იმ დასკვნის გაკეთება შეიძლება, რომ III კლასი (ბ-) უკვე იყო, როდესაც დ-ს II კლასში გადასვლის აუცილებლობა და, მაშასადამე, IV კლასში მისი დაკარგვის შესაძლებლობა (პირობა, მაგრამ არასაკმარისი) წარმოიშვა.

მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისის რკვევისას ამ კატეგო-

რიის სახელთა ბრუნების ერთ თავისებურებაზე მივუთითეთ: II კატეგორიის სახელები ერგატივის საკუთარ მაწარმოებელს მოკლებული არიან, ისინი იძულებულნი არიან ერთ-ერთი კლასის (I-სა ან III-ის) მოზიარედ გამოვიდნენ.

„როგორც მესამე პირის ნაცვალსახელთან, ისე კითხვით ნაცვალსახელებში მეორე კლას-კატეგორიის ნიშანი მოკლებულია საკუთარ ფორმას: საზიარო ფორმა აქვს სახელობითის გარდა ყველა ბრუნებაში; თუ მესამე პირის ნაცვალსახელთან ეს საზიარო ფორმა იყო მესამე გრამატიკული კლასისა, აქ იგი პირველი კლასისაა“¹.

ეს ფაქტი კი იმას ადასტურებს, რომ III კლასი უკვე არსებობდა, როცა II კლასი გამოეყო ადამიანთა კლასს, და ნივთთა კლასს გაუთანაბრდა, სხვანაირად გაუგებარი იქნებოდა, თუ როგორ უნდა გამოეყენებინა II კლასს III კლასის ბრუნვის ფორმები, როგორ უნდა მიჰკედლებოდა მას...²

III გრამატიკული კლასის გაჩენა ცხოველის მოშინაურებას უნდა უკავშირდებოდეს, II გრამატიკული კლასის ჩამოყალიბება კი მატრიარქატის შემდეგ ივარაუდება³. ამ მხრივაც, მაშასადამე, III უსწრებს მეორე გრამატიკულ კლასს.

იმის მიუხედავად, გასაზიარებელია თუ არა აქ წარმოდგენილი ახსნა II და III კლასების ისტორიული თანამიმდევრობისა, მაინც ერთი რამ ფაქტია: სადაც II კლასი გვაქვს, იქ III-ც არის. მაშასადამე, თუ ქართველურ ენებში ადამიანთა დიფერენციაციის ერთ-ერთ არსებით საბუთს მთის კავკასიურ ენათა გრამატიკული კლასების სისტემასთან ანალოგია წარმოადგენს, მაშინ ნივთთა კლასზედაც უნდა გავავრცოთ ეს ანალოგია (თუ თანამიმდევრობას დავიცავთ).

შესაძლებელია თუ არა დავუშვათ ქართველურ ენათა მორფოლოგიურ სისტემაში ორი (ნივთთა) კლასის არსებობა. ასეთი შესაძლებლობა ჩვენ გამოვრიცხეთ, ამიტომ II — III კლასების გენეზისის საკითხი მთის კავკასიური ენებით შემოვფარგლეთ.

¹ არნ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ზუნძურში, გვ. 41 (ხაზი ჩვენია — ნ. ა.), შდრ. ზემოთ, გვ. 53 — 54.

² მეტად საყურადღებოა, რომ ძველი წარმოების ფორმებში სწორედ III კლასის ნიშნებია გამოყენებული, იხ. არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკული კლასის („მღერობითი სქესის“) გენეზისისათვის მთის კავკასიურ ენებში, გვ. 377 — 378. მაშინაც კი, როცა I კლასის ერგატივის ნიშანს იყენებს, ეს -ა-ს- კი არ არის, არამედ ზეოროული ლ³ი-ცა ფორმანტი (შდრ. დასახ. ნაშრ., გვ. 377).

³ იხ. არნ. ჩიქობავა, მეორე გრამატიკ. კლასის გენეზისისათვის... გვ. 378.

მთის კავკასიურ ენებში III კლასის ნიშანი ყველგან ზ- არის.

კლას-კატეგორიის ნიშანთა შორის ზ- მაწარმოებელი განმარტოებით დგას, როგორც კლასის ნიშანი, ისევე სხვა ფუნქციით გამოყენებისას...

ზემოთ აღნიშნულია, რომ ქართველურ ენათა მასალაზე ზ-ს ეტიმოლოგია არ ხერხდება, მაშინ როდესაც ნივთთა კლასის ყველა ექსპონენტს სათანადო სემანტიკის („რა“) ნაცვალსახელოვანი ძირი უდევს საფუძვლად¹.

ნაცვალსახელი	კლასის ნიშანი	პირის ნიშანი	ბრუნვის ნიშანი	რიცხვის ნიშანი
და-„რა“ ნივ-				
თისა	დ	დ	დ(→თ)	ედ(→ეთ) დ→თ
ნა „რა“	ნ	ნ	ნ	ენ ნ
სა- „რა“	ს	ს	ს	ეს
რა ¹	რ	—	—	არ
	ლ	ლ	—	(აღ←არ?)
	ბ	—	—	ებ(?)

მე, ვინ² ალა-

მიანისა ვ || მ ვ || მ ვ(→მ?) ევ(?) ვ(უ)³

ნიშანთა ფონეტიკური მიმართება ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

$$\begin{aligned} & \text{ლ} \parallel \left\{ \begin{array}{l} \leftarrow \text{დ} \rightarrow \\ \leftarrow \text{ნ} \rightarrow \end{array} \right\} \text{რ}(\rightarrow \text{ლ}) \\ & \text{ჟ} \leftarrow \text{ჰს} \parallel \leftarrow \rightarrow \text{ს} \rightarrow \\ & \text{უ} \leftarrow \text{—} \quad \text{ვ} \leftarrow \rightarrow \text{მ}^1 \end{aligned}$$

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგია, გვ. 449 — 454.

² იხ. ფ. ერთელიშვილი, „ვინ“ „რა“ „სად“ კითხვით სიტყვათა ბუნებისათვის, თსუ ასპირანტთა მე-5 სამეცნიერო კონფერენცია, თეზისები, 1951, თბილისი, გვ. 12.

³ სვანური (ბლსკვ.).

⁴ წარმოდგენილი სქემებისათვის ვეყრდნობით შემდეგ ლიტერატურას: არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942; მისივე, Kartvelskие языки, их исторический состав и древний лингвистический облик, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ბრუნვის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართულში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, VII, № 1 — 2, 1947; მისივე, გრამატიკულ კლას-

ბ- რჩება სისტემის გარეშე.

III კლასისათვის სხვა ნიშანი, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ქართულს გამოეყენებინა (შდრ. კავკასიურ ენათა ერთფეროვნება ამ მხრივ).

ნივთთა კლასის დიფერენციაციის საკითხი გ. როგავას ზემოდასახელებულ გამოკვლევაში არ დასმულა. იბერიულ-კავკასიურ ენათა გრამატიკული კლასების სისტემის ისტორიული კონტექსტი კი გვეუბნება: თუ ადამიანთა კლასის დიფერენციაცია დავუშვით ქართველურ ენებში (მთის კავკასიურ ენათა ანალოგიით), ნივთთა კლასის დიფერენციაციაც უნდა დავადასტუროთ. ნივთთა კლასის დიფერენციაციის შესაძლებლობა ქართველურ ენებში გამორიცხულად ვცანით. ამიტომ ადამიანთა კლასის დიფერენციაციის საკითხიც ეპყის ქვეშ დგება.

ერთადერთი ენა, რომელიც ადამიანთა კლასში სქესებს განასხვავებს ნივთთა კლასში დიფერენციაციის მოუხდენლად აფხაზურია¹: დიფერენციაცია აქ მხოლოდ ადამიანის კლასს ეხება (იხ. ზემოთ). ამიტომ გიორგი როგავას მოსაზრებას ერთი შეხედვით აფხაზურის ჩვენება უნდა უჭერდეს მხარს, მაგრამ ბ(ა) ფორმანტის დადასტურება ნივთთა კლასის ფუნქციით აფხაზურშიც გვაგვარაუდებინებს ამოსავლად ოთხ კლასს. ამასვე მხარს უჭერს დ- ფორმანტის გამოყენება ადამიანთა კლასისათვის. დ- ფორმანტი მდებარეობითი სქესისათვის (ადამიანთა კლასისათვის) მხოლოდ მაშინ შეიძლება ყო-

კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, V, № 4, 1944; ვ. თ. ო. ფ. რ. ი. ა., ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, № 3, 1944; მისივე, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, I. ნე-ნი- ნა- პრეფიქსებისათვის, თსუ შრომები, XXX. I, 1947; მისივე, ნ და ს ფენებისათვის ქართველურ ენებში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, II, 1941, გვ. 189 — 196; მისივე, შინაგანი კანონების მიხედვით ენის განვითარების ერთი ნიმუში ქართულში, თუზისები უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიისა, თბილისი, 1952; გ. რ. ო. გ. ა. ვ. ა., ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953.

¹ ნივთის კატეგორიის ძირითად ექსპონენტად ბ არა აქვს.

ფილიყო გამოყენებული, როცა საკუთრივ ნივთთა კლასში სულ ცოტა ორი ფორმანტი მაინც გვექნებოდა და ერთი მათგანი იკისრებდა ნივთთა გამოხატვას ზოგადად, ფუნქციაშეცვლილი ფორმანტის საკომპენსაციოდ. ასეა ეს, მაგალითად, თაბასარანულში, მაშასადამე, აფხაზურთან ანალოგიაც არ იქნება გამართლებული, რადგანაც თვით აფხაზურის მიმართ სხვაგვარად ისმის საკითხი: იქაც ამოსავალში ოთხი ივარაუდება (იხ. თავი მეორე).

—

კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიული ურთიერთობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

§ 16. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის უღვლილების ტიპები. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის უღვლილება გვაძლევს შესაძლებლობას გამოვყოთ რამდენიმე ძირითადი ტიპი.

ზოგი ენის ზმნა გრამატიკული კლასების მიხედვით იუღვლება, ზოგისა — პირების მიხედვით; ზოგში გრამატიკული კლასის ნიშანიცა და პირის ნიშანიც ერთდროულადაა წარმოდგენილი; არის ენები, რომელთა ზმნა არ გამოხატავს არც გრამატიკულ კლასსა და არც პირს. ამის მიხედვით გვექნება უღვლილების შემდეგი ტიპები¹:

I. კლასოვანი უღვლილების ტიპი

II. კლასოვან-პიროვანი

III. პიროვანი

ზმნის უღვლილების სამივე "ეს ტიპი დასტურდება თანამედროვე იბერიულ-კავკასიურ ენებში.

კლასოვანი უღვლილება გვაქვს ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ყველა ენაში, აგრეთვე არჩიბულში, რუთულურში, წახურულში, ჩაჩურში, ბუღუზურში. გრამატიკული კლასის ზმნაში გამოხატვის თვალსაზრისით აქ ჩამოთვლილი ენები ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება². გრამატიკული კლასის ნიშანი ზმნაში პრეფიქსადაა. ესაა კლასოვანი უღვლილების განუხრელი პრინციპი.

¹ ზმნის უღვლილების შესახებ არის საუბარი ე. ბოკარევის ერთ-ერთ წერილში, მაგრამ უღვლილების კლასიფიკაცია არ არის მოცემული (იხ. მისი „Выражение субъектно-объектных отношений в дагестанских языках“, ИАН, СССР, отделение литературы и языка, VII. вып. 1, 1948, გვ. 35—44).

² მცირეოდენი სხვაობა გვაქვს ლეტალებში.

კლასოვან-პიროვანი უღვლილება რამდენიმე სახისაა:

1. გრამატიკული კლასი და პირი ერთი ნიშნითაა წარმოდგენილი. მასთან ეს ნიშანი პრეფიქსია. ამგვარია აფხაზური ზმნის უღვლილება.

2. გრამატიკული კლასის ნიშანი პრეფიქსია, პირის ნიშანი — სუფიქსი. მასთან: ა) ზოგ ენაში პირის ნიშანი წარმოადგენს ზმნაზე სუფიქსად დართულ პირის ნაცვალსახელს. ასე იუღვლის ბაცბური და თაბასარანული ენების ზმნა; ბ) ზოგ ენაში პირების გასარჩევად გამოყენებულია მეშველი ზმნები (ლაკური, დარგუული); გ) ზოგ ენაში პირიელი ფორმები მიმღეობის ფორმებს უკავშირდება (ახვაზური, ხუნძური ენის ქარული კილო...).

პიროვანი უღვლილებაც რამდენიმე სახისაა:

1) პირის ნიშნები პრეფიქსებია. ასეთია ადიღეური, უბიხური და ქართველური¹ ენების ზმნის უღვლილება.

2) პირის ნიშნები მოძრავია (ჩვეულებრივ, შედგენილი ზმნის შუაში), მასთან პირის (resp. მითითებითს) ნაცვალსახელებთან კავშირი აშკარაა (უღური ენა).

გარდა ამისა, როგორც ვთქვით, არის ენები, სადაც ზმნა არც პირებს განარჩევს, არც კლასებს (ლეზგიური, ალულური)².

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის უღვლილების ეს ტიპები განვითარების სხვადასხვა საფეხურს წარმოგვიდგენს: უღვლილების ერთი ტიპი ისტორიულად უსწრებს მეორეს. ამოსავალი კლასოვანი უღვლილება³. მის შემდგომ განვითარებას წარმოადგენს კლასოვან-პიროვანი უღვლილება, რომლის ჩამოყალიბება, ჩვენი აზრით, ხეტურ-იბერიულ ენათა (resp. იბერიულ-კავკასიურ ენათა) დიფერენციაციის შემდგომ ხანას განეკუთვნება. კლასოვანი უღვლილების დროს ზმნა „მონოპერსონალურია“, კლასოვან-პიროვანი უღვლილების ჩამოყალი-

¹ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის პოზიციის მიუხედავად.

² იხ. პ. უსლარი, Кюринский язык. Тифлис, 1896, § 135, გვ. 92—93; რ. შაუმიანი, Грамматический очерк агульского языка. Москва-Ленинград, 1941, გვ. 74—75.

³ იხ. ქ. ლომთათიძე, ქართველური ენები და მათი მნიშვნელობა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მეცნიერული ისტორიისათვის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952, გვ. 27—28; გ. როგავა, К вопросу о структуре именных основ и категории грамматических классов в адыгских (черкесских) языках, თბილისი, 1953, გვ. 18—19.

ბებას პოლიპერსონალიზმი შემოაქვს ზმნაში. საკუთრივ პიროვანი უღვლილება კლასოვან-პიროვანი უღვლილებიდან მოდის. კლასოვან-პიროვანი უღვლილების რამდენიმე სახის არსებობამ პიროვანი უღვლილების ნაირსახეობა შეაპირობა. გვაქვს პიროვანი უღვლილება მიღებული-გრამატიკული კლასების პრეფიქსთა რეინტერპრეტაციის გზით (აფხაზურის უღვლილების ტიპია ამოსავალი ადილუურის პიროვანი უღვლილებისათვის). უღვლილების ტიპმა, რომელიც პრეფიქსებად გრამატიკულ კლასებს განარჩევდა, ხოლო სუფიქსად პირის ნაცვალსახელებს დაირთავდა, გრამატიკული კლასების მოშლის შემდეგ მოგვცა პიროვანი უღვლილების განსხვავებული ტიპი (თაბასარანული ტიპის უღვლილება ამოსავალია უდურის ტიპის უღვლილებისათვის).

ქვემოთ წარმოდგენილი იქნება უღვლილების ზემოდასახელებული ტიპების დამახასიათებელი თავისებურებანი და შეძლებისდაგვარად გათვალისწინებული იქნება მათი ისტორიული ურთიერთობა.

§ 17. გრამატიკული კლასები ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენათა ზმნაში. კლას-კატეგორიის აღნიშვნის თვალსაზრისით ზმნები შეიძლება ორ ჯგუფად გავყოთ: 1. ზმნები, რომლებიც დაირთავენ კლასის ნიშანს და 2. ზმნები, რომლებიც კლასის ნიშანს არ დაირთავენ¹.

ზმნათა ეს ორი ჯგუფი გვხვდება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ყველა ენაში. არ დასტურდება ისეთი ენები, რომელთაც ყველა ზმნა კლასნიშნიანი ჰქონდეთ, და პირუკუ—არც ერთ ზმნას კლასის ნიშანი არ გააჩნდეს.

I. კლასნიშნიანი ზმნები

ანდიური ბი-ყო ²	„მოვიდა“
ბი-ქუ(II -ქა) ³	„დაეცა“
ბე-კულ-იდუ ⁴	„ტირილი“
ბი-ჭურ ⁵	„კლავს“

II. უკლასნიშნო ზმნები

გელლუ	„ფხეკა, ფხანა“
იხოჩიდუ	„ფქვა“
ჭუჭანუ	„ხერხვა“
ჯაბუ	„დარტყმა“

¹ იხ. ა. დირი, Андийский язык, გვ. 52 — 53.

² აქ და ქვემოთ ვიღებთ ზმნას III კლასის ნიშნით. ა. დირი, Андийский язык, გვ. 6, 145.

³ ა. დირი, Андийский язык, გვ. 133.

⁴ იქვე, გვ. 49.

⁵ არნ. ჩიქობავა, კლასების ისტორიისათვის..., გვ. 101.

	ბი-ხიღუ	„აღება“	თუღუ	„გადაფურთხება“
	ბა-ხიღუ	„ყეფა“	ცხადუ	„სმა“ ¹
ბოთლიხ.	ბ-იჟი ²	„კვდომა“	იჟი	„კეთება“
	ბ-არახიი	„წოლა“	ტინდი	„დასხმა“
	ბ-აყაშოი	„დამალვა“	საარდი	„ტრიალი“
	ბ-ითი	„დაკარგვა“	ხუდი	„სმა“
	ბ-ეთი	„დატოვება“	წათი	„წვა“
	ბ-აწი	„მიღწევა“	ჭუარდი	„წერა“
	ბ-იჟი	„ცვენა“	განდი	„წევა“
	ბ-იქიი	„დაქერა“	კანდი	„პარსვა“
	ბ-ეხაჟე	„დარჩენა“	ხუბდი	„გაღება“
	ბ-ეშათი	„გაგზავნა“	ობოდი	„კოცნა“
	ბ-უკი	„ყოფნა“	ჰიტეი	„თქმა“

ასევეა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ყველა ენაში.

ამ ორი ჯგუფის ზმნათაგან ხუნძურში პარაბობს მეორე³, უკლას-ნიშნო ზმნათა ჯგუფი. ბოთლიხურში ამგვარივე შეფარდებაა: მეტი წილი ზმნებისა კლასნიშანს არ დაირთავს, „მაგრამ ცოტა როდია (ყოველ შემთხვევაში, მეტი ვიდრე ხუნძურში) ისეთი ზმნაც, რომელიც გრამატიკული კლასის ნიშანს იღებს“⁴. ანდიური ენის გრამატიკაში ა. დირი არაფერს არ ამბობს ამ საკითხის შესახებ, ოღონდ, როცა კლასნიშნიან ზმნებს განიხილავს, გაკვრით შენიშნავს: „რასაკვირველია, მოგვეპოვება ზმნები კლასის ელემენტების გარეშეცო“⁵. შთაბეჭდილება ისეთი რჩება, თითქოს უკლასნიშნო ზმნები იმდენად მომრავლებული არაა, როგორც, მაგალითად, ხუნძურში. კაპუჭური ტექსტებიდანაც ასეთივე შთაბეჭდილება რჩება (ყოველ შემთხვევაში კლასნიშნიანი ზმნები საძებნი არაა)⁶.

¹ ა. დ ი რ ი, Андинский язык, გვ. 52.

² ბოთლიხურის მაგალითები მოგვეყვას ტ. გუდავას „ბოთლიხური ენის“ მიხედვით, გვ. 45, თბილისი, 1963.

³ Родовые (!) элементы в начале существуют только в меньшинстве глаголов (Л. Жирков, Грамматика аварского языка, Москва, 1928, გვ. 37); შდრ. არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში ერატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით, ენისკის მოამბე, X, გვ. 57.

⁴ ტ. გუდავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 48. ზაზი ჩენია — ნ. ა.

⁵ „Конечно, есть и глаголы без классных элементов“, იბ. ა. დ ი რ ი, Андинский язык, გვ. 48.

⁶ „შთაბეჭდილებათ“ ვამბობთ იმიტომ, რომ სრული ლექსიკონის უქონლობა (ყოველ შემთხვევაში ძირითადი ლექსიკური ფონდის სიტყვათა სრული ლექსიკონი-

ხუნძურის ზმნაში კლას-კატეგორიის მოქმედების არის შევიწროება დაკავშირებული უნდა იყოს კლას-კატეგორიის მოშლასთან, რაც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენათაგან განსაკუთრებით ხუნძურისათვისაა დამახასიათებელი (იხ. თავი პირველი).

ბოთლიხური

ბე-თი

ბუ-ყ-ი

ბუ-ლ¹-ი

ხუნძური

თ-ეზე „დატოვება“ ძირი -თ-

ყ-ოტ-იზე „პრა“ ძირი ყ- || -ყოტ.

ლ²-უჟ-იზე „გათავება“ ძირი -ლ² ||

ლ²-უჟ-

„ბოთლიხურ და ხუნძურ ზედსართავთა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ძველად გრამატიკული კლასის ნიშანი პრეფიქსი უნდა ყოფილიყო. კლასის ნიშანი პლუს ხმოვანი ერთი მთლიანი ოდენობა იყო, რასაც ბოთლიხურ-ხუნძურ ზმნათა შედარება გვიჩვენებს¹“.

რაც უკეთა აქვს დაცული კლას-კატეგორია ენას, მით უფრო მეტია კლასნიშნიანი ზმნები მასში.

უკლასნიშნო ზმნები დრო-კილოთა მიხედვით იუღვლის ისევე, როგორც კლასნიშნიანები; ამ მხრივ განსხვავება არ არის.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის, რომ ხუნძურში, მაგალითად, უგამონაკლისოდ ყველა ზმნა მიმღეობის წარმოებისას კლასნიშნიანია².

არაერთ მკვლევარს გამოუთქვამს მოსაზრება, რომ უკლასნიშნო ზმნებს ან ჰქონიათ თავის დროზე კლასის ნიშანი და დაჰკარგვიათ, ან კლასის ნიშანი ახლაც მოეპოვებათ თავსართის სახით, მაგრამ შესაბამისი სახელის კლასზე აღარ მიუთითებს — გაქვავებულია (არნ. ჩიქობავა, ა. ბოკარევი, ლ. ჟირკოვი...).

ჩვენ მიერ გამოყოფილი ორი ტიპის ზმნათაგან ჩვენთვის საინტერესოა პირველი კლასნიშნიანი ტიპის ზმნები. აქ ჩანს კლას-კატეგორიის ფუნქცია ზმნაში, ზმნის სტრუქტურაში გრამატიკული კლასების ექსპონენტების ადგილი.

პირველი ტიპის კლასნიშნიან ზმნებში შეიძლება გამოვყოთ ორი ჯგუფი:

1. ზმნები, რომელთაც კლასის ნიშანი თავკიდურად მოუღდის,

2. ზმნები, რომელთაც კლასის ნიშანი ფუძეში აქვს ჩართული.

პირველ ჯგუფს შეადგენს ვ-ოტჟულა-ს ტიპის ზმნები (ხუნძ. „მიყვარს“...), მეორეს — ჰი ე ლ-ჟი-ი-ს (← *ჰი ე-ჟი-ლ-ი, შდრ. III კლ.

სა) ხუნძურთან შედარებასაც შეუძლებელს ხდის. შესაძლოა შესაძარებლად აღებულ წყვილში ხუნძურს არ ჰქონდეს კლასის ნიშანი, მაგრამ სხვა შემთხვევაში ხუნძურს ჰქონდეს, ანდიურ-დიდოური ჯგუფის წევრს კი არ გააჩნდეს.

¹ ტ. გუღავა, თეზისები, გვ. 5, § 18.

² ლ. ჟირკოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37. კლას-ნიშანი სუფიქსია.

პი-ბ-ლი) ტიპის ზმნები (ბოთლიხ. „მოსვლა“). ზმნები, რომელთაც კლასის ნიშანი თავსართად მოუღდის, ზემოთ წარმოვადგინეთ (იხ. გვ. 61). ესენი შეადგენენ კლასნიშნიან ზმნათა უმრავლესობას. იმ ზმნათა რიცხვი, რომელთაც კლასის ნიშანი ფუძეში აქვთ, მცირეა, ამ ჯგუფს განეკუთვნება: ხუნძ. პა-ბ-იზე („კეთება“), ბოთლიხ. ცი-ბ-ლი („აღება“ → „ყიდვა“), ცი-ბ-ჩი („აყვანა, მოყვანა“), ანდიური შა-რ-ლირ („ვისვრი“)¹.

ამგვარი ზმნების შესახებ ტ. გუდავას აქვს გამოთქმული მოსაზრება, რომ ბოთლიხურში ასეთი ზმნები ჩვეულებრივ ცი || პი (არაძირეული) მარცვლით იწყება:

ცი-ბ-ხი „აღება“ „ყიდვა“; პი-ლ-ჟი-ი ← პი-ჟი-ლი „მოსვლა“ და სხვ. პი || პა-ს დართვა სიტყვის თავში ხშირი მოვლენაა ბოთლიხურში (პინწუ „კარი“, შდრ. ხუნძ. ნუ წა; პა ნ და „შუბლი“, შდრ. ხუნძ. ნოდო და მრავალი სხვა)².

ამგვარად, ბოთლიხურის შემდეგი ზმნების

ცი-ბ-ხი	„აღება“
ცი-ბ-ჩი	„აყვანა“
პი-ლ-ჟი-ი (III კლ. პი-ბ-ლი)	„მოსვლა“
პი-ბ-წი	„ავსება“

ცი || პი ელემენტები არაძირისეულადაა მიჩნეული. სხვა შემთხვევებშიაც ამგვარი ფაქტებისათვის ავტორს ისეთი მდგომარეობა მიაჩნია ამოსავლად, როგორიც გვაქვს ჩვეულებრივ პრეფიქსიან ზმნებში: „ინ-ფიქსი“ იმავე პოზიციაში ისტორიულად პრეფიქსი იყო, ან ზმნა შედგენილია³. ბოთლიხურის მიმართ ეს მოსაზრება გასაზიარებელი ჩანს. იგივე მოსაზრება შეიძლება გაამართლოს სხვა ენათა მასალამაც. საკითხი სპეციალურ ძიებას მოითხოვს¹. ამიტომ ზმნაში კლასნიშნის ფუნქციების განხილვისას შევიჩრდებით მხოლოდ პრეფიქსებიან ზმნებზე.

პრეფიქსაცია აქ იმდენად დემონსტრაციულია, რომ იგი ფუძის შენების ძირითად პრინციპად უნდა იქნეს მიჩნეული. ზმნისათვის კლასნიშნის პრეფიქსობა ნორმაა (ზმნათა ძირითად კონტიგენტში). კლასკატეგორია და პრეფიქსაცია ერთნაირად ახასიათებს ჩვენი ენების განვითარების უძველეს პერიოდს.

¹ ა. დირი, ანდიური ენა, გვ. 48.

² ტ. გუდავა, ბოთლიხური ენის მორფოლოგიის ძირითადი კატეგორიები, თეზისები, თბილისი, 1948, § 15, გვ. 5; შდრ. მისივე დისერტაცია, § 12, გვ. 55.

³ ტ. გუდავა, ბოთლიხური ენა, გვ. 55.

⁴ არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, გვ. 232.

ზმნა, რომელიც კლასის ნიშანს დაირთავს, ყველა ფორმაში კლასნიშნით იქნება წარმოდგენილი. კლასნიშანი გაჰყვება დრო-კი-ლოთა მთელ სისტემას, ინფინიტივის წარმოებას, ნაშმნარ სახე-ლებს — მიმღობასა და მასდარს. ეს უკანასკნელი ოთხკლასიანი სის-ტემის მქონე ენებში მეოთხე კლასის ფორმით გასუბსტანტივებულია და ზოგჯერ ზმნის ფუძით გამოხატულ აბსტრაქტულ ცნებასაც გად-მოსცემს.

ამიტომ ჩვეულებრივ, ზმნის ერთს რომელსამე ფორმაზე მიუთი-თებენ, რაც იმას გულისხმობს, რომ ამ ფუძის ყველა სხვა ფორმაში გრამატიკული კლასების მხრივ სურათი არ იცვლება.

ერთსა და იმავე შინაარსიან ზმნასთან (მის ყველა ფორმასთან) კლასნიშანი ერთი და იმავე ფუნქციისაა ყოველთვის. გარდაუვალ ზმნებთან იგი გრამატიკული სუბიექტის კლასზე მიუთითებს, გარ-დამავალ ზმნებთან — გრამატიკული ობიექტის კლასზე.

ეს მოვლენა ყოველთვის ერთნაირად არ ესმოდათ.

მაგალითად, პ. უსლარი, რომელმაც გარდამავალი ზმნის პასი-ურობის თეორია წამოაყენა ჯერ კიდევ ჩაჩნურზე მუშაობისას, ხუნ-ძურში განარჩევს საშუალო და ვნებით ზმნებს¹.

ახუნძ.	ღუნ	ვაყულა	აყულა	ბაყულა	ნიყ	რაყულა	„მე (ჩვენ) ვშიმშილობ(-თ)“
ვაჭუნა	ააჭუნა	ბაჭუნა	რაჭუნა	„ედგები(-თ)“ ²			
ვაჭუნა	ააჭუნა	ბაჭუნა	რაჭუნა	„მოვდივარ“			
ვახუნა	აახუნა	ბახუნა	რახუნა	„ედგები“ ³			
ვეგულა	აეგულა	ბეგულა	„	რეგულა	„ვწვები“		
ვექერულა	აექერულა	ბექერულა	ნიყ	რექერულა			
					„(ჩვენ) დავრბივარ“		
ვილ'უნა	აილ'უნა	ბილ'უნა			რელ'უნა.		
					„(ჩვენ) მივდივარ“		
ვორტულა	აორტულა	ბორტულა			რორტულა		
					„(ჩვენ) ვეცემი“		
ვუჰაულა	აოჰაულა	ბოჰაულა			როჰაულა		
					„(ჩვენ) ვიწვი“		

¹ „... в аварском языке так же, как и в чеченском, вовсе нет гла-голов действительных, а одни лишь средние и страдатель-ные“ (П. Услар, Аварский язык, გვ. 122 — 123).

² „Приподнимаюсь“ (იქვე, გვ. 119).

³ „Поднимаюсь“ (იქვე, გვ. 120).

ყველა ესენი გარდაუვალი ზმნებია (აბსოლუტური შინაარსისა). ზმნას ერთი სახელი ეწყობა, ესაა სუბიექტი; ამ ერთი სახელის — სუბიექტის — კლასია გამოხატული ზმნაში. ასევეა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჭგუფის ყველა ენაში.

მაგალითად:

I კლ.

II კლ.

III კლ.

IV კლ.

ანდიური მხ. რ. დინ/ვუ-ლომადო, მი-ლომადო, ბი-ლომადო, რი-ლომადო „მე მიე-
დივარ“

მრ. რ. ილრლ/ვო-ლომადო, მო-ლომადო, ბო-ლომადო, რო-ლომადო „ჩვენ მიე-
დივართ“

მხ. რ. დინ ვოლ^ო, მელ^ო... „მე ვიცი“

მრ. რ. ილრლ ვოლ^ო, მელ^ო... „ჩვენ ვიცი“

ბრძ. მხ. რ. ვუქიბ, მიქიბ, ბიქიბ, რიქიბ! „აღეკ!“ (-ბ მიმლ.)

ვოქიბოლ, ოქიბოლ, ბოქიბოლ, როქიბოლ! „აღეკით!“

ბოთლის. ჰეკუა უ-იყა „კაცი მოკვდა“

მეშეკუა ცადამ მ-იყა „კაცი მოკვდა“

ხეა ბ-იყა „ძალი მოკვდა“

ხეარდი რ-იყა „ძალები მოკვდნენ“

ბ. უსლარი გარდამავალი ზმნის მაგალითად ასახელებს „მიყვარს“ ზმნას. იგი ეკუთვნის აღქმისა და გრძნობის აღმნიშვნელ ზმნათა წყებას (verba sentiendi), რომლებიც ხუნძურში წინადადების დატიურსა და ლოკატიურს კონსტრუქციებს ქმნიან.

ამ რიგის ყველა ზმნა გარდაუვალია, ამიტომ გარდამავალი ზმნის ბუნებას ამგვარ ზმნათა ანალიზი ვერ გაგვირკევებს. მათი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ შინაარსით ისინი რელატიურები არიან (შდრ. ქართული „მიყვარს“ ტიპი, რომელიც ფორმითავე რელატიურია — ორპირიანი).

მაგალითად:

ხუნძ. დიჟე ვოტჟულა ემენ „მე მიყვარს მამა“

დიჟე ჰოტჟულა ებელ „მე მიყვარს დედა“

დიჟე ბოტჟულა ლ^იმერ „მე მიყვარს ბავშვი“

დიჟე როტჟულა ლ^იმალ „მე მიყვარს ბავშვები“

მაგრამ: ინსუჟე ღუნ ვოტჟულა „მამას მე (მამაკაცი)

ვუყვარვარ“

ებელალ^{ჟე} ღუნ ვოტჟულა „დედას ვუყვარვარ“

¹ ა. დ. ი. О. Андинский язык.

ლ¹იმადუჲე ღუნ ვოტჲულა „ბავშვს ვუყვარვარ“

ლ¹იმალაზე ღუნ ვოტჲულა „ბავშვებს ვუყვარვარ“¹.

პირველი ოთხი მაგალითის კლას ნიშანზე „დიჲე“-ს კლასი გავ-
ლენას ვერ იქონიებს. კლას-ნიშანი აქ გრამატიკული სუბიექტის კლას-
ზე მიუთითებს. ამგვარადვე მომდევნო ოთხ მაგალითში კლას-ნიშანი
წარმოდგენილი სახელის (საგნის) მახასიათებელია და არა „ინსუჲე,
ებელალ²ჲე“ და ა. შ. სახელებისა, რომლებიც წინა ოთხ შემთხვე-
ვაში ზმნის კლას ნიშანს განსაზღვრავდნენ.

პ. უსლარის არსებითად სწორი დებულება, რომ „ავარიულის
მოქმედებითი (?) ზმნების ფორმები მოქმედ საგანს კი არ უთანხმდე-
ბა, არამედ იმ საგანს, რომლისკენაც მიმართულია მოქმედება“-ო³,
ფაქტიურად ამგვარი განზოგადებისათვის გამოუსადეგარ მასალას
ემყარება.

„მიყვარს“ ზმნა ისევე არ შეიძლება გამოვიყენოთ გარდამავა-
ლი (უსლარით „მოქმედებითი“, „действительный“) ზმნის დასა-
ხასიათებლად, როგორც ხუნძ. „ნახვა“ ზმნა, რომელიც ლოკატიურს
კონსტრუქციას ქმნის:

ინსულა ჟინდირგო ვას⁴ ვ-იხ⁵ანა „მამამ თავისი ვაჟი დაინახა“

ინსულა ჟინდირგო ჟას ჟ-იხ⁵ანა „მამამ თავისი ქალი დაინახა“

ინსულა კაჲჲ ბ-იხ⁵ანა „მამამ კვამლი დაინახა“

ინსულა ჟინდირგო ლ¹იმალ რ-იხ⁵ანა „მამამ თავისი ბავშვები
დაინახა“

ანლა: ჩუ ბ-იხ⁵ულა დიდა „ცხენს ვხედავ მე“

დიდა = „ჩემდა“; „ცხენი ჩანს ჩემდა“.

ქვემდებარე — „ინსულა“, „დიდა“ — აქ ადგილობრიტს (მიმარ-
თულებრიტს) ბრუნვაშია (ე. წ. I სერიის ლოკატივი). წინადადების

¹ პ. უსლარი, Аварский язык, გვ. 120 — 121.

² „В аварских глаголах действительных (?) глагольная форма не согласуется с предметом действующим, а с предметом, на который обра-
щено действие, как, например, *rije joirula ebel*, я (мужч.) люблю мать;
по при таковом толковании должно создать невозможный падеж подле-
жательный, который, притом, явится с весьма разнообразными формами.
При этом возникает длинный ряд неразрешимых затруднений. Все это
есть естественное последствие попыток создать грамматику языка по об-
разцу грамматики другого языка, вовсе с первым несходного. Если я пишу
об этом, то только потому, что таковыя ошибочныя попытки для аварского
языка уже были сделаны“ (პ. უსლარი, Аварский язык, გვ. 121; კითხვის
ნიშანი ავტორისაა — ნ. ა.).

³ არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი..., გვ. 59.

ამგვარსავე კონსტრუქციას გვაძლევს რიგი ზმნა, რომელთაც ა. ბოკარევი აერთიანებს „აღქმა-გრძნობათა ზმნების“ სახელის ქვეშ¹. ბ-იხ²ზე „ხელდა“ ზმნის გარდა ამგვარს კონსტრუქციას ქმნის. მაგალითად, შემდეგი ზმნები:

ბ-იჰიზე	„გაგება (გაეგება)“
ბ-ათიზე	„პოვნა (პოვებს)“
რალიზე	„მოსმენა (ესმის)“
რიხინე	„სიძულვილი (სძულს)“
კოჩენე	„დავიწყება (ავიწყდება)“
ლ ³ -აზე	„ცოდნა (იცის)“

და ა. შ.⁴

დიდა ლ⁵-ალა მაჟარულ მაწო — „მე ვიცი ხუნძური ენა“

დუდა ლ⁵-ალა მაჟარულ მაწო — „შენ იცი ხუნძური ენა“

ასეთი ზმნები საერთოდ ცოტაა⁶.

ყველა ზემოთ წარმოდგენილი ზმნა შეიძლება გავაერთიანოთ გარდაუვალობის ნიშნის მიხედვით. წინადადების კონსტრუქციის მიხედვით კი ისინი ქმნიან ნომინატიურ (აბსოლუტურ), დატიურსა და ლოკატიურ (რელატიურ) კონსტრუქციას¹.

ზმნაში წარმოდგენილია გრამატიკული სუბიექტის კლასი².

ხუნძურშივე გვაქვს წინადადების ერგატიული კონსტრუქცია. ამგვარი კონსტრუქციის ზმნა გარდამავალია თავისი შინაარსით. ზმნაში წარმოდგენილია რელაური ობიექტის კლასი³.

ინსუცა ხურ ბეტანა „მამამ მიწა მოხნა“

ლიცა ვ-ეცულა ვას⁴ „ვაქებ ძმას“

ა-ეცულა მას⁵ „ვაქებ დას“

ბ-ეცულა ჩუ „ვაქებ ცხენს“

რ-ეცულა ვას⁶-ალ, მას⁶-ალ, ჩუმალ „ვაქებ ძმებს, დებს, ცხენებს“.

¹ კ. ბოლდა ამ ტერმინის („глагол восприятия“) წინააღმდეგ ილაშქრებს—ეს სახელწოდება მათთვის მეტად ვიწროაო (იხ. მისი სუბიექტისა და ობიექტის ბრუნვები ხუნძურ ზმნასთან). მოყვანილია ა. ბოკარევის მონოგრაფიაში Синтаксис аварского языка, გვ. 36.

² იხ. ა. ბოკარევი, Синтаксис аварского языка, გვ. 36 — 38.

³ პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში, გვ. 59.

⁴ ვხედებით აგრეთვე პოსესიურ კონსტრუქციას: ღირ ჩუ ბუგო „მე მყავს ცხენი“ სიტყვასიტყვით: „ჩემი (მეის) ცხენი არის“.

⁵ შდრ. პოლიპერსონალიზმის საკითხი ხუნძურში, გვ. 58 — 61.

⁶ ა. ბოკარევი, Синтаксис аварского языка, გვ. 22.

დუცა ვ-იჩულა ბიხინაუ „შენ ყიდი მამაკაცს“
 ა-იჩულა კაუჟუ „შენ ყიდი ღელაკაცს“
 ბ-იჩულა ჩუ „შენ ყიდი ცხენს“
 რ-იჩულა ბიხინალ, რუჩაბი, ჩუჲალ „შენ ყიდი მამაკაცებს,
 ღელაკაცებს, ცხენებს“

ანდიური: დინ ვუხი ლალი „მე ვიყიდე მონა (კაცი)“
 დიხი ღარაბაშ „მე ვიყიდე მონა (ქალი)“
 ბიხი ინჩი, კოთუ „მე ვიყიდე ვაშლი, ცხენი“
 რიხი ტაერტილ „მე ვიყიდე უნაგირი“
 ვოხი ლალოლ „მე ვიყიდე მონები (კაცები)“
 დოხი ღარაბაშოლ „მე ვიყიდე მონები (ქალები)“
 დოხი კოთილ¹ „მე ვიყიდე ცხენები“
 ბოხი ინჩილ „მე ვიყიდე ვაშლები“
 „ დოხი ტაერტილოლ „მე ვიყიდე უნაგირები“²

ბოთლიზ. კომუდი ვეთა დენ „მამამ დატოვა მე“
 კომუდი აეთა ანკი „მამამ დატოვა ცოლი“
 კომუდი ბეთა ჰანი „მამამ დატოვა სოფელი“
 კომუდი რეთა მაჰილ „მამამ დატოვა ბავშვები“

კომუდი ბეთა ბეებალ „მამამ დატოვა მთები“

ასევეა ყველა დანარჩენ ენაში. საილუსტრაციოდ აქ მოყვანილი მაგალითებიც კმარა.

ამ ზმნათა გვერდით მრავლადია ისეთი გარდამავალი ზმნებიც, სადაც ობიექტის კლასი (საერთოდ კლასი) არ აღინიშნება.

მაგალითად:

ინსუტა წულ ყოტულა „მამა [მ] შეშა [ს] კრის“

ინსუტა ზედ ქვანალა „მამა [მ] კამს ხოლმე პურს“

¹ ამგვარი შემთხვევების გამოა, რომ ბოკარევი ანდიურში ხუთ კლასს გამოჰყოფს. ჩვენთვის აქ იგივე II კლასია, ოღონდ ერთგვარი აღრევაა მომხდარი მრავლობითში (I). შდრ. კაუჟურს, სადაც მხოლოდობითშია ზოგი ცვლილება მომხდარი, მრავლობითში კი ყველაფერი „სწორდება“. ორივე ფაქტი კლას-კატეგორიის მოშლის ჩანასახია, საკლასიფიკაციო პრინციპის თანდათანობით დაჩრდილვასთან ერთად.

² ა. დირი წერს: „В этом глаголе классные элементы относятся к „дополнению“. დამატება ბრკეალებშია ჩასმული. ა. დირი, *Андинский язык*, გვ. 49, შდრ. *Материалы*, სადაც ერგატივი მოქმედებითითაა თარგმნილი ყოველთვის, სათანადო ზმნა-ვნებითი გვარის მიმღებობით.

³ ტ. გუდავა, დსახ. ნაშრ., გვ. 51.

თუ წინადადებაში კლასების მიხედვით ცვალებადი ზმნისართია, მაშინ ზმნისართის კლასნიშანი გარდამავალი ზმნის ობიექტს შეუთანხმდება:

ინსუტა ჰანიბ წულ ყოტულა „მამამი აქ შეშასი კრის“
ისევე, როგორც

ინსუტა როყოზ წა ბაქულა „მამამი სახლში ცეცხლს ანთებს“¹
აქ უნდა შევჩერდეთ კიდევ ერთ მნიშვნელოვან მოვლენაზე, რომელიც ერთნაირად ახასიათებს ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ყველა ენას. ერთი და იგივე ზმნა შეიძლება ეიხმართ გარდაუვალი და გარდამავალი შინაარსით და ფორმა ზმნისა უცვლელად დავტოვოთ, შეიცვლება მხოლოდ კლასნიშანი: გარდაუვალი შინაარსით ნახმარ ზმნასთან ფუძეს მიერთების სუბიექტის კლასის გამომხატველი ექსპონენტი, გარდამავალი შინაარსით ნახმარ ზმნას — ობიექტისა. მაშასადამე:

დოს ბიტჟულა ანწაგო შუგოჯალდე

(|| შუადე) „ის ყოფს ხოლმე ათს ხუთზე“

ანწაგო ბიტჟულა შუგოჯალდე (შუადე) „ათი იყოფა ხუთზე“
დიცა ბიხაანა რუყ „მე დავანგრიე სახლი“

შამილილ ნიზამ ბიხაანა ლუნიბ „შამილის წესწყობილება და-
ინგრა ლუნიბში“

დიცა ბეჰანა დოსულ ბეტერ „მე გავუტეხე მას თავი“

(„გავტეხე მისი თავი“)

დოსულ ბეტერ ბეჰანა „მისი თავი გატყდა“

დიცა დოსიდე ჟო ბაჰანა „მე მას „ქრთამი მივეცი“ (რამე)
ვაჩვენე“ „გამოვუჩინე“)

ლჲინ ბაჰანა ჰანიბ „წყალი გამოჩნდა აქ“

კიუჟულაჲ ვას ჰავუნა „ქალმა ვაჟიშვილი შეა“

ვას ჰავუნა „ვაჟიშვილი დაიბადა“

დოს ლჲილჲულა როლ „ის მკის პურს“

ლჲილჲარილა ვუგო დოუ „ის მკის ხოლმე“².

ამგვარ მაგალითებზე მიუთითებს ა. ბოკარევიც თავის „ხუნძური ენის სინტაქსში“. მონოგრაფიის მეექვსე თავი მთლიანად ეთმობა ამ საკითხს³.

¹ არნ. ჩიქო ბავა, ერგატული კონსტრუქციის პრობლემისათვის კავკასიურ ენებში: ამ კონსტრუქციის სტაბილური და ლაბილური ვარიანტები, ენის მოამბე, XII, გვ. 227.

² „ერგ. კონსტრ. ვარიანტები“, გვ. 235, 236, 237.

³ „Гл. VI. Непереходное употребление переходных глаголов и переходное употребление непереходных глаголов“. გვ. 39 — 50.

ა. ბოკარევი კ. ბოუდასაც იხსენიებს, რომელმაც თავის ერთ-ერთ წერილში ანალოგიურ მოვლენაზე მიუთითა¹.

უნდა აღინიშნოს, რომ ა. ბოკარევი სწორ გრამატიკულ კვალიფიკაციას აძლევს რელატიურ გარდამავალ ზმნაში კლას-ნიშნით წარმოდგენილ სახელს: მისთვისაც ეს ობიექტია. ავტორი მიუთითებს ანალოგიური ფაქტების არსებობაზე ხუნძურთან ახლომდგომ ენებში: ანდიურში, ბოთლისურში, ჭამალალურში²; აქცევს ყურადღებას ამ რიგისავე მოვლენებს აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფში³.

ზმნის სტრუქტურის თვალსაზრისით ჩვენთვის აქ საყურადღებოა ის, რომ ამგვარი წყვილების შეპირისპირებით ნათელი ხდება კლას-კატეგორიის მქონე ენებში გარდამავალი ზმნის აგებულების ძირითადი თავისებურება: გარდამავალ ზმნაში მორფოლოგიურად გამოსატულია მხოლოდ გრამატიკული ობიექტის კლასი⁴.

გრამატიკული სუბიექტის მორფოლოგიური გამოხატვა ოდენ გრამატიკული კლასების მქონე ენებში არაა დამახასიათებელი ამ ენათა გარდამავალი ზმნისათვის.

ერგატიულ კონსტრუქციაში შემავალი და მისივე თავისებურებათა გამაპირობებელი გარდამავალი ზმნა თავისი წმინდა სახით ოდენ კლასოვანი უღვლილების მქონე ენებშია წარმოდგენილი. ამიტომ, თუ გვინდა გავიგოთ იმ ენათა ერგატიული კონსტრუქციის და მასში მონაწილე გარდამავალი ზმნის თავისებურებანი, რომელთაც პიროვანი უღვლილება აქვთ განვითარებული, უნდა გავითვალისწინოთ ოდენ კლასოვანი უღვლილების მქონე ენების ზმნათა თავისებურება და ის ცვლილებები, რომლებიც შეიტანა გარდამავალი ზმნის აგებულებაში პირის კატეგორიამ ისტორიული განვითარების პროცესში.

ამ საკითხებზე ჯვემოთ უფრო დაწვრილებით შეგჩერდებით, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის გარდამავალი ზმნის კლას-ნიშნის კვალიფიკაცია-ანალიზთან დაკავშირებით ამგვარ საკითხებზე ყურადღების გამახვილება საჭირო იყო იმიტომ, რომ გამოვლენილ-

¹ ა. ბოკარევი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

² გვ. 48 — 49. შდრ. „Очерк грамматики чамалинского языка, გვ. 79 — 81.

³ ნ. იაკოვლეზე მითითებით.

⁴ ასეა ეს მართვ (და, მაშასადამე, ძველ) ფორმებში. რაც შეეხება რთულ წარმოების ფორმებს, ამაზე ამჟამად არ შეეჩერდებით.

იყო ამ ენათა ზმნის თავისებურების გათვალისწინების მნიშვნელობა სხვა ენების ზმნისა და წინადადების შესწავლისათვის¹.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ზმნის მორფოლოგიური სტრუქტურისათვის ნიშანდობლივია²:

I. ოდენ კლასების მიხედვით უღვლილება;

II. კლასის ექსპონენტის პრეფიქსაცია, როგორც ზმნური ფუძის შენების ძირითადი პრინციპი;

III. გარდამავალ ზმნაში კლასის ნიშნით მხოლოდ გრამატიკული ობიექტის გამოხატვა (სუბიექტი ფორმობლივ არაა წარმოდგენილი).

IV. ზმნის „მონოპერსონალურობა“;

V. კლას-კატეგორიის მიხედვით სახელისა და ზმნის გაუდიფერენცირებლობა (იხ. გვ. 72—73).

§ 18. პირთა მიხედვით დიფერენციაციის ჩანასახები დაღესტნის ზოგ ენა-კილოში. არჩიბულის, რუთულურის, წახურულისა და ბულუხურის ზმნა არსებით მომენტებში ემსგავსება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენათა ზმნის სტრუქტურას³. არსებული განსხვავება ცალკე შესწავლას მოითხოვს. ამიტომ ამ ენათა ვითარების განხილვას აქ აღარ შევუდგებით.

ოთხივე აქ დასახელებული ენისათვის უცხოა პირების გარჩევა. მაგრამ სპორადულად წახურულ ენაში გვხვდებით პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარმოების ფაქტებს. ევგ. ჯეირანიშვილი, რომელმაც დაადგინა სათანადო ფაქტი, წერს: „არის შემთხვევები ზმნაში კლასის აღნიშვნის მხრივ II და III პირის I პირთან დაპირისპირებისა (შდრ. ზე ეაჰი ეაჰან „მე ვამბობ“; მაგრამ: ეუ ეაჰი-ვოდ „შენ ამბობ“, შენლჿე ეაჰი-ვოდ „ის მან) ამბობს“; ან კიდევ: ზას ეჰჰან „მე მსურს, მიყვარს... მაგრამ ვას ეჰჰან-ვოდ „შენ გსურს, გიყვარს“; შენლუს ეჰჰან-ვოდ „მას სურს, უყვარს“...“

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, გვ. გვ. 232 — 247, 366 — 368.

² იკვლითხმება ის თავისებურებანი, რაც კლას-კატეგორიის თვალსაზრისითაა საინტერესო.

³ იხ. ა. დ ი რ ი, შესავალი კავკასიურ ენათა შესწავლაში, გვ. გვ. 260 — 263, 312 — 312; 328; აგრეთვე იმავე ავტორის ცალკე გრამატიკები: Арчибукский язык, Тифлис, 1908; Рутульский язык, Тифлис, 1911; Цахурский язык, Тифлис; ელ. ფ ა ნ ე ი ძ ე, გრამატიკული კლას-კატეგორია ბულუხური ზმნის უღვლილებაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკად. მოაზრება, II, № 5 (1941), გვ. 463 — 470.

⁴ ევგ. ჯ ე ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, გრამატიკული კლასები წახურულ ენაში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1952, გვ. 22.

პრინციპი	გრაფიკა	ენა	ანდოური	კამალალური	ასეაბური	ბაგვალ- ლური	კარატა- ული	ტინდიური	ლოლომე- რიული	ბოთლიხური	ხუნძური
მხედრული	I	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ყობახა
	II	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	ყობახა
	III	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ყობახა
	VI	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	ყობახა
	I	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ვეფრი	ყობახა
	II	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	მეფრი	ყობახა
მხედრული	III	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ბეფრი	ყობახა
	IV	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	რეფრი	ყობახა

ამრიგად,

I პირი ზე ეჰი განსხვავდება II და III პირის ფორმისაგან ვუ(ან: შენლუჲ) ეჰი-ვოდ.

ამგვარი სპორადული წარმოების ფაქტები დასტურდება დალესტნის სხვა ენებშიაც.

პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარმოებით ხასიათდება ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ბრძანებითი. ბრძანებითი მესამე პირისა იწარმოება მეორე პირის ბრძანებითის ფორმაზე -ში სუფიქსის დართვით¹.

ჰაალტი	„იმუშავე“	ჰაალტი-ში	„იმუშაოს!“
ხუხ-ი	„მოქსოვე“	ხუხ-ი-ში	„მოქსოვოს!“
წა ბაქი	„ცეცხლი დაანთე“	წა ბაქი-ში	„ცეცხლი დაანთოს!“

და სხვა.

ასევეა აკრძალვითს ფორმებში:

ჰაალტ-უგი	„არ იმუშაო!“	ჰაალტუგი-ში	„არ იმუშაოს!“
ხუხ-უგი	„არ მოქსოვო!“	ხუხ-უგი-ში	„არ მოქსოვოს!“
წა ბაქ-უგი	„ცეცხლი არ დაანთო!“	წა ბაქ-უგი-ში	„ცეცხლი არ დაანთოს!“

ილ. ცერცვაძე შენიშნავს: „დადასტურებული ფაქტი საინტერესოა, რამდენადაც პირთა გარჩევის სხვა მაგალითი საერთოდ არ შემჩნევა“.

ხუნძური ენის მეორე სამხრულ დიალექტში — ჰარულში — პირის კატეგორია თხრობითი კილოს ღრობეშიც გვაქვს. პირთა გარჩევა ზოგ დროშია შესაძლებელი.

პირველი პირი უპირისპირდება მეორესა და მესამეს. დასაპირისპირებლად გამოყენებულია კლას-ნიშანი, რომელიც ზმნას სუფიქსად დაერთვის. გარდაუვალ ზმნაში ეს იქნება სუბიექტის კლასის ნიშანი.

დუნ	ვ-ერ-ა-ვ	„მე მოვედი“
მუნ	ვ-ერ-ი	„შენ მოხვედი“
დაუ	ვ-ერ-ი	„ის მოვიდა“
ნიჲ	რ-ერ-ა-ლ	„ჩვენ მოვედით“

¹ იხ. ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 181 — 182. მაგალითები ამ წერილიდან მოგვყავს.

² იქვე, გვ. 182.

მუე რ-ერ-ი „თქვენ მოხვედით“

დალ რ-ერ-ი „ისინი მოვიდნენ“

გარდამავალ ზმნებში კლას-ნიშანი პრეფიქსად, როგორც ვიცით, ობიექტისაა, სუფიქსადაც იგივე კლას-ნიშანი იქნება, ოღონდ სუბიექტის პირის გამოსახატავადაა ამ შემთხვევაში გამოყენებული:

დიჰაა ჰუბუ ბიშინა-ბ „მე ვაკეთებ“

ლუჰაა ჰუბუ ბიშინა „შენ აკეთებ“

დას ჰუბუ ბიშინა „ის აკეთებს“¹

განსაკუთრებით საყურადღებოა ობიექტის კლასის ნიშნის სუბიექტის პირის გამოსახატავად გამოყენება.

ხუნძურის ჭარული კილო ამ მხრივ ცალკე არ დგას. ანალოგიური ეთარებაა ანდიური ენის სოფ. მუნის კილოცავეში².

დენნი ჯვარდირა-ვი „მე ვწერ“

მენნი ჯვარდირა „შენ სწერ“

დეშლი ჯვარდირა „ის წერს“

მსოფალში:

ჯვარდე-ვი „დავწერ“

ჯვარდე „დასწერ“

ჯვარდე „დაწერს“

ვ(ი) ნიეთის კლასის ნიშანია.

ჯველა ზემოდასახელებულ ენობრივ ერთეულში პირის კატეგორიის ჩანასახები გვაქვს. პირთა გარჩევა სუფიქსებით ხდება შესაძლებელი, გრამატიკული კლასების პრეფიქსაციის საპირისპიროდ.

არც ხუნძურმა, არც ანდიურმა პირების მიხედვით უღვლილება არ იცის. დიალექტების ზემოაღნიშნული თავისებურება წარმოადგენს ამ დიალექტების (თუ კილოცავეების) სიახლეს³.

ტინდიურში⁴ ზოგჯერ პირველი პირი განსხვავებული ფორმითაა წარმოდგენილი. მაგალითად,

ბ-აკვირო „ჩვენ ვთამაშობთ“

მაგრამ რ-აკვა „ისინი თამაშობენ“

¹ არნ. ჩიქოზავეა, საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (აეარიული) ენის ჭარულ კილოზე მუშაობისა ზაქათალაში (1—14. VIII, 1938), ენიჭის მოამბე, IV, გვ. 228 — 229. სხვა მაგალითები იხ. ა. ბოკარევიან „ხუნძური ენის სინტაქსში“, გვ. 18.
² ეყურდნობით ილ. ცერცვაძის ცნობას.

³ ილ. ცერცვაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 182—193, შენიშვნა 1.

⁴ ეყურდნობით ტ. გულავას ცნობას.

ტ. გუდავა ამგვარ ფორმებს მიმღეობისად თვლის. ამ ენებში მიმღეობა ზმნის პარალელურად გამოდის შემასმენლის როლში (ტ. გუდავა): **ჟანო „შეკამა (მან ისინი“), მაგრამ შეიძლება ჟანირო-ც იხმარონ.**

ტინდიურის ამ ფაქტშიც ჩანს ტენდენცია პირის კატეგორიის გაჩენისა. პირის კატეგორია ახასიათებს ახვახურსაც.

ახვახურის ვითარება საგრძნობლად განსხვავდება აქამდე განხილული ენების მდგომარეობისაგან პირის კატეგორიის საკითხში¹.

ახვახურში გარჩეულია კლასები:

მხოლოდობით რიცხვში — **ჟ- ა- ბ-**

მრავლობით რიცხვში — **ბ- რ-**

ყველა ზმნა არ დაირთავს კლასის ნიშანს; როგორც სხვა კავ-კასიურ ენებში, ისე აქაც, გარდაუვალ ზმნაში სუბიექტის კლასია წარმოდგენილი, გარდამავალში—ობიექტისა.

პირის კატეგორია კი მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვისაა დამახასიათებელი (ისიც მხოლოდ აწმყოსა და ნამყოში).

ა) გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა, ი ნ ფ ი ნ ი ტ ი ე ვ ი:

მხ. რ. I კლ. **ჟომეჭურულა** — მუშაობა, **работать**

II კლ. **ჟეშეჭურულა**

III კლ. **ბეშეჭურულა**

მრ. რ. I და II კლ. **ბეშეჭურულა**

III კლ. **ჩეშეჭურულა**

როგორც ვთქვით, გარდაუვალი ზმნები პირების მიხედვით არ იუღვლება, შდრ. ბ) გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი ზ მ ნ ა:

მხ. რ. I კლ. **ობიექტისა ჟ-უხუხ-ედო** სუბიექტის (S) პირველი პირი „გავზარდე (ვაყი)“

I კლ. **ჟ-უხუხ-ირი S მე-2 და მე-3** „გავზარდე, გავზარდა“

II კლ. **ა-იხიხ-ედე S** პირველი „გავზარდე (ქალი)“

II კლ. **ა-იხიხ-ირი S მე-2 და მე-3** „გავზარდე, გავზარდა“

III კლ. **ბ-იხიხ-ედე S** პირველი „გავზარდე (რადაც)“

¹ ცნობები ახვახური ენის შესახებ მომწოდა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა-კანდიდატმა ზაქიდათ მაჰმედბეკოვამ.

III კლ. ობიექტისა ბ-იხ-იხ-იხი S მე-2 და მე-3 „გა-
ზარდა, გაზარდე“

მრ. რ. III კლ. რ-იხ-იხ-ედე S პირველი პირი
„გაგზარდენ (იგინი)“

III კლ. რ-იხ-იხ-იხი S მე-2 და მე-3 „გა-
ზარდენ, გაზარდნა“

გარდამავალი ზმნა, რომელიც კლასებს არ განარჩევს, მხოლოდ პირთა მიხედვით იუღვლება (რა თქმა უნდა, ერთი ნაკვთის ფარგ-
ლებში).

მაგალითად: ა წ მ ყ ო

1 პ. ჩედე „ვრეცხავ“
2-3 პ. ჩერი „რეცხავ, რეცხავს“

ნ ა მ ყ ო

1 პ. ჩადე „გაქ ვრეცხე“
2-3 პ. ჩარე „გაქ რეცხე, გაქრეცხა“

-ედო || -ედე, -იხი, -დე, -რე, -რი საკუთრივ პირის ნიშნები არ უნდა იყოს. ამჟამად ძნელია მათი გენეზისის გათვალისწინება.

ვარაუდობენ მიმღეობურ წარმოებასთან კავშირს (ზ. მაჰომედბეკოვა).

პირის მიხედვით დაპირისპირებულია პირველი პირი და ორი დანარჩენი. ამ მხრივ ახეაზური ქართლის ხაზს მისდევს.

§ 19. გრამატიკული კლასებისა და პირის კატეგორიის ისტო-
რიული ურთიერთობა ლაკურ ენაში.

ლაკურში ოთხი კლასია: I. -უ || ვ } ბ || უ
II. -დ || რ }
III. -ბ || უ }
IV. -დ || რ დ || რ¹

„კლასთა ნიშნები აფიქსებია. ისინი წარმოგვიდგებიან პრეფიქ-
სების, ინფიქსებისა და სუფიქსების სახით, ჭარბობს პირველი ორი. ხშირია შემთხვევა, რომ ფორმაში ორი ნიშანია — პრეფიქსი და ინ-
ფიქსი — ერთისა და იმავე საგნის მაჩვენებელი“:

„ექსპონენტები მიუთითებენ ერთპირიან ზმნებსა და ნაზმნარ ფორმებში სუბიექტზე, ხოლო ორპირიან ზმნებსა და მისგან ნაწარ-
მოებ აბსოლუტივ-მიმღეობებში მხოლოდ ობიექტზე“².

¹ პ. უსლარი, Лакский язык, გვ. 15; ე. თოფური ა, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში, ენიშის მოამბე, XII, 1942, გვ. 173 და შემდეგი.

² ე. თოფური ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 173.

პარადიგმებში ჩვეულებრივ აღნიშნავენ ვ- || 0, ბ, დ—ფორმებს. ამიტომ პროფ. ვ. თოფურიას მიხედვით შემდეგი სახე ექნება კლასიან ფორმებს:

	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.	
აწყო:	ურ	ბურ	დურ	„არის“
ნამყო:	ივზუნნი	ბივზუნნი	დივზუნნი	„აღა“
	ივკუნნი	ბივკუნნი	დივკუნნი	„მოკლა იგი“ ¹ .

ზმნა გამოხატავს გრამატიკულ კლასს და პირსაც².

პირველსა და მეორე პირს ერთნაირი დაბოლოება აქვს, მესამეს — პირველი ორისაგან განსხვავებული³.

მეშველი ზმნა რომ ვაუღლოთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.	
პირველი პირი	ურა	ბურა	დურა	„ვარ“
მეორე	ურა	ბურა	დურა	„ხარ“
მესამე	ურ ვიცხ. ური; ბურ ბური; დურ დური			„არის“ ⁴ .
მრ. რ. I პირი		ბურუ	დურუ	„ვართ“
II		ბური	დური	„ხართ“
III	„ბურ ვიცხ. ბური დურ დური“			„არიან“

ვ. თოფურიას მიხედვით ურა-ში ზმნურია უ ელემენტი, -რ კი სხვა ფუნქციისა (შესაძლოა პირისა იყოს ლექციები).

ბ. უსლარით პირის მაჩვენებელია: ა მხოლოდობითი პირველი ორი პირისათვის, უ მრავლობითისათვის და ი მესამისათვის ორსავე რიცხვში⁴.

-რა-ს რ საკუთრივ პირისა რომ არ არის, ჩანს იქიდანაც, რომ სამსავე პირში ვლინდება.

მეშველი ზმნის აწყო-ს ფუძის შეკვეცილი ფორმა გამოყენებულია ზმნათა უღვლილებაში: -რა (I და II პ. მრ. რ.), -რუ (I და II პ. მრ. რ.), -რი (III პ. მრ. და მრ. რ.). რ-ს ახასიათებს ფონეტიკური სახეცვლილებანი ფუძის თანხმოვანთა ასიმილაციით (-ნა, -ნუ, -ნი), დისიმილაციით (-და, -დუ, -დი)...

¹ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 174.

² ესარგებლობ პროფ. ვ. თოფურიას ხელნაწერი მოხსენებით „ლაკური ზმნა“ (1934) და ლექციური ჩანაწერებით (ლექტორი — პროფ. ვ. თოფურია, 1939 წელი, იანვარი—მაისი. ქვემოთ შემოკლებით: ლექციები).

³ ბ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 80 — 81.

⁴ იგივე, გვ. 81 — 82.

ნამყო

მხ. რ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1-2 პ.	იჟავ	ბიჟავ	დიჟავ ¹ „ვიჟავ, იყავ“
3 პ.	იჟა	ბიჟა	დიჟა „იჟო“

მრ. რ. I, II, III კლ. IV კლ.

1-2 პ.	ბიჟავ	დიჟავ	„ვიჟავით, იყავით“
3 პ.	ბიჟა	დიჟა	„იჟენენ“

ი ← უ (შდრ. აწმყო), ა ნამყოს მაწარმოებელი, ჯ ხმოვანთგასა-
ყარი (?)², ვ პირის ნიშანი უნდა იყოს (ვ. თოფურიძე).

პ. უსლარის პარადიგმები:

მხ. რ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1-2 პ.	უჟაჲ	ბუჟაჲ	დუჟაჲ
3 პ.	უჟა	ბუჟა	დუჟა

მხ. რ.	I	II	III კლ.	IV კლ.
1-2 პ.		ბუჟაჲ		დუჟაჲ
3 პ.		ბუჟა		დუჟა ³

პ. უსლარით პირის ნიშანია -აჲ (პირველი ორი პირისათვის ორსავე რიცხვში) და ა- (II აჲ) მესამესათვის (ორსავე რიცხვში)⁴. სინამდვილეში კი მესამე პირს პირის ნიშანი არა აქვს⁵, იგი უნიშნობით უპირისპირდება პირველ ორ პირს (ნიშანი ვ, იხ. ზემოთ).

მეშველი ზმნის ეს ფორმაც გამოყენებულია ზმნათა უღვლილებაში (ისევე, როგორც აწმყოს ფორმაც, უფრო ხშირად შეკვეცილი -ავ, -ა- სახით).

იმის გასათვალისწინებლად, თუ რა ადგილი უკავია მეშველი ზმნის სრულსა თუ შეკვეცილ ფორმებს, მოკლედ შევხვით დრო-კილოთა წარმოების პრინციპებს.

ლაკური დრო-კილოები ფუძის მიხედვით სამ ჯგუფად შეიძლება დავყოთ. თითოეული ჯგუფი ორ დროს მოიცავს, რომელთაგან

¹ ვ წყვილბაგისმიერი ბგერაა და ზოგჯერ უ-ს შთაბეჭდილებას ახდენს (ვ. თოფურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 175); ისმის დიჟოჲ.

² იქნებ: რ → ჟ?

³ ი-ს ნაცვლად უ! დიალექტური ფორმა (ვიცხური).

⁴ პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 81, 83 — 84.

⁵ ა აბსოლუტივისაა, იხ. აქვე, გვ. 80, წმშ. 1. მესამე პირში მეშველი ზმნა არ ემატება და ამიტომ იქმნება შთაბეჭდილება თითქოს -ა პირის ნიშანია.

პირველნი მეშველი ზმნის აწმყოთი იწარმოებიან, მეორენი — ნამყოთი.

- I ჯგუფი: აწმყოს აბსოლუტივი + { მეშველი ზმნა აწმყოში — 1. აწმყო
„ ნამყოში — 2. უწყვეტელი
- II ჯგუფი: ნამყოს აბსოლუტივი + { მეშველი ზმნა აწმყოში — 3. წყვეტილი
„ ნამყოში — 4. ნამყო წინარე-
წარსული
- III ჯგუფი: ინფინიტივი + { მეშველი ზმნა აწმყოში — 5. მყოფადი
ნამყოში — 6. პირობითი
კილო¹

გარდაუვალ ზმნაში წარმოდგენილია სუბიექტის კლასი და პირი, გარდამავალ ზმნაში ობიექტის კლასი და სუბიექტის პირი (შდრ. წყვეტილი, იხ. პარადიგმები) ან ობიექტის პირი (იხ. ქვ.)

ა) გარდაუვალი ზმნის უღვლილების მაგალითი:

ინფინიტივი: „იზან“ ერთგზითი — „ადგომა“, — მრავალ-
გზითი — „იზლან“ —
„ადგომა (ხშირად, ჩვეულებრივ)“

ა წ მ ყ ო

მხ. რ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1-2 პ.	იზნრა/იზაფურა	ბიზნრა	დიზნრა
3 პ.	იზაფ	ბიზაფ	დიზაფ
1-2 პ.	იზლაფურა	ბიზლაფბურა	დიზლაფდურა
3 პ.	იზლაფურ	ბიზლაფბურ	დიზლაფდურ
ე. წ.	„დამტკიცების ფორმა“	1 და 2 პ. იზაფსარა, ბიზაფსარა, დიზაფსარა	3 პ. იზაფსარ, ბიზაფსარ, დიზაფსარ

¹ სხვანაირად: აწმყოს ფუძეს იყენებს უწყვეტელი, წყვეტილის ფუძეს — ნამყო წინარეწარსული, მყოფადისას (მცირე ცვლილებით) — პირობითი.

აწმყოს აბსოლუტივი:

ძირი + აფ — ჩიჩ — აფ „წერს-რა“

ნამყოს აბსოლუტივი:

ძირი + კლასნიშანი + უნ — ჩივ-ჩუნ „დაწერა -რა“

ინფინიტივი:

ძირი + ა (|| ი, || უ) -ფ

ჩიჩ-ინ, იზან („вставать“), ი-ვი-კუნ („учивать“) (ლექციები).

მრ. რ.	I, II, III კლ.	IV კლ.
1-2 პ.	ბიზნრუ	დიზნრუ
3 პ.	ბიზაჲ	დიზაჲ
1-2 პ.	ბიზლაჲბურუ	დიზლაჲდურუ
3 პ.	ბიზლაჲბურ	დიზლაჲდურ
1-2 პ.	ბიზაჲსსარუ	დიზაჲსსარუ
3 პ.	ბიზაჲსსარ	დიზაჲსსარ

უწყვეტილი

მხ. რ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1-2 პ.	იზაჲვაჲ (ისმის იზეჲვოჲ)	ბიზაჲვაჲ	დიზაჲვაჲ
3 პ.	იზაჲვა	ბიზაჲვა	დიზაჲვა
1-2 პ.	იზაჲსსაჲაჲ	ბიზაჲსსაჲაჲ	დიზაჲსსაჲაჲ
3 პ.	იზაჲსსაჲა	ბიზაჲსსაჲა	დიზაჲსსაჲა

მრ. რ.	I, II, III კლ.	IV კლ.
1-2 პ.	ბიზაჲვაჲ	დიზაჲვაჲ
3 პ.	ბიზაჲვა	დიზაჲვა

(თანხვედრაჲ. დაემთხვეჲა ან II, IV-ს, ან III-ს — არ მოგვეყავს)

წყვეტილი

მხ. რ.	I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1 პ.	ი-ვ-ზ-რა	ბ-ი-ვ-ზ-რა	დ-ი-რ-ზ-რა
2 პ.	ი-ვ-ზ-უნ-ნა(←-რა)	ბ-ი-ვ-ზუნნა	დირზუნნა
3 პ.	ი-ვ-ზ-უნ-ნი (← -რი)	ბივზუნნი	დირზუნნი

მრ. რ.

- 1 პ. ბივზრუ...
- 2 პ. ბივზუნნუ...
- 3 პ. ბივზუნნი...

ნამყო წინარეწარსული

მხ. რ.	მრ. რ.
1-2 პ. ივზუნაჲ...	1-2 პ. ბივზუნაჲ...
3 პ. ივზუნა...	3 პ. ბივზუნა...

მყოფადი (სრული)

მხ. რ. I კლ.	III კლ.	II და IV კლ.
1 პ. იზანნა (← რა)	ბიზანნა	დიზანნა
2 პ. იზანსსარა	ბიზანსსარა	დიზანსსარა
3 პ. იზანსსარ	ბიზანსსარ	დიზანსსარ

მრ. რ.	I, II, III კლ.	IV კლ.
	ბიზანნუ	დიზანნუ
	ბიზანსსარუ	დიზანსსარუ
	ბიზანსსარ	დიზანსსარ

პირობითი

1 პ. იზავიდავ	ბიზავიდავ	დიზავიდავ
2 პ. იზანსსიდავ	ბიზანსსიდავ	დიზანსსიდავ
3 პ. იზანსსიდა	ბიზანსსიდა	დიზანსსიდა
	ბიზავიდავ	დიზავიდავ
	ბიზანსსიდავ	დიზანსსიდავ
	ბიზანსსიდა	დიზანსსიდა

განსაკუთრებით უნდა მიექცეს ყურადღება ნამყო წყვეტილს, მყოფადსა და პირობითს, სადაც გარჩეულია საშივე პირი (იხ. ქვემოთ).

ბ) გარდამავალი ზმნის უღვლილების მაგალითი:

ინფინიტივი —	ათთან	ბათთან	დათთან;
ნამყოს აბსოლუტივი —	აჟთთუნ	ბაჟთთუნ	დართთუნ
აწმყოს აბსოლუტივი —	ათთაჲ	ბათთაჲ	დათთაჲ
	ათლან	ბათლან	დათლან (მრავალგზითი) „ცემა“ ¹ .

აწმყო

ფორმულა:	აწმყოს აბსოლუტივი + მეშველი ზმნა	აწმყოში
სუბიექტ. ობიექტი	I კლ.	III კლ.
ნა ინა	ათთნრა	ბათთნრა

II — IV კლ.
დათთნრა „მე შენ გცემ“²

¹ პ. უსლარი, Лакский язык, გვ. 243.

² შემდგომში მოგვყავს მხოლოდ IV კლასის ფორმით.

ნა თა	დათთარა	„მე მას ვცემ“
ინა ნა	დათთარა	„შენ მე მცემ“
თანალ ნა	დათთარა	„ის მე მცემს“
თანალ ინა	დათთარა	„ის შენ გცემს“
თანალ თა	დათთაჲ	„ის მას სცემს“
ნა ზუ	დათთარა	„მე თქვენ გცემთ“
ნა თაჲ	დათთარა	„მე მათ ვცემ“
ინა ჟუ	დათთარა	„შენ ჩვენ გვცემ“
ინა თაჲ	დათთარა	„შენ მათ სცემ“
თანალ ჟუ	დათთარუ	„ის ჩვენ გვცემს“
თანალ ზუ	დათთარუ	„ის თქვენ გცემთ“
თანალ თაჲ	დათთაჲ	„ის მათ სცემს“
ჟუ ინა	დათთარუ	„ჩვენ შენ გცემთ“
ჟუ თა	დათთარუ	„ჩვენ მას ვცემთ“
ზუ ნა	დათთარუ	„თქვენ მე მცემთ“
ზუ თა	დათთარუ	„თქვენ მას სცემთ“
თაჲნნალ ნა	დათთარა	„ისინი მე მცემენ“
თაჲნნალ ინა	დათთარა	„ისინი შენ გცემენ“
თაჲნნალ თა	დათთაჲ	„ისინი მას სცემენ“
ჟუ ზუ	დათთარუ	„ჩვენ თქვენ გცემთ“
ჟუ თაჲ	დათთარუ	„ჩვენ მათ ვცემთ“
ზუ ჟუ	დათთარუ	„თქვენ ჩვენ გცემთ“
ზუ თაჲ	დათთარუ	„თქვენ მათ სცემთ“
თაჲნნალ ჟუ	დათთარუ	„ისინი ჩვენ გვცემენ“
თაჲნნალ ზუ	დათთარუ	„ისინი თქვენ გცემენ“
თაჲნნალ თაჲ	დათთაჲ	„ისინი მათ სცემენ“

-სსა — ნაწილაკის გარეშე რეალური ობიექტი ზმნაში კლას-
ნიშნითაა წარმოდგენილი (გარკვეულ შემთხვევებში ფუძეც იცვლება
ობიექტის რიცხვის მიხედვით). პირის ნიშანი პირველი და მეორე
პირის სუბიექტისაა (მესამე სუბიექტური პირი არა ჩანს). მესამე სუ-
ბიექტურ პირთან პირის ნიშანი პირველი ან მეორე პირის ობიექ-
ტისაა¹.

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, ლაქური ზმნა.

სუბიექტ. ობიექტი

II — IV კლ.

ნა ინა	დათთაქსსარა	„მე შენ გცემ“
ნა თა	დათთაქსსარ	„მე მას ვცემ“
ინა ნა	დათთაქსსარა	„შენ მე მცემ“
ინა თა	დათთაქსსარ	„შენ მას სცემ“
თანალ ნა	დათთაქსსარა	„ის მე მცემს“
თანალ ინა	დათთაქსსარა	„ის შენ გცემს“
თანალ თა	დათთაქსსარ	„ის მას სცემს“
ნა ზუ	დათთაქსსარუ	„მე თქვენ გცემთ“
ნა თაჲ	დათთაქსსარ	„მე მათ ვცემ“
ინა ეუ	დათთაქსსარუ	„შენ ჩვენ გვცემ“
ინა თაჲ	დათთაქსსარ	„შენ მათ სცემ“
თანალ ეუ	დათთაქსსარუ	„ის ჩვენ გვცემს“
თანალ ზუ	დათთაქსსარუ	„ის თქვენ გცემთ“
თანალ თაჲ	დათთაქსსარ	„ის მათ სცემთ“
ეუ ინა	დათთაქსსარა	„ჩვენ შენ გცემთ“
ეუ თა	დათთაქსსარ	„ჩვენ მას ვცემთ“
ზუ ნა	დათთაქსსარა	„თქვენ მე მცემთ“
ზუ თა	დათთაქსსარ	„თქვენ მას სცემთ“
თაჲნალ ნა	დათთაქსსარა	„ისინი მე მცემენ“
თაჲნალ ინა	დათთაქსსარა	„ისინი შენ გცემენ“
თაჲნალ თა	დათთაქსსარ	„ისინი მას სცემენ“
ეუ ზუ	დათთაქსსარუ	„ჩვენ თქვენ გცემთ“
ეუ თაჲ	დათთაქსსარ	„ჩვენ მათ ვცემთ“
ზუ ეუ	დათთაქსსარუ	„თქვენ ჩვენ გვცემთ“
ზუ თაჲ	დათთაქსსარ	„თქვენ მათ სცემთ“
თაჲნალ ეუ	დათთაქსსარუ	„ისინი ჩვენ გვცემენ“
თაჲნალ ზუ	დათთაქსსარუ	„ისინი თქვენ გცემენ“
თაჲნალ თაჲ	დათთაქსსარ	„ისინი მათ სცემენ“

ამგვარად, -სსა- ნაწილაკის ხმარებისას კლას-ნაშანი, პირის დაბოლოება, რიგ შემთხვევაში ზმნის ფუძეც, ობიექტთანაა დაკავშირებული.

ნ ა მ ყ ო უ ს რ უ ლ ი

ფორმულა: აწმყოს აბსოლუტივი+მეშველი ზმნა ნამყოში
II - IV კლ.

ნა თა	დათთაჲსსიჲა	„მე მას ვცემლი“
ნა ინა	დათთაჲსსიჲავ	„მე შენ გცემლი“
ინა ნა	დათთაჲსსიჲავ	„შენ მე მცემლი“
ინა თა	დათთაჲსსიჲა	„შენ მას სცემლი“
თანალ ნა	დათთაჲსსიჲავ დათთაჲჟაჟ	„ის მე მცემლა“
თანალ ინა	დათთაჲსსიჲავ დათთაჲჟაჟ	„ის შენ გცემლა“
თანალ თა	დათთაჲსსიჲა	„ის მას სცემლა“
ნა ზუ	დათთაჲსსიჲა	„მე თქვენ გცემლით“
ნა თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„მე მათ ვცემლი“
ინა ეუ	დათთაჲსსიჲავ	„შენ ჩვენ გვცემლი“
ინა თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„შენ მათ სცემლი“
თანალ ეუ	დათთაჲსსიჲავ	„ის ჩვენ გვცემლა“
თანალ ზუ	დათთაჲსსიჲავ	„ის თქვენ გცემლათ“
თანალ თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„ის მათ სცემლა“
ეუ ინა	დათთაჲსსიჲავ	„ჩვენ შენ გცემლით“
ეუ თა	დათთაჲსსიჲა	„ჩვენ მას ვცემლით“
ზუ ნა	დათთაჲსსიჲავ	„თქვენ მე მცემლით“
ზუ თა	დათთაჲსსიჲა	„თქვენ მას სცემლით“
თაჲნნალ ნა	დათთაჲსსიჲავ	„ისინი მე მცემდნენ“
თაჲნნალ ინა	დათთაჲსსიჲავ	„ისინი შენ გცემდნენ“
თაჲნნალ თა	დათთაჲსსიჲა	„ისინი მას სცემდნენ“
ეუ ზუ	დათთაჲსსიჲავ	„ჩვენ თქვენ გცემლით“
ეუ თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„ჩვენ მათ ვცემლით“
ზუ ეუ	დათთაჲსსიჲავ	„თქვენ ჩვენ გვცემლით“
ზუ თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„თქვენ მათ სცემლით“
თაჲნნალ ეუ	დათთაჲსსიჲავ	„ისინი ჩვენ გვცემდნენ“
თაჲნნალ ზუ	დათთაჲსსიჲავ	„ისინი თქვენ გცემდნენ“
თაჲნნალ თაჲ	დათთაჲსსიჲა	„ისინი მათ სცემდნენ“

ამგვარად, ნამყო უსრულში კლასის ნიშანი, პირის ნიშანი, რიგ ზმნასთან თვით ფუძეც, — დამოკიდებულია მხოლოდ და მხოლოდ

ობიექტის კლასზე, პირსა და რიცხვზე. სუბიექტს აქ ვერ ვხედავთ
მორფოლოგიურად წარმოდგენილს ზმნაში.

ნ ა მ ყ ო ს რ უ ლ ი

ფორმულა: ნამყოს აბსოლუტივი + მეშველი ზმნა აწმყოში

სუბიექტ. ობიექტი

II — IV კლ.

ნა ინა	დათთავ	„მე შენ გცემე“
ნა თა	დათთავ	„მე ის ვცემე“ ¹
ინა ნა	დართთუნნა	„შენ მე მცემე“
ინა თა	დართთუნნი	„შენ ის სცემე“
თანალ ნა	დართთუნნა	„მან მე მცემა“
თანალ ინა	დართთუნნა	„მან შენ გცემა“
თანალ თა	დართთუნნი	„მან ის სცემა“
ნა ზუ	დათთავ	„მე თქვენ გცემეთ“
ნა თაჲ	დათთავ	„მე მათ (ისინი) ვცემე“
ინა ეუ	დართთუნნი (?)	„შენ ჩვენ გვცემე“
ინა თა	დართთუნნი	„შენ ისინი სცემე“
თანალ ეუ	დართთუნნუ	„მან ჩვენ გვცემა“
თანალ ზუ	დართთუნნუ	„მან თქვენ გცემათ“
თანალ თაჲ	დართთუნნი	„მან ისინი სცემა“
ეუ ინა	დათთარდუ	„ჩვენ შენ გცემეთ“
ეუ თა	დათთარდუ	„ჩვენ ის ვცემეთ“
ზუ ნა	დართთუნნა	„თქვენ მე მცემთ“
ზუ თა	დართთუნნი	„თქვენ ის სცემეთ“
თაჲნალ ნა	დართთუნნა	„მათ მე მცემეს“
თაჲნალ ინა	დართთუნნა	„მათ შენ გცემეს“
თაჲნალ თა	დართთუნნი	„მათ ის სცემეს“
ეუ ზუ	დათთარდუ	„ჩვენ თქვენ გცემეთ“
ეუ თაჲ	დათთარდუ	„ჩვენ ისინი ვცემეთ“
ზუ ეუ	დართთუნნუ	„თქვენ ჩვენ გვცემეთ“
ზუ თაჲ	დართთუნნი	„თქვენ ისინი სცემეთ“
თაჲნალ ეუ	დართთუნნუ	„მათ ჩვენ გვცემეს“
თაჲნალ ზუ	დართთუნნუ	„მათ თქვენ გცემეს“
თაჲნალ თაჲ	დართთუნნი	„მათ ისინი ცემეს“.

¹ ლაქურში ეს ზმნა „ოპირიანია“.

როგორც პარადიგმებიდან ჩანს, პირველი პირის სუბიექტი გაბატონებულია ზმნაზე, მისი პირისა და რიცხვის ნიშანი წარმოდგენილია ზმნაში (ფუძის წარმოების მხრივაც სხვაობაა სხვა პირებთან შედარებით). კლასის ექსპონენტი ობიექტისაა. ამას გარდა რიგი ზმნის ფუძე იცვლება ობიექტის რიცხვის მიხედვით.

დანარჩენ შემთხვევებში. ე. ი. როცა მეორე ან მესამე პირია სუბიექტად, კლას-ნიშანი, ზმნის ფუძე, დაბოლოება (პირი, რიცხვი) მთლიანად დამოკიდებულია ობიექტის კლასზე, პირსა და რიცხვზე.

-სსა- ნაწილაკიანი ფუძე თუ გვაქვს, სუბიექტის პირის მიუხედავად ზმნის ყველა ფორმა (კლასისა, პირისა, რიცხვისა) ობიექტზე იქნება დამოკიდებული:

სუბიექტ. ობიექტი II—IV კლ.

ნა	თა	დართთუსსარ	„მე ის ვცემე“
ინა	თა	დართთუსსარ	„შენ ის სცემე“
თანალ	თა	დართთუსსარ	„მან ის ცემა“
ჟუ.	თა	დართთუსსარ	„ჩვენ ის ვცემეთ“
ზუ	თა	დართთუსსარ	„თქვენ ის სცემეთ“
თაჲნალ	თა	დართთუსსარ	„მათ ის სცემეს“
ნა	ინა	დართთუსსარა	„მე შენ გცემე“
თანალ	ინა	დართთუსსარა	„მან შენ გცემა“
ჟუ	ინა	დართთუსსარა	„ჩვენ შენ გცემეთ“
თაჲნალ	ინა	დართთუსსარა	„მათ შენ გცემეს“
ინა	ნა	დართთუსსარა	„შენ მე მცემე“
თანალ	ნა	დართთუსსარა	„მან მე მცემა“
ზუ	ნა	დართთუსსარა	„თქვენ მე მცემეთ“
თაჲნალ	ნა	დართთუსსარა	„მათ მე მცემეს“
ნა	თაჲ	დართთუსსარ	„მე ისინი ვცემე“
ინა	თაჲ	დართთუსსარ	„შენ ისინი სცემე“
თანალ	თაჲ	დართთუსსარ	„მან ისინი სცემა“
ჟუ	თაჲ	დართთუსსარ	„ჩვენ ისინი ვცემეთ“
ზუ	თაჲ	დართთუსსარ	„თქვენ ისინი სცემეთ“
თაჲნალ	თაჲ	დართთუსსარ	„მათ ისინი სცემეს“
ნა	ზუ	დართთუსსარუ	„მე თქვენ გცემეთ“
თანალ	ზუ	დართთუსსარუ	„მან თქვენ გცემათ“
ჟუ	ზუ	დართთუსსარუ	„ჩვენ თქვენ გცემეთ“

თაჲნალ ზუ	დართთუსსარუ	„მათ თქვენ გცემეს“
ინა ჟუ	დართთუსსარუ	„შენ ჩვენ გცემე“
თანალ ჟუ	დართთუსსარუ	„მან ჩვენ გცემა“
ზუ ჟუ	დართთუსსარუ	„თქვენ ჩვენ გცემეთ“
თაჲნალ ჟუ	დართთუსსარუ	„მათ ჩვენ გცემეს“

-სსა-ნიანი ნამყო სრულის მსგავსად ნამყო წინარეწარსული ობიექტს უფარდებს დაბოლოებას¹.

პირობითში იმგვარივეა ობიექტ-სუბიექტის პირთა მიმართება, როგორც უ-სსა-ო ნამყო სრულში².

ზოგჯერ შეიძლება მე-2 პირის სუბიექტიც გამოვლინდეს (მე-3 პირთან). სუბიექტი მესამე პირისა უმოკმედლა.

მყოფადში — ისევე, როგორც პირობითში, ოღონდ ზოგ ზმნას-თან RS I და II პირისა ერთნაირად მოქმედებს პირის გაჩენის მხრივ. ასეთ შემთხვევაში ობიექტი ცვლის რიცხვის მიხედვით ფუძეს და კლასის მიხედვით კლასის ნიშანს. მე-3 პირის სუბიექტთან კი ისევ ობიექტი იქნება გაბატონებული (ყველა პირისა); ე. წ. დამტკიცე-ბითი მყოფადის ფორმებში ობიექტი სუბიექტის ყველა პირზე მეტი სინტაქსური ძალისაა.

პ. უსლართან ასეთი სისრულითაც არაა წარმოდგენილი პირთა მიმართების გასარკვევი მაგალითები და დადგენილი კანონებიც არაა ზუსტი. დაწვრილებით აქ პ. უსლარის შეხედულებათა ანალიზზე შეჩერება უადგილო იქნებოდა, თუმცა ზოგი რამ საინტერესოა პ. უსლარის პასიურობის კონცეფციის თვალსაზრისით³.

გადავიდეთ საკუთრივ პირის კატეგორიის ანალიზზე.

ლაკურში სისტემატურად 1 და მე-2 პირის ფორმა უპირისპირდება. მესამეს. გამონაკლისის სახით ზოგ ნაკვთში სამსავე პირს საკუთარი ფორმა გააჩნია. ეს სრული დიფერენციაცია სამივე პირისა მეორე-ულად უნდა მივიჩნიოთ.

¹ რამდენადაც ჩვენ პირთა მიმართების საკითხები გვანტერესებს და არა დროთა წარმოება (იხ. გარდაუვალ ზმნასთან), ამდენად ერთნაირი მიმართების ჰქონე დროთაგან მხოლოდ ერთს მოვიყვანთ ნიმუშად.

² იხ. ზემოთ.

³ იხ. ამის შესახებ, Ари. Чикобава. Несколько замечаний об эргативной конструкции, კრებულში „Эргативная конструкция предложения“, მოსკოვი, 1950, გვ. 10 (შდრ. პ. უსლარი, Лакский язык, გვ. 140—170).

წყვეტილში მეშველი ზმნის ფორმა 1-სა და მე-2 პირს, როგორც ჩვეულებრივ, საზიარო აქვს; განსხვავებას კმნის ფუძე: პირველ პირში ნამყოს აბსოლუტივის მაწარმოებელი არა ჩანს, ფუძით მე-2 და მე-3 პირებია გაერთიანებული (შდრ. ნამყო წინარე წარსული, სადაც სამსავე პირში აბსოლუტივის სრული ფუძეა — იზუნ-, -ა- თუნ-) ნამყო წინარეწარსულიცა და წყვეტილიც ერთსა და იმავე ფუძეს იყენებს უღვლილებისას, ამდენად წყვეტილის პირველი პირის ფორმაში იგივე ფუძე უნდა ვიგულისხმოთ ამოსავალში. განსხვავება პირებს შორის ისევ მეშველი ზმნის ზახით გატარდება¹.

ასევე მყოფადსა და პირობითში -სსა-ფორმანტი კმნის განსხვავებას პირველსა და მეორე პირს შორის (პირობითში ამ განსხვავებას ***-ნ** → **-ვ** ემატება, იხ. პარადიგმა). მყოფადისათვის ვარაუდობენ (-სსა-ნიანი) პარალელური ფორმების არსებობას სამსავე პირში (ლექციები). პირობითშიც ასევე პარალელური ფორმები უნდა ვიგულოთ².

მაშასადამე, პირთა დიფერენციაციის ადრინდელი საფეხური მეშველი ზმნის ფორმების დიფერენცირებული გამოყენებაა (პირველი ორი პირისათვის ერთი ფორმა, მესამესათვის — სხვა). მაგრამ ეს ისტორიულად.

ამჟამად კი წყვეტილში, მყოფადსა და პირობითში სამივე პირია გარჩეული.

პირთა გარჩევა ლაქურში ძირითადად მეშველი ზმნის ფორმებით ხერხდება. ისტორიულად კი მხოლოდ ამ ფორმებით იყო შესაძლებელი ამგვარად, საკითხი დაიყვანება მეშველ ზმნაში პირთა გარჩევამდე. პირის „ნიშნის“ გენეზისი მეშველი ზმნის სტრუქტურაში უნდა ვეძიოთ, არსებული ვითარება გვაძლევს შესაძლებლობას პირთა გარჩევა მეშველი ზმნის ფუძეთა სხვაობამდე დავიყვანოთ.

¹ შდრ. წყვეტილი -სსა- ნაწილაკის დართვით (აბსოლუტივის მაწარმოებელი -უნ- ქრება) 1 და მე-2 პ. მხ. რ. ივზასსარა, მე-3 პ.—ივზასსარ, მრ. რ. ბივზასსარუ—ბივზასსარ, განსხვავება მეშველ ზმნაშია.

² ნაკეთვში, სადაც—იმავე მეშველი ზმნა გამოყენებული, ფუძეში აუცილებლად უნდა იყოს -სსა- მაწარმოებელი (უ-სსა-ოდ მეშველი ზმნა შეკვეცილი -ავ-სახით იქნება, ასეა ეს ნამყო წინარეწარსულში, -სსა-იან უწვეტელში, პირობითის მე-2 და მე-3 პირში (იხ. პარადიგმები). ეს ვითარება გვიხსნის პირობითის პირველი პირის საკითხს, პირობითის პირველ პირში, მართალია -სსა- არ არის (იხ.), მაგრამ იმავე სრული სახითაა წარმოდგენილი, რაც იმის უდავო საბუთია, რომ -სსა- პირველ პირშიც უნდა გვექონოდა.

საფიქრებელია პარალელური ფორმები ახლადგაჩენილმა პირის კატეგორიამ სხვადასხვა პირს დაუმკვიდრა.

-ურა ური
-ურა ური
-ურა ური

აქ ფუძეებია განსხვავებული. გამოთქმა „პირთა გარჩევა მეშველი ზმნის ფუძეთა სხვაობამდე დაიყვანება“ — სწორედ ამას გულისხმობს. შემდეგში — ურა ფუძე პირველ-მეორე პირს დაუმკვიდრდა, მისგან განსხვავებული — ური ფუძე მესამე პირს შერჩა:

შღრ.:	ძვ. ქართ.	ახ. ქართ.
-ურა	ვარი	ვარ
-ურა	ხარი	ხარ
-ური	არ-ს	არი-ს

-რა ფორმანტის ა ელემენტი საკუთრივ პირისა რომ არ არის, იქიდანაც ჩანს, რომ პირველი ორი პირისათვის საზიაროა. მაგრამ, ერთი მხრივ, რ- || რუ-სი და, მეორე მხრივ, რი-ს დიფერენცირებული გამოყენება პირთა მიხედვით დაპირისპირებას გულისხმობს უკვე¹.

-იჰაგ-ის -ვ ელემენტის შესახებ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ კლასის ნიშანია წარმოშობით, მაგრამ, როგორც დავინახეთ, იგი კლასების მიხედვით არ იცვლება. შესაძლოა აქ ისეთი მდგომარეობა გვექონდეს, როგორიც დარგუულ-კუბაჩურის მესამე პირშია, და რადგან პირველსა და მეორე პირში აღამიანია უფრო ხშირად (თუ საერთოდ არა) სუბიექტად, ამიტომ პირველი (აღამიანის) კლასის აღმნიშვნელი თანდათან პირის აღმნიშვნელადაც გადაიქცა. ამ შემთხვევაშიც პირის კატეგორია ოდინდელი, თავისთავადი არ არის: ისევ ზმნის აგებულებით იქნება შეპირობებული.

მეშველი ზმნის ფუძეთა სხვაობა, კლას-ნიშნის მეტაანალიზი პირის კატეგორიის სიასლეზე მიუთითებს. პირის კატეგორიას ლა-კურში გრამატიკული კლასების კატეგორია უსწრებს ისტორიულად.

¹ ნ-რა. -რუ, -რი, -ავ. -ა“-მ მეშველი ზმნის ფუნქცია მიიღო მთლიანად, ე. ი. თვითონ იქცა ზმნად (შღრ. დარგუული, კუბაჩური-იხ. ქვემოთ) და უკვე ამის გამო მხოლოდ პირის ნიშნად არ მიიჩნევა (გენეზისშიც და არსებითადაც).

§ 20. გრამატიკული კლასი და პირი დარგუელში ზმნის უღვლილების ისტორიის თვალსაზრისით. დარგუელში გარჩეულია სამი კლასი¹:

I.	ყ-
II.	დ- რ-
III.	ბ- ²

დარგუელი ენის კუბაჩურ დიალექტში გრამატიკული კლასების იგივე რაოდენობაა, ოღონდ მეორე კლასის ნიშნად ა გვევლინება დარგუელი დ-რ-ს მონაცვლედ³.

I.	ყ-
II.	ა-
III.	ბ-

ყ- და რ- (resp. ა) კლასის სახელები მრავლობით რიცხვში ორ ნიშანს იკლებენ: დ- || -რ და ბ-. დ- გამოყენებულია პირველსა და მეორე პირში ორივე (I და II) კლასისათვის, ბ- მესამე პირში იმავე კლასებისათვის. მესამე გრამატიკული კლასის სახელები მრავლობითის სამსავე პირში დ- || -რ-ს იყენებენ (პ. უსლარი, იქვე). გრამატიკული კლასების მხოლოდობითისა და მრავლობითის თანაფარდობა პირების გათვალისწინებით შემდეგი სქემის სახით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

მხ. რ.	მრ. რ.
სამივე პირი	1 პ. მე-2 პ. მე-3 პ.
I. ყ-	<u> </u> <u> </u>
II. დ- -რ (resp. ა)	დ- -რ ბ-
III. ბ-	დ- -რ

ეს სქემა მოქმედია როგორც გარდაუვალ ზმნათა სუბიექტის მიმართ, ისე გარდამავალ ზმნათა ობიექტის მიმართ (შდრ. ჩაჩნური).

¹ ლ. ეიკოვი ოთხს გამოყოფს. იხ. მისი, Грамматика даргинского языка, მოსკოვი, 1926, გვ. 13—17. შდრ. აგრეთვე, შ. გაფრინდაშვილი, საანგარიშო მოხსენება დარგუელ ენაზე ჩატარებული შეშაობისა, ენიმკის მოამბე, IV, გვ. 254.

² პ. უსლარი, Хирклинский язык, გვ. 12—14.

³ ალ. მაქოშეტოვი, რ ბეკრა დარგუელ ენის კუბაჩურ დიალექტში, გვ. 456—457, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XI, № 7, გვ. 455—461.

მაგალითად: ადა დიუ „მამა არის“
 ავა დირ „დედა არის“
 ურჩი ლიბ „ცხენი არის“
 გალგა ლიბ „ხე არის“¹

კლასის ნიშანი გვხვდება მეტყველების ყველა ნაწილთან, თუმცა ზოგი სიტყვა არ განარჩევს კლასებს². კლასის ნიშანი პრეფიქსადაცაა და სუფიქსადაც. ზმნაში, რომელიც ჩვენი ყურადღების ცენტრშია ამჟამად, კლასის ნიშანი წარმოდგენილია, გარდაუვალში სუბიექტისა, გარდამავალში — ობიექტისა. ამ მხრივ რყევა არ არის — ეს ერთადერთი ნორმაა საზიარო ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის.

დარგული ენის ზმნა პირსაც გამოხატავს. პირთა გარჩევა ზოგ ნაკვთში ხდება შესაძლებელი.

პირთა გამოხატვის მხრივ დარგულში დაახლოებით ისეთივე მდგომარეობაა, როგორიც ლაკურში (იხ. ზემოთ). პირთა გარჩევა მეშველი ზმნის განსხვავებული ფუძეებითაა განხორციელებული, ნაკვთთა წარმოებაში მეშველ ზმნას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, თუმცა აღწერითის (ან აღწერითის მსგავსი) წარმოების პარალელურად არის ორგანული წარმოებაც, რომლის გარჩევას ჩვენ ვერ შევუდგებით.

ცალკე აღებული მეშველი ზმნა შეძლევს პარადიგმებს პოვეცემს (მომყავს პ. უსლარით).

მწოლობითი რიცხვი

I კლ.	II კლ.	III კლ.
1 პ. ნუ საფრა	სარრა	საბრა
2 პ. ჰაუ საფრა	სარრი	საბრი.
3 პ. პით საფ	სარი	საბი

მრავლობითი რიცხვი

I, II კლ.			I III კლ.
1 პ.	ნუშა	სარრა	სარრა
2 პ.	ჰაუშა	სარრა	სარრა
3 პ.	პითთი	საბი	სარი

¹ პ. უსლარი, დსახ. ნაშრ., § 7, გვ. 12.

² „Различные родов обозначается изменениями, приставками и вставками некоторых букв. Таковые явления встречаются во всех частях речи. Наоборот, много встречается слов, на которых ничем не отражается различные родов“, პ. უსლარი, დსახ. ნაშრ., გვ. 12—13.

პირისა და რიცხვის დაბოლოებად გამოიყოფა -რა, -რი ელემენტები, საა (← საჟი, ალ. მაჰომეტოვის ცნობით), სარ-, საბ-კი უჩუქცევითი ნაცვალსაბელია: „თვითონ“, „сам“¹.

ასევე ითვლება ზმნა „ლიური“, რომლის მესამე პირის ფორმები ზემოთ მოვიყვანეთ:

I კლ.	II კლ.	III კლ.
ნუ ლირა	ლირა	ლირა, მრ. რ. ნუშა ლირა
ჰაუ ლირი	ლირი	ლირა ჰაუშა ლირა
პით ლიჟ	ლირ	ლიბ პითთი ლიბ (ლირ) ²

სხვა ზმნათა უღვლილებისას, ჩვეულებრივ იხმარება მხოლოდ -რა, -რი, პირველსა და მეორე პირში, მესამე პირის ფორმა კი საა, სარ, საბ-ს იყენებს. კუბაჩურ დიალექტში საკუთრივ მეშველი ზმნაც ანალოგიური ფორმებითაა წარმოდგენილი:

მხ. რ.	მრ. რ.
და „ვარ“	და „ვართ“
დე „ხარ“	და „ხართ“
საჟ, საა, საბ „არის“	საბ (I და II კლ.) სად (III კლ.) „არაინ“ ³

გამოთქმა „კარგი ვარ...“ ასეთ სახეს მიიღებს:

დარგულში—

ნუ ააჰა -ნა-რა	„მე კარგი ვარ“
ჰაუ ააჰა -ნა-რი	„შენ კარგი ხარ“
პით ააჰა -ნა-საა...	„ის კარგია“

ნუშა ააჰა -თი-რა	„ჩვენ კარგები ვართ“
ჰაუშა ააჰა -თი-რა	„თქვენ კარგები ხართ“
პითთი ააჰა -თი-საბი...	„ისინი კარგებია“ ⁴

¹ იხ. პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 72, § 61 და § 46, გვ. 55, აგრეთვე § 122, გვ. 128.

² პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 80.

³ აქაც და ქვემოთაც კუბაჩური დიალექტის მონაცემების გათვალისწინებისას ვეყრდნობი ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის ალ. მაჰომეტოვის ცნობებს. მანვე განმარტა დარგული ენის რიგი საკითხი და გადმოშვა სპეციალური ნაშრომი, რომელზედაც ხელი არ მიმიწვდებოდა. ამჟამად იხ. მისი, Кыргызский язык, 1963.

⁴ პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

კუბაჩურში—

მხ. რ. 1 პ. ჭახ-საიჭ-ლა	„კარგი ვარ“
2 პ. ჭახ-საიჭ-ლე	„კარგი ხარ“
3 პ. ჭახ-საიჭ-საჭ	„კარგი არის“
მრ. რ. ჭახ-შაულ-ლა	„კარგები ვართ“
ჭახ-შაულ-ლა	„კარგები ხართ“
ჭახ-შაულ-საბ	„კარგები არიან“ (I და II კლ.)
II ჭახ-შაულ-სად	„კარგები არიან“ (III კლ.)

ამგვარად, ესაა „მეშველი ზმნა — პირის ნიშანი“ (ერთდროულად, ცალკე პირის ნიშნის გამოყოფა აქ არ ხერხდება, ამაზე — ქვემოთ).

პირთა გარჩევა შემდეგი სქემის სახით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

მხ. რ.	მრ. რ.
1 პ. -რა (-და)	-რა (-და)
2 პ. -რი (-დე)	-რა (-და)
3 პ. -საჲ (-საუ...)	-საბი (-სარი) -საბ, -სად ¹

ეს აწმყოსათვის.

მაგრამ საკმარისია აწმყოდან ნამყო უსრულზე გადავიდეთ, რომ პირთა გარჩევა მოიშალოს (შდრ. ამ მხრივ ლაკური, სადაც პირთა გარჩევა ყველა ნაკვეთშია გატარებული):

მხ. რ.	მრ. რ.
I კლ. ნუ საჲრი, II კლ. სარრი, III კლ. საბრი, ნუშა სარრი	
ჰაუ საჲრი	სარრი საბრი ჰაუშა სარრი
ჰით საჲრი	სარრი საბრი ჰითთი საბრი
	(სარრი)

ზმნის უღვლილება შემდეგი სახით წარმოგვიდგება (ნაკვეთებს ნებისმიერად განვალაგებთ, პირთა გარჩევა-გაუარჩევლობის ნათელსა-ყოფად):

ინფინიტივი—ილზის (დილზის, ბილზის, მრ. რ. ბილზის, დილზის) „მოჩვენება, казаться“ (უსრული) იზის (ლიზის, ჰიზის, მრ. რ. ბილზის, ლილზის) „მოჩვენება, показаться“ (სრული):

¹ პ. უსლარი ამათ ზმნებს უწოდებს: „Вместо сапра и пр. употребляются одни лишь окончания ра, р, которые можно принимать за самые простые формы глагола-существительного (Ср. Лакскую грамм., § 81)“. უღვლილებს დროს ასეც არის (შდრ. ზემოთ, ლაკური). პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 71.

ა წ მ ყ ო

ნუ იღზუღლა (←რა) II კლ. დიღზუღლა III კლ. ბიღზუღლა
 ჰჸუ იღზუღლი (←რა) დიღზუღლი ბიღზუღლი
 ჰით იღზუღლი-საჲ დიღზუღლი სარი ბიღზუღლი საბი

მრ. რ. ნუშა დიღზუღლა
 ჰჸუშა დიღზუღლა
 ჰითთი დიღზუღლი სარი
 || ბიღზუღლი საბი

ნ ა მ ყ ო უ ს რ უ ლ ი

ნუ იზუღლ-ლი-რა II კლ. დიზუღლირა
 ჰჸუ იზუღლ-ლი-რი დიზუღლირი
 ჰით იზუღლ-ლი-საჲ დიზუღლი სარი

III კლ. ბიზუღლირა მრ. რ. ნუშა დიზუღლირა-
 ბიზუღლირი ჰჸუშა დიზუღლირა
 ბიზუღლი საბი ჰითთი დიზუღლი
 სარი (ბიზუღლი საბი)

ნ ა მ ყ ო წ ი ნ ა რ ე წ ა რ ს უ ლ ი („прошедшее упреждающее“).

ნა იზუღლ-ლი II კლ. დიღზუღლი III კლ. ბიღზუღლი
 ჰჸუ იღზუღლ-ლი დიღზუღლი
 ჰით იღზუღლ-ლი დიღზუღლი

მრ. რ. ნუშა დიღზუღლი-რი
 ჰჸუშა დიღზუღლი-რი
 ჰითთი ბიღზუღლირი (დიღზუღლირი)

ნა იზუღრიღლი დიღზუღრიღლი დიღზუღრიღლი
 ჰჸუ
 ჰით

მრ. რ. ნუშა დიღზუღრიღლი
 ჰჸუშა
 ჰითთი „ (ბიზუღრიღლი)
 (სხვა ფუძისაგან).

იზადი	დიზადი	ბიზადი	დიზადა
იზურ	დიზურ	ბიზურ	ბიზურ (ლიზურ)

მყოფადი

ილზას	დილზას	ბილზას	დილზაჰაა
ილზად	დილზად	ბილზად	დილზადა
ილზან	დილზან	ბილზან	ბილზან (დილზან)

სხვა ფუძისაგან — მყოფადი სავარაუდო („будущее до-
пускаемое“)

იზას	დიზას	ბიზას	დიზაჰაჰ
იზაბი	დიზაბი	ბიზაბი	დიზაბჰ
იზაბ	დიზაბ	ბიზაბ	ბიზაბ (დიზაბ)

პირობითი (აწმყო და მყოფადი)

იზასლი	დიზაჰაალი
იზადლი	დიზადალი
იზალო	ბიზაალი (დიზაალი) ¹

ჩანს, მრავალი პროცესის შედეგია დარგულის დღევანდელი ვითარება; ანალოგია, ფონეტიკური პროცესი, დიალექტების შერევა და სხვა ფაქტორები, რომლებიც ენას მკვეთრად უცვლის სახეს, არც ერთი არაა გამორიცხული ამ შემთხვევაში და შეიძლება ერთ მთელადაცაა წარმოდგენილი, გადახლართული. ყველაფერი ეს მოითხოვს უზუსტესა და უფაქიზეს ანალიზს. უპირველეს ყოვლისა საჭიროა დიალექტების შედარებითი შესწავლა². უნდა აღვნიშნოთ, რომ აქ მხოლოდ პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების საკითხი არ დგას: პირის კატეგორიის საკითხი, ასე ვთქვათ, შემავალი საკითხია ძირითად საკითხში, რომელიც ნაკეთაა ჩამოყალიბების გარკვევას გულისხმობს, ე. ი. ზმნის სისტემის ისტორიულ კვლევას უკავშირდება, ამიტომ ეს პრობლემა პირის კატეგორიიდან ამოსვლით ვერც გადაწყდება და არც უნდა გადაწყდეს, წინააღმდეგ შემთხვევაში მიღებული დასკვნები ცალმხრივი და არასრული იქნება. ოღონდ ამ საკითხების კვლევისას პირის კატეგორიას, პირთა დაპირისპირების

¹ ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს ზოგი სხვა ნაკეთის წარმოებაც (იხ. პ. უს-
ლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 137—139).

² ამ მხრივ იხ. А. А. Магомедов, Кудачинский язык, თბილისი, 1963.

პრინციპს სათანადო ყურადღება და ადგილი უნდა დაეთმოს (პირ-
თა დაპირისპირების პრინციპის შესახებ ქვემოთ ცალკე გვექნება
მსჯელობა). ს. აბდულაევის ცდა, ერთგვარი სისტემატიზაცია მო-
ახდინოს დარგული ზმნის პირიელი ფორმებისა, არ შეიძლება და-
მაკმაყოფილებლად ჩაითვალოს¹.

როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, გარდაუვალ
ზმნაში სუბიექტის პირია წარმოდგენილი. გარდამავალ ზმნაში სხვა-
გვარი ვითარებაა. პ. უსლარი ზოგადად შენიშნავს: „უკანასკნელ-
თა („ვნებითების“ — ნ. ა.) უღვლილება წარმოგვიდგენს თავისებუ-
რებებს იმ მხრივ, რომ ფორმათა დაბოლოებანი იცვლებიან იმისდა
მიხედვით, თუ რომელი პირი რომელზე მოქმედებს“².

ა წ მ ყ ო ს ა თ ვ ი ს შემდეგი წესია მიღებული: „თუ მოქმედება
პირველ ან მეორე პირზეა მიმართული, მაშინ ზმნის დაბოლოება
შეესაბამება ამ პირს და სულ არაა დამოკიდებული იმ პირზე,
რომელიც მოქმედებს... თუ კი მოქმედება მიმართულია მესამე პირ-
ზე, მაშინ ზმნის დაბოლოება შეესაბამება მოქმედ პირს“³.

ობიექტ. მე-2 პირია: ჰაუ ნუნი...	„შენ მე (ერგ.) გაკეთებ,
-იყუღლი, -დიყუღლა, -ბიყუღლა ⁴	გამდიღრებ“

ობიექტ. მე-3 პირია: ჰით ნუნი...-იყუღლა	„ის მე (ერგ.) ვაკეთებ,
-დიყუღლა, -ბიყუღლა	გამდიღრებ“

1 პირია: ნუ ჰაუნი... -იყუღლა	„მე შენ (ერგ.) მაკეთებ,
-დიყუღლა, -ბიყუღლა	მამდიღრებ“

მე-3 პირია: ჰით ჰაუნი... -იყუღლი	„ის შენ (ერგ.) აკეთებ,
-დიყუღლი, -ბიყუღლი	ამდიღრებ“

1 პირია: ნუ ჰითთინ...-იყუღლა	„მე მან (ერგ.) მაკეთებს,
-დიყუღლა, -ბიყუღლა	მამდიღრებს“

¹ იხ. მისი, Спряжение дार्гинского глагола по лицам. Труды Дагестанской базы Академии наук СССР, 1949, გვ. 168—178.

² პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

³ იქვე, გვ. 258, მაგრამ მხოლოდ I და II პირის სუბიექტისას, III სუბ. თით-
ქოს არ არის წარმოდგენილი (იხ. პარადიგმები).

⁴ ზმნის წინ პ. უსლართან სხვადასხვა სიტყვებია (მაგალითად: დაულაშიჟ, არაჟ...); სიმარტივისათვის არ მოყავს.

ობიექტ. მე-2 პირია: ჰაუ ჰნთთინ... „შენ მან (ერგ.) გაკეთებს,
-იყულო, -დიყულო, -ბიყულო გამდიდრებს“
„ მე-3 პირია: ჰით ჰნთთინ... -იყულო, „ის მან (ერგ.) აკეთებს,
-დიყულო, -ბიყულონსაჲ ამდიდრებს“
„ მე-2 (მრ.) პირია: ჰაუშა ნუნი... „თქვენ მე (ერგ.) გაკეთებთ,
-დიყულო, -დიყულო, -ბიყულო გამდიდრებთ“
ობიექტ. მე-2 პირია: ჰაუშა ნუშან... „თქვენ ჩვენ (ერგ.) გაკეთებთ,
-დიყულო, -დიყულო, -ბიყულო გამდიდრებთ“
„ 1 პირია (მრ.): ნუშა ჰითთილი... „ჩვენ მათ (ერგ.) გვაკეთე-
-დიყულო, -დიყულო, -ბიყულო ბენ, გვამდიდრებენ“

ნ ა მ ე ო უ ს რ უ ლ ი

ობიექტ.	მე-2	პირია:	ჰაუ	ნუნი	უაყილილი ¹
	მე-3		ჰით	ნუნი	უაყილილა
	1	„	ნუ	ჰაუნი	უაყილილა
	მე-3	პირია:	ჰით	ჰაუნი	უაყილილი
	1		ნუ	ჰნთთინ	უაყილილა
	მე-2		ჰაუ		უაყილილი
	მე-3	„	ჰით	„	უაყილილი საჲ
	მე-2 (მრ.)	„	ჰაუშა	ნუნი	დაყილილა

ჰაუ	ნუშან	უაყილილი	S მრ. რ.
ჰით	„	უაყილილა	
ნუ	ჰაუშან	უაყილილა	
ჰით	ჰაუშან	უაყილილა	
ნუ	ჰითთილი	უაყილილა	
ჰაუ	„	უაყილილი	
ჰით	„	უაყილილი საჲ (!)	
ნუშა		დაყილილა	

¹ კლასის ნიშანი ყოველთვის ობიექტისა იქნება, ამიტომ არ გავხაზავთ. იგულისხმება, რომ ობიექტი I კლასისაა; II და III კლასისა სათანადოდ შეცვლიდა კლასის ნიშანს დ-, ბ-.

0	მე-3 (მრ.) პ.	პითთი ნუნი	ბაყილლა	S 1 (მხ.)	პირია
	1 (მრ.)	ნუშა	ჰაუნი	დაყილლა	„ მე-2 (მხ.)
					პირია
	მე-3 (მრ.) „	პითთი ჰაუნი	ბაყილლა	„ მე-2 (მხ.)	
					პირია
	1 (მრ.)	ნუშა	ჰითთინ	დაილლა	მე-3 (მხ.)
					პირია
	მე-2 (მრ.)	ჰაუშა	„	დაყილლა	„ მე-3 (მხ.) პირია
	მე-3 (მრ.)	ჰითთი	პითთინ	ბაყილი	საბი (!) მე-3 (მხ.)
					პირია

0	მე-2 პ. მრ. რ.	ჰაუშა	პითთილი	დაყილლა	S მე-3 პ. მრ. რ.
მე-3	„	პითთი	„	ბაყილი	საბი „ „
მე-2	„	ჰაუშა	ნუშან	დაყილლა	„ „
მე-2	„	პითთი	„	ბაყილლა	„ „ „ „
მე-3		ნუშა	ჰაუშან	დაყილლა	„ მე-2 „ „
მე-3		პითთი	ჰაუშან	ბაყილლა	„ „

ნ ა მ ყ ო ს რ უ ლ ი ს ა თ ე ი ს : „ნამყო სრულ დროში დაბოლოება უთანხმდება სახელობითს ბრუნვაში დასმულ პირს, თუ ეს პირველი ან მეორე პირია, თანაც მე-2 პირისათვის გამოდის დაბოლოება -ირი-ს ნაცვლად -ადი, -ირა-ს ნაცვლად -ადნ (§ 133). თუ კი სახელობით ბრუნვაში მე-3 პირია, მაშინ სამი შემთხვევაა განსასხვავებელი: ა) დაბოლოება უთანხმდება პირველი პირის მოქმედებით ბრუნვას (-ირა), ბ) მეორე პირის მოქმედებითან ზმნა ლებულობს -ადი ან -ადნ დაბოლოებას იმისდა მიხედვით ჰაუნი-ა თუ ჰაუშან; დაბოლოს, გ) მე-3 პირის მოქმედებითან დაბოლოება სახელობით ბრუნვას უთანხმდება“¹.

მაგალითად:

ჰაუ	ნუნი	-იყირი
პით	ნუნი	-იყირა
ნუ	ჰუნი	-იყირა
პით	ჰაუნი	-იყადი
ნუ	ჰითთინ	-იყირა

¹ პ. უ ს ლ ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 159, თითქოს ნამყო უსრულისათვისაც გამოდგებოდა ეს წესი.

ჭაუ	პითთინ	-იყირი
ჭით	„	-იყიბ
ჭაუშა	ნუნნი	-დიყირა
ჭაუშა	ნუშაან	-დიყირა
ნუშა	პითთილი...	-დიყირა
ნუშა	პითთინ	-დიყირა
პითთი	ნუშაან	ბიყირა

ჭაუ	ნუნნი	ჭაყირი	ჭაუ	ნუშაან	ჭაყირი
პით	ნუნნი	ჭაყირა	პით	ნუშაან	ჭაყირა
ნუ	პაუნნი	ჭაყირა	ჭაუშა	ნუშაან	დაყირა
პით	ჭაუნნი	ჭაყადი	პითთი	ნუშაან	ბაყირა
ნუ	პითთინ	ჭაყირა	ნუ	პაუნნი	ჭაყირა
ჭაუ	პითთინ	ჭაყირი	პით	ჭაუნნი	ჭაყადა
ჭით	პითთინ	ჭაყიბ	ნუ	პითთილი	ჭაყირა
ჭაუშა	ნუნნი	დაყირა	ჭაუ	პითთილი	ჭაყირი
პითთი	ნუნნი	ბაყირა	ჭით	პითთილი	ჭაყიბ
ნუშა	პაუნნი	დაყირა	ნუშა	პაუნნი	დაყირა
პითთი	ჭაუნნი	ბაყადი	პითთი	ჭაუნნი	დაყადა
ნუშა	პითთინ	დაყირა	ნუშა	პითთილი	დაყირა
ჭაუშა	პითთინ	დაყირა	ჭაუშა	პითთილი	დაყირა
ჭითთი	პითთინ	დაყიბ	ჭითთი	პითთილი	ბაყიბ

პირთა ურთიერთობის მხრივ აწმყოსნაირია მყოფადის წარმოებაც¹. პირობითის წარმოებაც იმავე წესებს ემორჩილება².

ამგვარად:

I. გარდამავალ ზმნაში ობიექტი აღინიშნება კლასის ნიშნით ყოველთვის (პირებს აქ მცირე მნიშვნელობა აქვს, ისიც მხოლოდ მრავლობითში).

II. პირველი და მეორე პირი ობიექტისა აღინიშნება ყოველთვის (სახელობითი ბრუნვა).

III. ობიექტი მესამე პირისა აღინიშნება მხოლოდ მაშინ, როცა სუბიექტი მესამე პირისაა (მაგ. ნამყო სრული, იხ. გვ. 100).

IV. პირველი და მეორე პირის სუბიექტი (ერგატივი) აღინიშნება იმ შემთხვევაში, თუ ობიექტი მესამე პირისაა.

¹ Будущее допускаемое, გვ. 160.

² Условное настоящее и будущее, გვ. 161, იხ. აგრეთვე გვ. გვ. 166. 167. 163, 168. ბრძანებითისათვის—ეს ორი უკანასკნელი.

V. მესამე პირის სუბიექტი (ობიექტის მესამე პირთან) გარდა-
მაჯალ ზმნაში აღუნიშნავია წყვეტილში, აღნიშნულია აწმყოში და
პირთა მსგავსი მიმართების მქონე ნაკვთებში, რაც საეკვაო (იხ.
ნამყო უსრულის პარადიგმები).

ასეთივე ვითარებაა გარდაუვალ ინვერსიულ ზმნებში¹.

მაგალითად:

ი ნ ფ ი ნ ი ტ ი ვ ი: იგის, დიგის, ბიგის...

„ნდომა, სიყვარული, хотеть, любить,
быть желательным“

(კლასის ნიშანი სუბიექტისაა):

ა წ მ ყ ო

0 1	პ. ნამ	ჰაუ	იგულდი (← რი) S	მე-2	პ.
„	„ ნამ	პით	იგულლა (← რა) „	მე-3	
„ მე-2 „	ჰაუდ	ნუ	იგულლა	1	
„ „ „	ჰაუდ	ჰით	იგულდი	მე-3	
„ მე-3 „	ჰითის	ნუ	იგულლა	1	
„ „ „	ჰითის	ჰაუ	იგულდი	მე-2	
„ „ „	ჰითის	ჰით	იგული საჰ	მე-3	
„ 1 „	ნამ	ჰაუშა	დიგულლა	მე-2	მრ. რ.
„ „ „	ნამ	ჰითთი	ბიგულლა	მე-3	
„ მე-2 „	ჰაუდ	ნუშა	დიგულლა	1	
„ „ „	ჰაუდ	ჰითთი	ბიგულდი	მე-3	
„ 1 „	ნუშიმ	ჰაუ	იგულდი	მე-2	
„ „ „	ნუშიმ	პით	იგულლა	მე-3	
„ „ „	ნუშიმ	ჰაუშა	დიგულლა	მე-2	მრ. რ.
„ „ „	ნუშიმ	ჰითთი	ბიგულლა	მე-3	„
„ მე-2 „	ჰაუშიმ	ნუ	იგულლა	1	მრ. რ.
„ „ „	ჰაუშიმ	პით	იგულლა	მე-3	„
„ „ „	ჰაუშიმ	ნუშა	დიგულლა	1	მრ. რ.
„ „ „	ჰაუშიმ	ჰითთი	ბიგულლა	მე-3	„
„ მე-3 „	ჰითთილის	ნუ	იგულლა	1	მრ. რ.
„ „ „	ჰითთილის	ჰაუ	იგულდი	მე-2	
„ „ „	ჰითთილის	ჰით	იგული საჰ	მე-3	

¹ პ. უ ს ლ ა რ ი, Хюркилишский язык, გვ. 169. პარადიგმებთან 0-თი აღ-
ვნიშნავთ გრამატიკულ ობიექტს.

0 მე-3 პ. პნთის	ნუშა	დიგულლა	S 1 პ. მრ. რ.
„ პნთის	ჰაუშა	დიგულლა	მე-2
პნთის	პითთი	ბიგული საბი	მე-3
პითთილის	ნუშა	დიგულლა	1
პითთილის	ჰაუშა	დიგულლა	მე-3
პითთილის	პითთი	ბიგული საბი	„ მე-3 „

„როგორცა ჩანს, ზმნის დაბოლოებათა შეთანხმების წესები სულ იგივეა, რაც უაყის ზმნის ნამყო უსრულისათვის—უაყილა („გვქონდა“)¹.

პირველი და მეორე პირის გრამატიკული სუბიექტი გარდაუვალი ზმნებისა და გრამატიკული ობიექტი გარდამავალი ზმნებისა ერთნაირ სინტაქსურ ძალას იჩენს ზმნის მიმართ: ითანხმებს ზმნას კლასსა და პირში. მესამე პირი? კლასის საკითხში იგი დანარჩენ ორ პირს მიჰყვება. ალბათ, იმიტომ, რომ კლასის კატეგორია პირის კატეგორიისაგან დამოუკიდებელი იყო; პირის საკითხში, ე. ი. იქ, სადაც მისი სპეციფიკა უნდა გამოვლინდეს, მესამე პირი შედარებით პირველ ორ პირთან სუსტია: პირველი და მეორე პირის სუბიექტი მესამე პირის ობიექტს სძლევს². მაშასადამე, აქ ობიექტის სინტაქსური ძალის შესუსტებასთან გვაქვს საქმე, და ეს ხდება პირის კატეგორიაში, კლასის კატეგორიაში ასეთი რამ შეუძლებელია: გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის გრამატიკული კლასი იყოს წარმოდგენილი. ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ, ჯერ ერთი, პირის კატეგორია კლასის კატეგორიაზე ახალია და, მეორე, ხომ არ უნდა ვეძიოთ აქ პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების საწყისები?

გარდამავალ ზმნასთან კუბაჩურ დიალექტში მხოლოდ სუბიექტის პირია აღნიშნული (ამ მხრივ კუბაჩური უნიფიკაციის გზას გაჰყოლია), საყურადღებოა, რომ სუბიექტის ზაზით გაატარა ეს უნიფიკაცია კუბაჩურმა (ამაზე — ქვემოთ).

მაგალითად:

0	III კლ. მხ. რ.	ბ-ნუულ-და	S	I პირი „ვაკეთებ“
		ბ-ნუულ-დე		მე-2 „ „აკეთებ“
		ბ-იყულ-და		„ვპაკეთებთ“
		ბ-იყულ-და		„აკეთებთ“

¹ პ. უ ს ლ ა რ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

² ეს, ერთი მხრივ, პირთა დაპირისპირების პრინციპითაა შეპირობებული და მეორე მხრივ, პირის კატეგორიის ისტორიული ფუნქციითა და გენეზისით. ორსავე საკითხზე—ქვემოთ.

0	III კლ.	მხ. რ.	ბ-წყულ-საჟ(ა)ბ	S მე-3 პირი
	II		ა-იყულ-და	1 "
			ა-იყულ-დე	მე-2 "
	"		ა-ყულ-საჟ(ა)ბ	მე-3 "
	I		ჟ-იყულ-და	1
			ჟ-იყულ-დე	მე-2 "
			ჟ-იყულ-საჟ(ა)ბ	მე-3 "
I—II	მრ. რ. 1 პ.		დ-წყულ-საჟ (ა) ბ, დ	
	მე-2 პ.		დ-წყულ-	"
	" მე-3 პ.		ბ-წყულ-	
			ბ-იყულ-საბ/დ	"აკეთებენ"
			ა-იყულ-და	
			ა-იყულ-და	
			ა-იყულ-საბ/დ	
			ჟ-იყულ-და	
			ჟ-იყულ-და	
			ა-იყულ-საბ/დ	
0	III კლ. მრ. რ.		დ-წყულ-საჟ (ა) ბ/დ	

"

მე-3 პირში მრავლობითის ექსპონენტები ნორმას მისდევს, 1-სა და მე-2 პირში დ-ს ცვლის ბ, ოღონდ I და II კლასისათვის; მაგალითები მომაწოდა ალ. მაპომეტოვმა.

თავი რომ მოვუყაროთ ყოველივე ზემოთქმულს, დავინახავთ, რომ: 1) პირის გამოხატვა დაკავშირებულია სუფიქსაციასთან, 2) პირთა მიხედვით კლასის ნიშანთა დიფერენცირებული გამოყენება, ისიც მრავლობით რიცხვში, პრეფიქსთა რეინტერპრეტაციის შედეგია¹.

ობიექტი გარდამავალ ზმნაში გამოხატულია პრეფიქსით (კლასი), სუფიქსით (პირი), ამდენად, გარდამავალ ზმნაში ობიექტის კლასის აღნიშვნა უსწრებს სუბიექტის (resp. ობიექტის) პირის აღნიშვნას. გარდამავალ ზმნაში თავდაპირველად ობიექტის კლასი უნდა ყოფილიყო გამოხატული, ხოლო შემდეგში პირების მიხედვით დიფერენციაციამ სუფიქსაცია გამოიყენა...

¹ პრინციპული მნიშვნელობის მქონეა როგორც დარგულის ისტორიისათვის, ისე პირის პრეფიქსების ისტორიისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში (იხ. ქვემოთ).

მესამე პირში სუფიქსში გამოხატულია სუბიექტის (resp. ობიექტის) კლასიკ (-საჲ, -სარი, -საზი...), მაგრამ ვერ ვიტყვით — „გარდამავალი ზმნა პრეფიქსშიც და სუფიქსშიც იმავეითვე განარჩევედა კლასებსაო“. სუფიქსში კლასის აღნიშვნა დამოკიდებულია — „პირის ნიშნის“ გენეზისზე; პირიანობის ჩამოყალიბებამ განსაზღვრა მე-3 პირის „-საჲ, ჲ-, -ზ — მეშველი ზმნის“ დამკვიდრება ზმნათა მე-3 პირის ფორმებში; მეშველი ზმნები პირველი (-და, -რა) და მეორე (-დე, -რი) პირისა კლასებს ვერ განარჩევენ.

დარგულ-კუბაჩური „პირის ნიშნები“ მეშველ ზმნათა პირის მიხედვით დიფერენცირებული გამოყენების შედეგია (შდრ. ლაკური, იხ. ზემოთ). „პირის ნიშნები“ მეშვ. ზმნებად არსებობენ: მეორე პირის ნიშანი ნამყო უსრულს აწარმოებს (-რი, -დე), პირველი პირის ნიშანი მრავლობით რიცხვში საზიარო ხდება პირველი და მე-2 პირისათვის (-რა, -და), ამ „პირის ნიშნებს“ ყველგან ვერ შევხვდებით, ზოგი ნაკეთი სხვაგვარად განსხვავებს პირებს (იხ. ზემოთ). საერთოდ ესაა ზმნური ფუძეები, რომელთაც ზმნურობა არა აქვთ დაკარგული არც ცალკე და არც აბსოლუტივებთან ხმარებისას (ე. ი. იქაც, სადაც თითქოს ისინი მხოლოდ პირის ნიშნებად უნდა გამოდიოდნენ).

ამდენად, დარგულის განხილული აფიქსები საკუთრივ პირის ნიშნებად ვერ ჩაითვლებიან, ყოველ შემთხვევაში სპეციალურად პირის კატეგორიისათვის არაა გამოყენებული და ჩამოყალიბებული. ოღონდ ამ ელემენტების დიფერენცირებული გამოყენება პირიანობის კრიტერიუმს გულისხმობს უთუოდ (ეგევე უნდა ითქვას სხვა ელემენტებზედაც)¹.

რაც შეეხება გარდამავალ ზმნაში ობიექტის პირის გამოხატვას, საყურადღებოა ერთი ზმნის ჩვენება, რომელსაც პ. უსლარი ანომალიურად მიიჩნევს. ზმნა სამპირიანი: ნუნი პაუდ არც გილა — „მე (ერგ.) შენ (მიც.) ფული მოგეცი“, ირიბი ობიექტი პირის ნიშანს ვერ აჩენს, სამაგიეროდ ზმნის განსხვავებულ ფუძეებს იყენებს: „ერთეული მნიშვნელობის მქონე (ე. ი. სრულის სახის — ნ. ა.)

¹ ეს საკითხის დასმის წესით. ჭერჭერობით ამით შემოვიფარგლოთ. ე. წ. ორგანული წარმოებისა და საერთოდ ზმნების სხვა ნაკეთების ეითარება მეტად რთულია, სისტემა ბუნდოვანია (ამას დარგული ენის სპეციალისტებიც არ უარყოფენ). როგორც ვთქვით, ამ სირთულის დაძლევა დარგულის ისტორიის გათვალისწინებით გარეშე შეუძლებელია. მაგალითები იხ. პ. უსლარის დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 86—156. იხ. აგრეთვე ალ. მაპომეტოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 185—200.

ზმნას — გის „მიცემა“ — აქვს ორი ინფინიტივისაგან ნაწარმოები ფორმები. ერთისა ან მეორის გამოყენება დამოკიდებულია იმაზე, თუ რომელი პირისაკენაა მიმართული მოქმედება¹. უღვლილების ამავე წესს მისდევს უსრული სახის ზმნები ლუგის, ითლუგის².

ინფინიტივი: ლუგის, ითლუგის (დ-, ბ-) ინფინიტივი უსრული სახისაა. გის, ითქის (დ-, ბ-; ზოგჯერ ითგის) სრული სახისაა (პირდაპირ დამატებად იგულისხმება არც „ფული“ დ- კლასისა)

ა წ მ ყ ო

ნუნი	ლუგულა	დითლუგულა
ჰუნი	ლუგული	დითლუგული
ჰითინ	ლუგული საჲ	დითლუგული საჲ
ნიშაან	ლუგულა	დითლუგულა
ჰუშაან	ლუგულა	დითლუგულა
ჰითილი	ლუგული საბი	დითლუგული საბი

ნ ა მ ყ ო ს რ უ ლ ი

ნუნი	ლუგირა	დითლუგირა
ჰუნი	ლუგადი	დითლუგადი
ჰითინ	ლუგიბ	დითლუგიბ
ნუშაან	ლუგირა	დითლუგირა
ჰუშაან	ლუგადა	დითლუგადა
ჰითილი	ლუგიბ	დითლუგიბ და სხვა ³

ნ ა მ ყ ო უ ს რ უ ლ ი (ფუძედ სრულ სახეს იყენებს)

ნუნი	ჰუდ	არც	გილა
ნუნი	ჰითის		დითქილა
ჰუნი	ნამ		გილი
ნუნი	ჰუშიმ	არც	გილა
ნუნი	ჰითილის		დითქილა
ჰუნი	ნუშიმ		გილი

¹ პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 183.

² იქვე, გვ. 187—188.

³ იქვე, გვ. 188—189.

ჰაუნი	ჰნთის	არც	დითქილლი
ჰნთთინ	ნამ		გილი საჲ
ჰნთთინ	ჰაუდ		გილი საჲ
ჰნთთინ	ჰნთის		დითქილი საჲ
ნუშაან	ჰაუდ		გილლა
ნუშაან	ჰნთის		დითქილლა
ჰაუშაან	ნამ		გილლა
ჰაუშაან	ჰნთის		დითქილლა
ჰითთილი	ნამ		გილი საბი
ჰითთილი	ჰაუდ		გილი საბი
ჰითთილი	ჰნთის		დითქილი საბი

ჰაუნი	ჰითთილის	არც	დითქილლი
ჰნთთინ	ნუშიმ		გილი საჲ
	ჰაუშიმ		გილი საჲ
„	ჰითთილის		დითქილი საჲ
ნუშაან	ჰაუშიმ		გილლა
„	ჰითთილის		დითქილლა
ჰაუშაან	ნუშიმ		გილლა
„	ჰითთილის		დითქილლა
ჰითთილი	ნუშიმ		გილი საბი
	ჰაუშიმ		გილი საბი
	ჰითთილის		დითქილი საბი

„აქედან ჩანს — ასკენის უსლარი — რომ ა) თუ მოქმედება მიმართულია პირველ და მეორე პირზე (ნამ, ჰაუმ, ნუშიმ, ჰაუშიმ), მაშინ ფორმები იწარმოება უსრულიდან (ე. ი. ინფინიტივიდან — ნ. ა.) -გის; ბ) თუ მოქმედება მიმართულია მესამე პირზე (ჰნთის, ჰითთილის), მაშინ ფორმები იწარმოება უსრულიდან — ითქის, დაბოლოება ყოველთვის უთანხმდება მოქმედებით ბრუნვაში დასმულ პირს. ყველა ამ მაგალითში ჩვენ დავუშვით, რომ მოქმედი პირი, ე. ი. მოქმედებითს ბრუნვაში დასმული პირი მამრობითი სქესისაა. ნაგულისხმევი არც (სახელობითი ბრუნვა) თავის გაელენას ამჟღავნებს მხოლოდ ითქის-იდან ნაწარმოებ ფორმებზე, რომლებსაც, როგორც ვხედავთ, წინ მიუძღვის ასო დ. ყველაფერი ეს უცნაურ ანომალიას წარმოადგენს“¹.

¹ პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 184.

იგივე მეორდება სხვა ნაკეთებშიც, სრულსა და უსრულ ფორმებში¹. საინტერესოა აქ ირიბი ობიექტის ფუძისმცველი ძალა. რაც შეეხება ერგატისა და პირის ნიშანს, ამათი დამოკიდებულება სავსებით კანონზომიერია, რადგან პირდაპირი ობიექტი მესამე პირშია (შდრ. ზემოთ). „ფულის“ მაგივრად აქ „მე“ ან „შენ“ რომ ყოფილიყო და პირის ნიშანი არ გაეჩინა, ის იქნებოდა. ანომალია².

ჩვენთვის აქ ისაა საინტერესო, რომ უცვლელი (მე-3 პირის) ობიექტი ამ ზმნასთან ჩვეულებრივია (წინააღმდეგ შემთხვევაში პ. უსლარი მოიყვანდა სხვა პირებსაც). ამგვარი ვითარება ზმნის შინაარსითაა შეპირობებული; „მიცემა“ შეიძლება „რისამე“ „ვისთვისმე“ და ეს „რამე“ ჩვეულებრივ (თუ ყოველთვის არა) ნივთია (არც და სხვ., საერთოდ, მესამე პირია); უფრო უჩვეულოა კონსტრუქცია „მე შენ მიმეცი მას“ ან „შენ მიგეცი მას“ — ეს, ასე ვთქვათ, პოტენციური წყობაა, შესაძლებელია, მაგრამ იშვიათად ხმარებული. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ორპირიან ზმნაშიც აქედან დაიწყო პირის ჩამოყალიბების პროცესი: ე. ი. ობიექტი, ჩვეულებრივ, მე-3 პირისა იყო... პირი სუბიექტისა აღინიშნებოდა, მაგრამ ახლად ჩამოყალიბებულ კატეგორიას იმდენი ძალა აღარ შესწევდა, რომ პირველი და მეორე პირის ობიექტისათვის (იმდენად, რამდენადაც პირის გრამატიკული კატეგორია ყალიბდებოდა). მეტოქეობა გაეწია ზმნაში პრევალირების მხრივ, და ობიექტმა გარდამავალ ზმნაში „აჯობა“ სუბიექტს მხოლოდ პირველსა და მეორე პირში, ე. ი. იქ, სადაც პირი რეალურად, არსებითად სუბიექტური. მოვლენაა („მე“ და „შენ“), რასაკვირველია. შინაარსით და არა მორფოლოგიურად³, გრამატიკულად კი ემორჩილება არსებული. სტრუქტურის კანონებს: გარდამავალ ზმნაში ობიექტის აღნიშვნა თუნდაც იმ შემთხვევაში, როდესაც ობიექტის პირია აღსანიშნავი (და არა კლასი), პირი, რო-

¹ პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 184—189.

² გასაგებია, თუ საიდან მოდის პ. უსლარის ეკვი: სამპირიანი ზმნა მისი პასიურობის თეორიის სასარგებლოდ არ უნდა ლაპარაკობდეს (შდრ. ლაკური, სადაც გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის პირის გამოხატვისას პ. უსლარი მოქმედებით გვარზე ლაპარაკობს, იხ. ზემოთ, გვ. 88).

³ საერთოდ, პირის კატეგორია თავისი ბუნებით სუბიექტური კატეგორიაა. ეს განსაკუთრებით მკვეთრად ჩანს კლასის კატეგორიასთან შეწამებისას, სადაც საგანთა და მოვლენათა სულ სხვაგვარი კლასიფიკაციაა გატარებული. აქ ამ საკითხზე სიტყვის გაგრძელება უადგილო იქნებოდა.

მელიც სუბიექტის თვალსაზრისზე გადასვლით შეიძლებოდა ჩამოყალიბებულიყო.

ობიექტის აღნიშვნისათვის ხელი უნდა შეეწყოს იმ ეპოქას, როცა ამ ჩგუფის ენებში პირის კატეგორია ყალიბდებოდა: რაც უფრო შორეულ წარსულამდე აღის პირის კატეგორიის ჩამოყალიბება, მით უფრო მეტი სინტაქსური ძალა ჩანს ობიექტისა, და ეს იმის მიუხედავად, რომ თავისთავად პირის კატეგორია, როგორც ახალი ენობრივი კატეგორია, სუბიექტის თვალსაზრისზე გადასვლას გულისხმობდა დასაწყისშივე.

ობიექტის „ჯობნისათვის“ თვით ზმნის აგებულებასაც უნდა შეეწყოს ხელი (ნაკვეთა ისტორიული ჩამოყალიბების თავისებურებას): მეშველმა ზმნამ ზმნურობა მოიტანა თან, ცალკე, როგორც გარდაუვალს, სუბიექტი უნდა აღენიშნა, მაგრამ მოექცა რა გარდაუვალი შინაარსის მქონე ძირთან (თუ ნაზმნარ სახელთან), დაექვემდებარა გრამატიკულ წესებს და ფუნქცია შეიცვალა: სუბიექტის აღნიშვნის მაგივრად ობიექტი აღნიშნა¹. როგორ გახდა ეს შესაძლებელი? სავარაუდო პასუხი ნაწილობრივ ზემოთ იყო გაცემული; კვლავ დაუვებრუნდებით ამ საკითხს ქვემოთ². მაგრამ აქ არსებითად ისევ მივედით ნაკვეთა ჩამოყალიბების საკითხამდე, რაც ცალკე გასარკვევია.

ვარაუდის სახით მაინც უნდა ვთქვათ, რომ დარგულშიც პირის კატეგორიის ჩამოყალიბება სუბიექტის სინტაქსური ძალის გადიდებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ზემომოყვანილი მოსაზრებანი ამ ვარაუდს ერთგვარად მხარს დაუჭერდა. რასაკვირველია, ეს საბოლოოდ გადაწყვეტილ საკითხად არ შეიძლება ჩაითვალოს, აქ ბევრი რამ კიდევ გასათვალისწინებელი და გასარკვევია.

¹ ენობრივ მოვლენათა დახასიათებისათვის საინტერესოა, რომ მეშველი ზმნა, რომელიც სუბიექტის პირებს განასხვავებს ცალკე ხმარებისას, ზმნის უღვლილებაში გამოდის ობიექტის პირის აღნიშვნელად.

² საყურადღებო ჩვენებას იძლევა მეორე პირის სუბიექტისა და ობიექტის ფორმები. სუბიექტისთვის გამოყენებულია -ადი, -ადა ფორმანტები, ობიექტისათვის — ირი-, ირა. გასარკვევია, რომელია ამ ფორმანტთაგან უფრო ძველი (-ადი... გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშნადაცა გამოყენებული; იქცეეს ყურადღებას ფორმანტის წინამავალი ხმოვანიც: გამოსაყოფია თუ არა პირის ნიშანში, სხვა ფუნქციისა ზომ არ არის).

ყოველ შემთხვევაში მხოლოდ პირის კატეგორია ქმნის იმის, შესაძლებლობას, რომ გარდამავალ ზმნაში¹ სუბიექტიც გაფორმდეს. (გამოხატულ იქნეს მორფოლოგიური საშუალებით). კლას-კატეგორიან ენებში—ეს შესაძლებლობა ორგანული წარმოებისას გამოირიცხულია.

სუბიექტის მორფოლოგიური გამოვლინება გარდამავალ ზმნაში არის პრინციპულად ის ახალი, რაც პირის კატეგორიამ შემოიტანა გარდამავალი ზმნის სტრუქტურაში.

ენის შემდგომი განვითარების საფეხურზე, დიალექტების ძლიერი დიფერენციაციისა და ახალი, განსხვავებული კანონების მოქმედების შესაბამისად სუბიექტი ბოლოს განდევნის ობიექტს, რაც კარგად ჩანს კუბაჩური დიალექტიდან, სადაც პირთა მიმართება ნიველირებულია სუბიექტის სასარგებლოდ².

§ 21. გრამატიკული კლასებისა და პირების გამოხატვა ნახური (ქისტურ-ბაცბური) ჯგუფის ენებში. ჩაჩნურში შეინიშნება პირთა დაპირისპირება მრავლობით რიცხვში, პირველსა და მეორე გრამატიკულ კლასში: პირველი და მეორე კლასი მრავლობითის პირველსა და მეორე პირში იყენებს დ- ექსპონენტს, მესამე პირში—ბ-ს. ჩაჩნურის ვითარება ანალოგიურია დარგულის ვითარებისა (კლას-ნიშნების პირთა მიხედვით დიფერენცირებული გამოყენების სქემას ამიტომ აღარ გავიმეორებთ, იხ. დარგულთან).

მაგალითები:

	I კლ.	II კლ.	III კლ.	IV კლ.	V კლ.	VI კლ.
მხ. რ. 1 პ. სუო						
მე-2 პ. ჰუო	ვ-უ	ა-უ	ა-უ	ბ-უ	დ-უ	ბ-უ
მე-3 პ. იზ						
მრ. რ. 1 პ. თხუო	} დ-უ დ-უ	} ა-უ დ-უ	} ა-უ დ-უ	} დ-უ დ-უ	} ბ-უ ³	
(ვაა)						
მე-2 პ. შუ						
მე-3 პ. იზუშ	ბ-უ ბ-უ					

¹ „ზმნაში“ და არა „ნაზმნარ სახელში“ (შდრ. არნ. ჩიქობავა, პოლიპერსონალიზმის საკითხი ზენჭურში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემასთან დაკავშირებით, ენიმკის მოამბე, X, გვ. 55—74).

² იხ. ა. შაპოშოვი, Кубачинский язык, გვ. 154—155.

³ პ. უსლარი, Чеченский язык, § 9, გვ. 9.

ან კიდევ: I კლ. II კლ. III კლ. IV კლ. V კლ. VI კლ.

1 პ. სუო

მე-2 პ. პაუო ვ-უო ა-უო ა-უო ბ-უო დ-უო ბ-უო

მე-3 პ. იზ

1 პ. თხუო (ვაა) დ-უო დ-უო

მე-2 პ. შუ ა-უო დ-უო დ-უო ბ-უო¹

მე-3 პ. იზუშ ბ-უო ბ-უო

კლას-ნიშანთა ასეთი დიფერენციაცია მეორეულად უნდა მივიჩნიოთ. აღსანიშნავია პირველი და მეორე პირის დაპირისპირება მესამესთან და კლას-ნიშნის რეინტერპრეტაცია (დაწვრილებით—ქვემოთ, § 28).

პირის საკითხი ამით ამოიწურება ჩაჩნურსა და ინგუშურში. ნახურ ენათა ჯგუფის მესამე წევრი—ბაცბური—პირის კატეგორიის საკითხში საგრძნობლად განსხვავდება პირველი ორი წევრისაგან².

ისევე, როგორც ზემოთ განხილულ ენებში, ბაცბური ენის ზმნაშიც წარმოდგენილია კლასისა და პირის ნიშანიც — ორივე მოქმედი მორფოლოგიური კატეგორიის აფიქსია.

I. კლასის ნიშანი ზმნაში

ზოგი ზმნა განარჩევს კლასებს, ზოგი არ განარჩევს. ზმნაში კლასის ერთი ნიშანია წარმოდგენილი. 'კლასის ნიშანი ყოველთვის პრეფიქსია.

გარდამავალ ზმნაში, როგორც ყველა დანარჩენ იბერიულ-კავკასიურ ენაში, რომელიც კი კლასებს განარჩევს, წარმოდგენილია პირდაპირი ობიექტის კლასი. მაგალითად:

დ-აყარ „ჰამა“

ოგუს ჯორ ბ-აყრ „ის ვაშლს ჰამს“

ჟანიზ ა-აყრ „ის ყურძენს ჰამს“

„ დითხ დ-აყრ „ის ხორცს ჰამს“

სადაც ჯორ („ვაშლი“) ბ-კლასისაა, ჟანიზ („ყურძენი“) — ა-კლასისა, დითხ („ხორცი“) დ-კლასისა (იგულისხმება—მხოლოდობითში).

¹ პ. უსლარი, იქვე, § 68, გვ. 100.

² ბაცბურზე მსჯელობისას ვიყენებ რ. გაგუას ლექციებს, იხ. აგრეთვე მისი „ზმნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაცბურ ენაში“, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 129—134. იხ. ნ. ქადაგიძე. გრამატიკული კლასები ბაცბური ენის ზმნაში, საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი, თბილისი, 1953.

გარდაუვალ აბსოლუტურ ზმნაში გამოხატულია სუბიექტის კლასი:

სტაკ ვ-უატუ	„კაცი მიდის“
აოჰა ა-უატუ	„ქალიშვილი მიდის“
ბადერ დ-უატუ	„ბავშვი მიდის“
ფჰაუ ბ-უატუ	„ძალი მიდის“

გარდაუვალ რელატიურ ზმნაში კლასის ნიშანი გრამატიკულ სუბიექტზე მიუთითებს.

რეალური სუბიექტი მიცემითშია.

დ-აგარ „დანახვა“:

ბადრენ ბუბუკ დ-აგის „ბავშვმა ყვავილი დაინახა“

ბადრენ ჯორ ბ-აგის „ბავშვმა ვაშლი დაინახა“

დ-ეწარ „სიყვარული“:

ენათენ აოჰა ა-ეწუ „ბიჭს გოგო უყვარს“

ნათენ ვაშრ ვ-ეწუ „ბიჭს ძმა უყვარს“

საერთოდ, გარდაუვალ ზმნაში გრამატიკული სუბიექტის კლასია აღნიშნული. აბსოლუტურში ეს იქნება იმავე დროს რეალური სუბიექტი, რელატიურში—რეალური ობიექტი.

II. პირის ნიშანი ზმნაში

ზმნა ირთავს პირველი და მეორე პირის ნიშანს სუფიქსად, მესამე პირი აღუნიშნავი რჩება.

ზმნაში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი პირი.

პირის ნიშნებად გამოყენებულია პირის ნაცვალსახელის ფორმები¹. გარდამავალ ზმნაში ეს არის ერგატივის ფორმა, გარდაუვალი ზმნაც ამავე ფორმას იყენებს. გამონაკლისს შეადგენს გარდაუვალი სტატიკური ზმნები, რომლებიც პირის ნიშნად ნაცვალსახელის ერგატიული ფორმის პარალელურად სახელობითის ფორმასაც იყენებენ და მეშველი ზმნა დ-ა („არის“), რომელიც ნაცვალსახელის სახელობითს ფორმას დაირთავს პირის ნიშნად (არასოდეს არ დაირთავს ერგატივისას).

ნაცვალსახელები:

სახ.	სო „მე“	ჰო „შენ“	თხო „ჩვენ“ (ექსკლუზ.)	შუ „თქვენ“
ერგ.	ას	აჰა	ათხ(რ)	აჰშ

¹ იხ. ა. შიფნერი, თუშური ენის შესწავლის ცდა, § 177 (გერმ. ენაზე).

პირთა მიხედვით უღვლილების მაგალითები:
ხეტტარ („შეკითხვა“; გარდამავალი)

მხ. რ. 1 პ. ას ხეტტოს (← *ხეტტო + ას)
2 პ. აჰხ ხეტტოჰხ (← *ხეტტო + აჰხ)¹
3 პ. ოჯუს *ხეტტრ

მრ. რ. 1 პ. ათხ ხეტტოთხ (← *ხეტტო + ათხ)
2 პ. აჰშ ხეტტუჰშ (← *ხეტტოჰშ ← *ხეტტო + აჰშ)
3 პ. ოჯარ ხეტტრ

დელარ „სიარული“ (გარდაუვალი, დინამიკური)

მხ. რ. 1 პ. ას	ლელეს	მრ. რ. ათხ	ლელეთხ
2 პ. აჰხ	ლელე ლელეჰხ	აჰშ	ლელიშ
3 პ. ო	ლელწ	ოზი	ლელწ

ველარ „სიცილი“ (გარდაუვალი, სტატიკური)

ას	ვილას	„ვიცინი“...		სო	ველისრ	„მეცინება“...
აჰხ	ვილა (ჰხ)			ჰო	ვილიჰრ	
ო	ვილწ			ო	ვილწ	
ათხ(რ)	ვილათხ			თხო	ველითხრ	
აჰშ	ვილაჰშ			შუ	ველიშშ	
ოზი	ვილწ			ოზი	ვილწ	

ასევე მონაცვლეობს პირის ნიშანი სხვა სტატიკურ ზმნებში, მაგალითად:

ლაწარ	„ტკივილი“—ლაწისრ ლეწას...
ჯერლარ	„შიში“—ჯერლისრ ჯირლას...
ჰერწარ	„ტრიალი“—ჰერწისრ ჰირწას...

და სხვა.

¹ მე-2 პირის ნიშანი ჰხ (← აჰხ) იკარგება; როგორც ჩვეულებრივ—სიტყვის ბოლოს; მაგრამ ხმოვანი არ მოკლდება (შდრ. მე-3 პირის ფორმა, სადაც უპირის-ნიშნობა ხმოვნის სიმოკლეში დაჩნდება). ჰხ შეიძლება არც დაიკარგოს. ხეტტო-ჰხ, ხეტტო პარალელური ფორმებია.

ბაცბურში პირის ნიშანი მყარი არ არის. ზმნამ (სულ ერთია, როგორიც იქნება ის) შეიძლება დაირთოს და შეიძლება არც დაირთოს პირის ნიშანი. მოხუცების მეტყველებაში ხშირია უპირისნიშნო ფორმები. ახალგაზრდები პირის ნიშანს მუდამ ურთავენ.

III. კლასისა და პირის აღნიშვნა ზმნაში

აქამდე მოყვანილი მაგალითები იმგვარად შევარჩიეთ, რომ ან მხოლოდ კლასის აღნიშვნას გვაცნობდა (ზმნა მე-3 პირში მოგვყავდა), ან მხოლოდ პირის აღნიშვნას. სრული სურათი ასეთია:

ავიღოთ მეშველი ზმნა დ-ა „არის“. მისი ფორმებია აწმყოში.

მხ. რ. სო ვ-ა-სო	ა-ა-სო...	„ვარ მე (ვაჟი, ქალი...)“
ჰო ვ-ა-ჰო	ა-ა-ჰო...	„ხარ შენ (ვაჟი, ქალი...)“
„ო ვ-ა, ა-ა“	აბ-ა, დ-ა	„არის ის (კაცი, ქალი, ძალი), ბავშვი“.
მრ. რ. თხო ბ-ა-თხო	დ-ა-თხო...	„ვართ (I კლ., II კლ...)“
შუ ბ-ა-აშუ	დ-ა-აშუ...	„ხართ (I კლ., II კლ...)“
ობი ბ-ა, დ-ა	ა-ა, დ-ა	„არიან (I კლ., II კლ., V კლ., III კლ.)“

დ-ახარ „წასვლა“—

მხ. რ. 1 პ. ას ვ-ახე-ს	მრ. რ. ათხ ბ-ახე-თხ
2 პ. აჰ ვ-ახე-ჰ	ააშ ბ-ახი-შ (←*ბახეაშ *ბახეაშ)

3 პ. ო ვ-ახე ობი ბ-ახე

ან კიდევ—

ას ა-ახე-ს	ათხ დ-ახე-თხ
აჰ ა-ახე-(ჰ)	ააშ დ-ახი-შ
ო ა-ახე	ობი დ-ახე

აქ მოყვანილ ზმნებში კლას-ნიშანიცა და პირის ნიშანიც ერთ სახელთანაა დაკავშირებული, ზმნა მონოპერსონალურია მიუხედავად იმისა, რომ პერსონალური ფუნქცია ორ მორფოლოგიურ ელემენტს—კლას-ნიშანსა და პირის ნიშანს—აქვს დაკისრებული.

ზემომოყვანილ ზმნას რომ დავუბრუნდეთ და ვაულოთ, შემდეგ პარადიგმებს მივიღებთ:

ას გორ	ბ-აყო-ს	ათხ გორ	ბ-აყო-თხ
ას ქანიზ	ა-აყო-ს	ათხ ქანიზ	ა-აყო-თხ
ას დითხ	დ-აყო-ს	ათხ დითხ	დ-აყო-თხ

აპხ ჯორ	ბ-აყო-(პა)	აფშ ჯორ	ბ-აყუ-ფშ
აპხ ქანიზ	ფ-აყო-(პა)	აფშ ქანიზ	ფ-აყუ-ფშ
აპხ ღითხ	ღ-აყო-(პა)	აფშ ღითხ	ღ-აყუ-ფშ

აქ კლასის ნიშანი პირდაპირი ობიექტისაა, პირის ნიშანი სუბიექტისა: ორ ფორმანტს ორი სახელი (ობიექტი და სუბიექტი) შეესაბამება, ზმნა მონოპერსონალურიდან პოლიპერსონალურად იქცევა. კლასნიშნიანი „მონოპერსონალური“ ზმნის პოლიპერსონალურად გადაქცევა პირის კატეგორიის გაჩენასთანაა დაკავშირებული ბაცბურშია ც და სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, სადაც კი ზმნა პოლიპერსონალურია¹.

რა მოწმობს კლას-კატეგორიის პირველადობას, პირის კატეგორიის მეორეულობას?

1. პირის ნიშნებად გამოყენებულია პირის ნაცვალსახელის ფორმები. პირის ნიშნებს სახელური სემანტიკა მთლად დაკარგული არცაა აქვთ. ბაცბური ენის პირის ნიშნები წარმოგვიდგენენ სრულმნიშვნელოვანი სიტყვებიდან მორფემაზე გადასვლის შუალედ საფეხურს, პირის ნიშანთა სახელური პროტოტიპი ცოცხალია. კლასის ნიშნებს კი ასეთი არ დაეძვნება.

2. პირის ნიშანი ზმნაშია (ბაცბურში სხვა მეტყველების ნაწილთან არც შეიძლება იყოს), კლას-კატეგორია ზმნით არაა შემოფარგლული. გრამატიკული კლასების კატეგორია, როგორც მყარი მორფოლოგიური სისტემა, მოიცავს ბაცბური ენის მეტყველების ყველა ნაწილს: იგი წარმოდგენილია ზედსართავში, ნაცვალსახელებში, რიცხვით სახელში, არსებით სახელში, ზმნიზედაში, — აქ ყველგან კლასნიშანი დიდ სიძველისა ჩანს. ის ფაქტი, რომ ბაცბურში ზმნამ პირის ნიშანი შეიძლება არც დაირთოს, აგრეთვე მიუთითებს პირის კატეგორიის სიახლეზე.

3. კავკასიურ ენათა დიდ უმრავლესობაში კლას-კატეგორია არის, პირის კატეგორია კი ჭერაც არაა ჩამოყალიბებული. ბაცბური და სხვა კავკასიური ენები კლას-კატეგორიის მიხედვით ერთიანდება, გა-

¹ „ჯორ, ქანიზ, ღითხ“ მრავლობითში რომ გადაიყვანოთ, კლასის აღნიშნავს სათანადოდ შეიცვლება, მე-3 პირის ფორმები ის. ზემოთ.

² რასაკვირველია, პირის კატეგორიის ჩამოყალიბება აუცილებლობით არ მოასწავებს პელიპერსონალიზმის გაჩენას (მღრ. ულური ენა), მაგრამ სადაც კი პოლიპერსონალიზმი გვაქვს, გენეტურად იგი პირის კატეგორიის წარმოშობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ნასხვავებს პირის კატეგორია. ამდენად პირის კატეგორიის არსებობა ბაცბურში საერთო მდგომარეობის მიმართ მეორეული მოვლენაა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ისეთმა ბაცბურთან ახლოს მდგომმა ენებმა, როგორიცაა ჩაჩნური და ინგუშური, პირის კატეგორია არ იციან.

4. უნდა ვიფიქროთ, რომ პირის კატეგორია ქართული ენის გავლენით ჩამოყალიბდა ბაცბურში (შდრ. მრ. რ. -თ სუფიქსი ბრძანებითში). ეს მოსაზრება მეტ დამაჯერებლობას მიიღებს, თუ გავითვალისწინებთ ბაცბებისა და ქართული თემების ისტორიულ ურთიერთობას (წოვა-თუში, ჩალმა-თუში), დიდი ხნის მანძილზე მათ მჭიდრო კავშირს.

§ 22. გრამატიკული კლასი და პირი თაბასარანულ ზმნაში. თაბასარანულში, როგორც უკვე ითქვა, გაირჩევა ორი კლასი: ადამიანისა და ნივთისა¹.

	მხ. რ.	მრ. რ.
ადამიანის კატეგორია	-რ-	რ-
ნივთის კატეგორია	-ბ-	

ზმნაში წარმოდგენილია სათანადო სახელის კლასი. ყველა ზმნა ვერ განარჩევს კლასებს.

რ -ისუზ

ბ -ისუზ „აღება“².

როგორც წესი, გარდამავალ ზმნაში რეალური ობიექტია წარმოდგენილი კლას-ნიშნით, გარდაუვალში — სუბიექტი.

კლას-კატეგორიის გარდა ზმნაში წარმოდგენილია პირის ნიშანიც³.

მ. გაჯიევი პირის ნიშანთა ორ წყებას გამოჰყოფს:

1. -ა: -ზა, -ვა, -ხა, -ჩა

2. -უ: -ზუ, -ვუ, -ხუ, -ჩუ⁴

¹ ღირი ხმარობს „გონიერსა“ და „არაგონიერს“ (იხ. თავი პირველი): „Подразделение это — очень простое: разумные и неразумные существа“ (А. Дипр, Грамматический очерк табасаранского языка, 1905, გვ. 9).

² ლ. ჟირკოვი, Табасаранский язык, გვ. 113.

³ ა. ღირი შენიშნავს: პირები ყველა დროში არაა გარჩეული (ა. ღირი, დასახ. მშრ., გვ. 52, შნშ. 1).

⁴ М. Гаджиев, О залогах в табасаранском языке. Труды научной сессии Дагестанской базы Академии наук СССР, 1948, 297—308.

თებანი სინამდვილეში არსებობენ (რაც მოსალოდნელია), მაშინ ჩვენ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თაბასარანულში სახელობითი და აქტიური ბრუნვის ფორმები ერთმანეთს დაემთხვა, ე. ი. დაემთხვა ფორმები, რომლებიც შესაბამისად გამოხატავენ გარდაუვალი და გარდამავალი ზმნების სუბიექტს როგორც დამოუკიდებელ პირის ნაცვალსახელებში, ისე პირის ნიშნებში. მასთან თაბასარანულში დამოუკიდებელი ნაცვალსახელის ბრუნვათა საზიარო ფორმა ხმოვნის მიხედვით ლეზგიურის სახელობითი ბრუნვის ფორმის ანალოგიურია, ხოლო პირის ნიშნის ფორმა იმავე ნიშნის მიხედვით ლეზგიური ენის ნაცვალსახელთა აქტიური ბრუნვის ფორმის ანალოგიურია. მაშასადამე, სუბიექტის ბრუნვის მხრივ, თუ ეს სუბიექტი ნაცვალსახელითაა გამოხატული, თაბასარანულ ენაში გაერთიანდა ენის განვითარების ერგატიული სტადიისათვის ესოდენ დამახასიათებელი ორი კონსტრუქცია: პირის ნაცვალსახელური სუბიექტი პირველსა და მეორე პირში დგას ერთსა და იმავე ბრუნვაში (უზუ „მე“ და ა. შ.), როგორც გარდაუვალ, ისე გარდამავალ ზმნასთან, მასთან ორივე სახის ზმნები გაფორმებულია ერთნაირი პირის ნიშნებით, რომლებიც სუბიექტს გამოხატავენ... საბოლოოდ ამ საკითხის თაობაზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ თაბასარანულში ჩვენ გვაქვს ერგატიული წყობის განვითარების გვიანდელი სტადია, როცა ენაში შესაძლებელი ხდება სუბიექტის ერთნაირი გამოხატვა ზმნის გარდამავლობა-გარდაუვალობის მიუხედავად. თაბასარანულში ეს ახალი ტენდენცია გამოვლინდება სუბიექტის ფორმის განზოგადებაში მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა ეს სუბიექტი გამოხატულია პირის ნაცვალსახელით; ქართულ ენაში ჩვენ გვაქვს მაგალითი იმავე შესაძლებლობისა და იმავე ტენდენციის დაწყებითი გამოვლინებისა — სუბიექტის განზოგადება ბრუნვის ერთ ფორმაში ყველა ზმნასთან, მაგრამ ზმნათა დროული ფორმების გარკვეულ ჯგუფთან (სუბიექტის დაყენება ყოველთვის სახელობით ბრუნვაში აწმყოსა და ნამყო უსრულში)¹.

ლ. ჟირკოვი სრულიად უმართებულოდ აყენებს ერთ სიბრტყეზე თაბასარანული ენის ნაცვალსახელისა და პირის ნიშნის გაუდიფერენცირებულ ფუძეებსა და ქართული ენის სახელობითი ბრუნვის გამოყენებას სუბიექტის ბრუნვად ზმნათა უღვლილების პირველ სერიაში. ასეთი დაკავშირება გამოწვეულია იმით, რომ ავტორს თაბასარანული ენის ნაცვალსახელებისა და პირის ნიშნების ღრეჟანდელი გამოყენება მეორეულად მიაჩნია, რაც მცდარია.

¹ ლ. ჟირკოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 129.

ავტორს რომ შეედარებინა თაბასარანული ენის ნაცვალსახე-
ლები ქართული ენის ნაცვალსახელებისათვის ზმნის გარდამავლობა-
გარდაუვალობის თვალსაზრისით, სხვა დასკვნას გამოიტანდა¹: ქართ-
ულშიც იგივე მდგომარეობაა: პირველი და მეორე პირის ნაცვალსა-
ხელი გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნასთანაც ერთი ფუძითაა წარ-
მოდგენილი:

მე მოვკალ	შენ მოკალ
მე მოვკვდი	შენ მოკვდი
მე ვკლავ	შენ კლავ
მე ვკვდები	შენ კვდები

ეს ინდეფინიტური კონსტრუქციაა და ისტორიულად უძვე-
ლესი.

ქართული აწმყოს სერიაში სახელობითიანი სუბიექტი, მართ-
ლაც, მეორეულია და ზმნის გააქტიურების შედეგია. დაღესტნის
ენებში ქართული I სერიის მსგავსი წარმოება არა გვაქვს, ამიტომ
შედარებისას არ შეიძლება ქართულისა და ამ ენათა მონაცემები
განურჩევლად ერთ სიბრტყეზე დავაყენოთ.

ლ. ჟირკოვს თაბასარანულის მდგომარეობა (ბრუნვათა მიხედ-
ვით პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა გაუდიფერენცირე-
ბულობა) მეორეულ, გვიანდელ მოვლენად მიაჩნია — შერწყმისა და
განზოგადების შედეგიაო. სხვა ენებთან კავშირის გარეშეც რომ ვი-
ლაპარაკოთ, ავტორს ავიწყდება, რომ ნაცვალსახელებში, ჩვეულებ-
რივ, ძველი ვითარებაა შემონახული, და ამის გაუთვალისწინებლად
შეუძლებელია არსებული ვითარებისათვის მართალი ისტორიული
პერსპექტივის დაძებნა. როგორც ჩანს, ლეზგიური ენის ვითარებამ
შეიყვანა ავტორი შეცდომაში. ნაცვალსახელურ ფუძეთა ბრუნვების
მიხედვით დიფერენციაცია ლეზგიურში მეორეულ მოვლენად უნდა
ვცნოთ. თაბასარანულისა და უღურის მონაცემები ასეთი დასკვნის
აუცილებლობას ცხადყოფენ².

¹ ავტორის მსჯელობის ამგვარი წარმართვის თეორიულ საფუძელად უნდა
მივიჩნიოთ ივ. მეშჩანინოვის სტადიალობის თეორია. ამაზე აქ ერო შევჩერდებით
(იხ. თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ენათა სტადიური კლასიფიკაცია ივ. მეშჩანინოვისა, იბე-
რიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III).

² შდრ. М. Г а д ж н е в, О залогах в табасаранском языке. Труды
первой научной сессии Дагестанской базы Академии наук СССР, 1948,
გვ. 303.

მაშასადამე, დასკვნა აქ ერთი შეიძლება იყოს (ლ. ჟირკოვის დებულების დიამეტრალურად საწინააღმდეგო):

თაბასარანული ენის პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებიცა და ნაცვალსახელოვანი პირის ნიშნებიც ინდეფინიტური კონსტრუქციის გადმონაშთია. ამდენად, სავსებით კანონზომიერია მათი გამოყენება გარდაუვალ და გარდამავალ ზმნასთან ერთნაირად (ერთი ფუძით).

გვექნებოდა უზუ(ნ) უვუ(ნ), უჩუ(ნ)..., ერთი მხრივ, და (უ)ზა(ნ) (-უ)ვა(ნ), (უ)ჩა(ნ)..., მეორე მხრივ.

თაბასარანულმა „უზუ-ს“ რიგი გამოიყენა ნაცვალსახელად და პირის ნიშნად, „-ზა“-ს რიგი — მხოლოდ პირის ნიშნად; სახელობით-ერგატივის გაუდიფერენცირებლობა ანუ ინდეფინიტურობა დარჩა.

ლეზგიურმა „ზუნ“ ფუძის რიგი სახელობითს დაუმკვიდრა, „ზა“-ს რიგი ერგატივს (ამასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ლეზგიურის უპირისნიშნობა).

უღღრმა -ზუ-ს რიგი ნაცვალსახელადაც და პირის ნიშნადაც; გამოიყენა ფუძის გაუდიფერენცირებლად, ე. ი. ამოსავალი ვითარების შენარჩუნებით.

სუბიექტის პირის აღნიშვნის გარდა თაბასარანულმა ობიექტის პირის აღნიშვნაც განივითარა¹. საინტერესოა, რომ სუბიექტურ პირის ნიშანს შეიძლება ობიექტის პირის ნიშანი დაერთოს, მაგრამ ეს ხდება სპორადულად: „თაბასარანული ზმნის ფორმაში შეიძლება იყოს წარმოდგენილი ერთზე მეტი ნაცვალსახელოვანი აფიქსი. პირის აფიქსის (დაბოლოების) გვერდით; რომელიც სუბიექტს გამოხატავს, შეიძლება მეორე აფიქსიც გამოჩნდეს, რომელიც გარკვეულ ბრუნვებში დასმულ ნაცვალსახელურ ობიექტს (დამატებას) გამოხატავს. ამრიგად, ჩვენ აქ ობიექტურ უღვლილებასთანაც გვაქვს საქმე ზოგიერთი პოლისინთეზური ტიპის ენის ობიექტური უღვლილების მსგავსი, თუმცა თაბასარანულის ობიექტური უღვლილება საბოლოოდ (ეხლანდელი მომენტისათვის) გრამატიკულ ჩარჩოებში ჩამოყალიბებული არაა. საქმე ისაა, რომ თაბასარანულ ენაში ზმნას, რომელსაც უკვე გააჩნია პირის დაბოლოება სუბიექტის გამოსახატავად, შეიძლება დაერთოს სხვა ნაცვალსახელოვანი პირის ფორმანტიც ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმით წარმოდგენილი. ობიექტის გამოსახატავად, — შეიძლება დაერთოს, მაგრამ არაა აუცილებელი, რომ დაერთოს. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში უღვლილების გარკვეული ფორმანტის მირთვასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ზმნის ფორმი-

¹ ლ. ჟირკოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 130—131. დაწერილებით იხ. აღ. მაპოეტოვი, Табасаранский язык, გვ. 196—215, თბილისი, 1965.

სა და სხვადასხვა ბრუნვის ფორმაში წარმოდგენილი პირის ნაცვალ-სახელების შერწყმასთან, თანაც ეს შერწყმა არსებითად ფაქულტა-ტურია¹.

გარდამავალ ზმნაში ჯერ სუბიექტის პირი იქნება წარმოდგენი-ლი, ხოლო შემდეგ — ობიექტისა:

ჰმარლჰრ-ზა-ვუ

„დაგფხრეწ მე შენ“

ჰმარლჰრ-ვა-ზუ

„დამფხრეწ შენ მე“²

თაბასარანულში პირის ნიშნად შეიძლება გამოვიდეს მიცემით-ში ან ლოკატივში დასმული ნაცვალსახელი³.

პირის ნიშანთა გენეზისისა და რაობის შესახებ ლ. ჟირკოვი სამართლიანად შენიშნავს: „სუბიექტისა და ობიექტის გამოსახატა-ვად პირის ნაცვალსახელოვანი დაბოლოებების ზმნაზე მირთვის ყვე-ლა განხილული შემთხვევა გვიჩვენებს, რომ თაბასარანულ ენაში საქმე გვაქვს დამოუკიდებელ პირის ნაცვალსახელთაგან ზმნის პირის დაბოლოებათა განვითარებასთან. ეს ნაცვალსახელები სუსტადაა და-კავშირებული ზმნის ფორმასთან; მართალია, ისინი განიცდიან ფონე-ტიკურ ცვლილებებს (კარგავენ წინამავალ ხმოვანს), როდესაც ზმნას მიერთებიან, მაგრამ ჯერ იმდენად აქვთ შენარჩუნებული დამოუკიდებ-ლობა, რომ პირის ნიშნად სხვადასხვა ბრუნვის სახით წარმოგვიდ-გებიან, კერძოდ, იმ ბრუნვის ფორმით, რომელშიაც გაფორმდებოდ-ნენ დამოუკიდებელი სიტყვები რომ ყოფილიყვნენ. წინამავალი ხმოვ-ნის დაკარგვის გარდა ეს ნაცვალსახელები ხასიათდება აფიქსისა-თვის ნიშანდობლივი კიდევ ერთი თვისებით — მათ აქვთ გარკვეული, ფიქსირებული პოზიცია: ზმნის ფორმის შემდეგ დგანან ყოველთვის“⁴.

იმის შესახებ, თუ რა მიმართებაა ისტორიული თანამიმდევრო-ბის მხრივ კლასის კატეგორიასა და პირის კატეგორიას შორის, ლ. ჟირკოვი არაფერს ამბობს.

თუმცა თავისთავად ეს საკითხი ერთგვარად გადაწყვეტილი-ცაა: პირის კატეგორია, როგორც ახალი — მომდევნო, კლასის კა-ტეგორია, როგორც ძველი — ამოსავალი, პირვანდელი, ოღონდ არაა საკმარისი სურათის ასე წარმოდგენა (ძველია — უსწრებს, ახალია — მოსდევს).

¹ ლ. ჟირკოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 110.

² მ. გაჩიევი, დასახ. ნაშრ., გვ. 308.

³ მაგალითები იხ. მ. გაჩიევის დასახელებულ ნაშრომებში, გვ. 307—308; აგრეთვე ლ. ჟირკოვთან, გვ. 130—131.

⁴ ლ. ჟირკოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 131.

არაა ახსნილი ერთი სისტემიდან მეორეზე გადასვლის მექანიზმი. ეს კი აუხსნელი დარჩება მანამდე, სანამ არ გავარკვევთ, თუ რა მიმართებაშია კლასიანობა პირიანობასთან ზმნის სტრუქტურის განვითარების თვალსაზრისით, ზმნურ კატეგორიათა ევოლუციის თვალსაზრისით.

§ 23. პირის კატეგორია უღურ ენაში. უღურში¹ გრამატიკული კლასების კატეგორია ისე საფუძვლიანადაა მოშლილი, რომ მისი კვალი ძლივსაა შეიმჩნევა (ესაა ფუძეს შეხორცებული ელემენტი). გაუჩინარებული კატეგორიის ნაცვლად უღურმა შეიმუშავა (უნდა ვიფიქროთ, გაცილებით ადრე, ვიდრე სხვა რომელიმე ლეზგიურმა ენამ) პირის კატეგორია. პროცესი პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებისა არ ხდებოდა კლასის გაქრობისაგან განცალკევებით (ამაზე ქვემოთ).

„პირის ნიშნები უღურში მეტ-ნაკლები სხვაობით წარმოადგენენ იმავე პირის ნაცვალსახელებს (მხოლოდობითის მე-3 პირში მითითებითს ნაცვალსახელებს), სათანადოდ გაფორმებულს რეალური სუბიექტის ბრუნვაში“².

„ზმნაში აღინიშნება მხოლოდ სუბიექტის (რეალური სუბიექტის) პირი“³.

მაგალითად:

ვ ა რ თ ა შ ნ უ ლ ი კ ი ლ ო

ინფინიტივი: კაპბესუნ „დამალვა, დაქრობა“ (გარდამ. მნიშვ.),

ზუ კაპ-ზუ-ბესა || კაპზუფსა „მე ვმალავ, ვაქრობ“

უნ კაპ-ნუ-ბესა || კაპნუფსა „შენ კმალავ, აქრობ“

კაპ-ბაქსუნ „დამალვა, გაქრობა“ (გარდუვ. მნიშვ.)

ზუ კაპ-ზუ-ბაქსა „მე ვიმალები, ვკრები“.

უნ კაპ-ნუ-ბაქსა „შენ იმალები, კრები“

¹ უღურის ვითარების გათვალისწინებისას ვეყარები ვლ. ფანჩვიძის გამოქვეყნებულ ნაშრომებს და ევგ. ჭეიროანიშვილის ლექციებს.

² ვლ. ფანჩვიძე, მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის აფიქსები -უნ-, -ყო უღურ ენაში, ენიშკის მოამბე, XII. 1942, გვ. 82, ხაზგასმა ავტორისაა.

³ ვლ. ფანჩვიძე, მიცემით-სუბიექტის ზმნები უღურ ენაში, ენიშკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 51. ხაზგასმა ავტორისაა.

შეტინ კაპ-ნე-ბესა || კაპ-ნე-ფსა „ის მაღავს, აქრობს“
 ღან კაპ-ღან-ბესა „ჩვენ ვმაღავთ, ვაქრობთ“
 ვან კაპ-ნან-ბესა „თქვენ მაღავთ, აქრობთ“
 შოტლონ კაპ-ყუნ-ბესა „ისინი მაღავენ, აქრობენ“

შონო კაპ-ნე-ბაქსა „ის იმალება, ქრება“
 ღან კაპ-ღან-ბაქსა „ჩვენ ვიმალებით, ვქრებით“
 ვან კაპ-ნან-ბაქსა „თქვენ იმალებით, ქრებით“
 შონორ კაპ-ყუნ-ბაქსა „ისინი იმალებიან, ქრებიან!“

ნიჭური კილო

ინფინიტივი: ქარხესსტუნ (ქარხესდესუნ) „ვაცხოვრებ“ (გარდ. მნიშვ.)
 ზე ქარხეს-ღს-ტა (ქარხეს-ზუ-სტა) „მე ვაცხოვრებ“
 პუნ ქარხეს-ღნ-სტა (ქარხეს-ნუ-სტა) „შენ აცხოვრებ“
 შოტინ ქარხეს-ე-სტა „ის აცხოვრებს“
 ღან ქარხეს-ღან-სტა „ჩვენ ვცხოვრობთ“
 ვან ქარხეს-ნან-სტა „თქვენ აცხოვრებთ“
 შოტოლონ ქარხეს-ტუნ-სტა „ისინი აცხოვრებენ“

ინფინიტივი: ქარხესუნ „ვცხოვრობ“ (გარდუვ. მნიშვ.)
 ზუ ქარ-ღზ-ხსა (←ქარ-ზუ-ხსა) „მე ვცხოვრობ“
 პუნ ქარ-ღნ-ხსა (←ქარ-ნუ-ხსა) „შენ ცხოვრობ“
 შოო ქარ-ე-ხსა „ის ცხოვრობს“
 ღან ქარ-ღან-ხსა „ჩვენ ვცხოვრობთ“
 ვან ქარ-ნან-ხსა „თქვენ ცხოვრობთ“
 შოროხ ქარ-ტუნ-ხსა „ისინი ცხოვრობენ“

პირის ნაცვალსახელები და პირის ნიშნები ერთმანეთს რომ შევეუ-
 ღაროთ, შემდეგ სურათს მივიღებთ:

რიცხვი და პირი	პირის ნაცვალსახელი
მხ. რ. 1 პ.	ვართაშ. ზუ, ნიჭ, ზუ
2 პ.	უნ „ პუნ
3 პ.	„ ნე (შონო შეტინ) ნე (შოთ შოტინ)

პირის ნიშანი

ვართაშ. -ზუ-	-ზ-, ნიჭ. -ღზ- (←ზუ) -ზ-
-ნუ-	-ნ- -ღნ- (←ნუ) -ნ-
„ -ნე-	-ე- -ნე-

მრ. რ. 1 პ.	ვართაშ. ღან	ნიჯ.	ღან
2 პ.	ვან		ვან
3 პ.	შონორ		შორახ
	შოტოლონ		შეტოლონ
ვართაშ. -ღან-	ნიჯ. -ღან-		
	-ნან-		-ნან-
„	-ყუნ-		-ტუნ-

განსხვავებას ქმნის მე-2 და მე-3 პირის მრავლობითი რიცხვის ნაცვალსახელებისა და პირის ნიშნების ვითარება (ამაზე ქვემოთ).

როგორც ვთქვით, პირის ნიშანი ნაცვალსახელის ბრუნვის ფორმასაც იმეორებს;

მაგალითად:

ვართაშნული კილო

ინფინიტივი: ბუყსუნ „ნდომა, ყვარება“

აწმყო: ზა (მიც.) ზუ || (სახ.-მოთხრ.) ბუ-ზა-ყსა „მე მიყვარს, მინდა“

ვა || უნ ბუ-ვა-ყსა „შენ გიყვარს, გინდა“

შეტუ „ || შეტინ (მოთხრ.) ბუ-ტუ-ყსა „მას უყვარს, უნდა“

ღა || ან (სახ.—მოთხრ.) ბუ-ღა-ყსა „ჩვენ გვიყვარს, გვინდა“

ვაჰ || ვა-ნან ბუ-ვაჰ-ყსა || ბუვაჰყსანან „თქვენ გიყვართ, გინდათ“

შეტოლო „ || შეტოლონ (მოთხრ.) ბუ-ყო-ყსა „მათ უყვართ, უნდათ“

აორისტი II: ზა || ზუ ბუ-ზა-ყე „მე შევიყვარე, ვისურვე“

ვაჰ || უნ ბუ-ვა-ყე „შენ შევიყვარე, ისურვე“

შეტუ || შეტინ ბუ-ტუ-ყე „მან შევიყვარა, ისურვა“

ღა || ან ბუ-ღა-ყე „ჩვენ შევიყვარეთ, ვისურვეთ“

ვახ ვა-ნან	ბუვაყე ბუვაყენენ	„თქვენ შეიყვარეთ, ისურვეთ“
შეტრლო შეტრლონ	ბუყყე	„მათ შეიყვარეს, ის- ურვეს“

ინფინიტის: აბაბაქსუნ „ცოდნა“
 ზა აბა-ზა-ხ „მე ვიცო“
 ვაჰ აბა-ვა-ხ „შენ იცი“
 შოტუ აბა-ტუ-ხ || აბატუ „მან იცის“
 ჯა აბა-ჯა-ხ „ჩვენ ვიცით“
 ვაჰ აბა-ვაჰ-ხ „თქვენ იცით“
 შოტრლო აბაყო „მათ იციან“

ზა	აბა-ზა-ხი	„მე ვიცოდი“
ვაჰ	აბა-ვა-ხი	„შენ იცოდი“
შოტუ	აბა-ტუ-ჲ	„მან იცოდა“
ჯა	აბა-ჯა-ხი	„ჩვენ ვიცოდით“
ვაჰ	აბა-ვაჰ-ხი	„თქვენ იცოდით“
შოტრლო	აბა-ყო-ჲ	„მათ იცოდნენ“

ნიჭური კილო

„დეფექტური ფუძე „ბუ“ „ქონება, ყოლა“

ბეზი (ნათეს.)	იმჰეი-ხაზ-პუ იმაჰ	ინებუ	„მე მამითალი გყავს“
ვი	იმჰეი-ვაზ-პუ იმაჰ	ინებუ	„შენ მამითალი გყავს“
შოტაჲ	იმჰეი-ტუზ-პუ		„მას მამითალი ჰყავს“
ბეში	იმჰეი-ჟაზ-პუ		„ჩვენ მამითალი გყავს“
ეჰი	იმჰეი-ვაჰ-პუ		„თქვენ მამითალი გყავთ“
შოტრლოჲ (ნათ.)	იმჰეი-ტოჰოზ-პუ		„მათ მამითალი ჰყავთ“

შდრ. ვართაშენული:

ბეზი	იმაჰი-ბეზ-ბუ	„მე მამითალი გყავს“
ვი	იმაჰი-ვი-ბუ	ლა ა. შ.
შეტაჲ	იმაჰი-ტა-ბუ	
ბეში	იმაჰი-ბემ-ბუ	

ეაჭი იმაჯი-ეაჭ-ბუ
შოტროლო იმაჯი-ყო-ბუ

ან კიდე: ბეზი უმუდ-ბეზ-ბუ „მე იმელი მაქვს“ ლა ა. შ-
ვი უმუდ-ვი-ბუ
შეტაჲ უმუდ-ტაჲ-ბუ || უმუდ-ტა-ბუ
ბეში უმუდ-ბეშ-ბუ || უმუდ-ბუ-ნე
ეაჭი უმუდ-ეაჭ-ბუ || უმუდ-ბუ-ნე
შეტროლო უმუდ -ყო-ბუ || უმუდ-ბუ-ნე

პირის ნაცვალსახელებსა და პირის ნიშნებს თუ შევადარებთ,
შემდეგ სურათს მივიღებთ:

რიცხვი და პირი	პირის ნაცვალსახელი	პირის ნიშანი
მხ. რ. 1 პ.	ზა ზახ (მიცემითი)	-ზა- -ზახ-
2 პ.	ვა ვახ „	-ვა- -ვახ-
3 პ.	შეტუ შეტუხ „	-ტუ- -ტუხ
მრ. რ. 1 პ.	ჯა ჯახ	-ჯა- -იახ-
2 პ.	ვაჲ ვაჲხ „	-ვაჲ -ვაჲხ- -ვა- -ნან.
3 პ.	შეტროლო შეტროლოს	-ყო-
მხ. რ. 1 პ.	ბეზ-ი (ნათესაობითი)	-ბეზ-
2 პ.	ვი- „	-ვი-
3 პ.	შეტაჲ	-ტაჲ-
მრ. რ. 1 პ.	ბეშ-ი	-ბეშ-
2 პ.	ეაჭი	-ეაჭ
„ 3 პ.	შეტროლო...	-ყო- (!) ¹

როგორც ვთქვით, უღურის პირის ნიშნებად პირის ნაცვალსა-
ხელებია აღებული, უმეტეს შემთხვევაში, ფუძის ან ბრუნვის ფორ-
მის სახით. მრავლობითის მე-3 პირში -ყუნ- ფორმანტის გამოყენება
ერთგვარად არღვევს ამ ზოგად პრინციპს, მაგრამ არ. უპირისპირ-

¹ ზოგი „შეუსაბამობის“ ისტორია გარკვეულია ვლ. ფ. ნჩეიძის ნაშრომებში:
„მხოლოდობითი რიცხვის III პირის ნაცვალსახელოვანი -ნე- -ტუ- უღურ ენაში“
(ენიშის მოამბე, X, 1941, გვ. 257—268), „მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის
აფიქსები -ყუნ-, -ყო- უღურ ენაში“ (ენიშის მოამბე, XII, გვ. 75—82), აგრეთვე ზო-

დება მას. ესაა მე-3 პირის მრავლობითობის აღნიშვნა „თანმიმდევ-
რული“ აგლუტინაციის წესით: *ყუ-ნე, სადაც ყუ- მრავლობითის
ნიშანია, -ნე—მე-3 პირისა (ეგვ. ჭეირანიშვილი)¹. *-ყუნე-ში ნე-ს პი-
რის ნიშნობას უნდა მოწმობდეს ნიჭური დიალექტის იმავე ფუნქცი-
ის -ტუნ- (←*-ტე-უნ-) ფორმანტიც, სადაც -ტე- პირის ნიშანი უნ-
და იყოს, საკვლევაა -უნ- ფორმანტის გენეზისი და ფუნქცია².

პირის ნიშნების კავშირი ნაცვალსახელებთან ცხადყოფს მათ.
(აფიქსების) სიახლეს მატერიალურად (resp. ისტორიულ-ეტიმოლო-
გიურად) და პირის კატეგორიის, როგორც მორფოლოგიური მოვ-
ლენის, გვიანდებლობაზე მიუთითებს.

§ 24. პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებუ-
ლი ცვლილებები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის აგებულება-
ში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის თვალსაზრისით. ამგვა-
რად, პირისა და კლასის კატეგორიების ისტორიული თანამიმდევ-
რობა ასე გვესახება: ამოსავალი ვითარება ხუნძურ-ანდიურ-დიდო-
ური ჯგუფის ენებშია წარმოდგენილი — შეთანხმება სახელსა და
ზმნას შორის კლასების საშუალებით ხორციელდება; თაბასარანულ-
ში, ლაკურსა და დარგულში შეთანხმების კლასოვანი ფორმის გვერ-
დით ახალი ფორმაა დამკვიდრებული — მართვა სუბიექტის პირის მი-
ხედვით³. მასთან თაბასარანულში კლასის კატეგორიის მორფოლო-
გიური ძალის შესუსტების აშკარა ნიშნებია (ორკლასიანობა მეორე-
ულია, ხმოვნით დაწყებულ ზმნებში კლასი არაა აღნიშნული...)⁴;
პროცესის ბოლო საფეხური (განვითარების ამ ზაზს თუ გავყუებით)
უდურშია წარმოდგენილი, გრამატიკული კლასები მოშლილია, პი-
რის კატეგორია ერთადერთი მოქმედი კატეგორიაა, რომელსაც აქვს
მართვის განმახორციელებლის ძალა.

როგორც დავინახეთ, იბერიულ-კავკასიური ენების აღმოსავ-
ლურ ჯგუფში პირის კატეგორია ძირითადად სუბიექტის პირითაა
წარმოდგენილი. გარდაუვალ ზმნაში, სადაც სუბიექტის კლასია აღ-

გადი ვითარების გასათვალისწინებლად და საკითხების დასმა-გადაწყვეტის მხრივ
მნიშვნელოვანი ნაშრომი „მიცემით-სუბიექტური ზმნები უდურ ენაში“ (ენიქის მო-
ამბე, XII, გვ. 51—72), საიდანაც ამოღებულია ჩვენი მაგალითები.

¹ -ყუნ- ფორმანტს ვლ. ფანჩიძე ასევე შლის, ოღონდ -ნე ელემენტი დეტარ-
მინანტად მიაჩნია, იხ. მისი... ყუნ-, -ყო- უდურ ენაში, გვ. 81—82.

² შტრ. ელ. ფ ა ნ ჩ ი ძ ე, ...ყუნ-, -ყო- უდურ ენაში, გვ. 77.

³ ლაკური და დარგული აქ პირობითად მოგვყავს.

⁴ იხ. ზემოთ.

ნიშნული, ეს გასაგებიცაა: პირის კატეგორიაზე გადასვლისას იმავე სუბიექტის პირი იქნებოდა წარმოდგენილი. გარდამავალ ზმნაში, სადაც ობიექტის კლასი იყო აღნიშნული, კვლავ სუბიექტის პირთან გვაქვს საქმე. ეს კი საკითხს სხვაგვარ შუქს ჰყენს. პირის კატეგორიის ისტორიას სხვაგვარად წარმოგვადგენინებს. საქმე იმაშია, რომ გარდამავალ ზმნასთან ობიექტს განსაკუთრებული სინტაქსური ძალა აქვს; გარდამავალი ზმნის უღვლილებაში ობიექტის აღნიშვნას, ობიექტის აღვილს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება (გაცილებით მეტი, ვიდრე სუბიექტს). ესაა ერგატიული კონსტრუქციის არსებობის წინაპირობა (შდრ.: ობიექტის ბრუნვა არაა ირიბი ბრუნვა). ამ ასპექტში მნიშვნელობა ენიჭება აგრეთვე იმასაც, თუ რითაა წარმოდგენილი ზმნაში ობიექტი, რა მორფოლოგიური საშუალებითაა განხორციელებული ობიექტსა და ზმნას შორის სინტაქსური დამოკიდებულება. იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის ნორმაა — გარდამავალ ზმნაში პრეფიქსით ობიექტის კლასია წარმოდგენილი.

პირის კატეგორია გარდამავალ ზმნაშიც სუბიექტს „აძლევს“ უპირატესობას. ამგვარად, ერგატიული კონსტრუქციის ისტორიაში პირის კატეგორია ახალი საფეხურია ახალი თვისებებით აღჭურვილი და ერგატიული კონსტრუქციის შიგნითვე სუბიექტის გაძლიერების მაუწყებელია.

ფუძით ნეიტრალური გარდამავალი ზმნა ობიექტის კლასითა და სუბიექტის პირით — ესაა ერგატიული კონსტრუქციის განვითარების ახალი არსებითი ეტაპი (არსებითი მართვა-შეთანხმების ევოლუციის თვალსაზრისით). ერგატიული კონსტრუქციის ფარგლებში სუბიექტის სინტაქსური ძალის გადიდება და ობიექტის შესუსტება გრამატიკული კლასების მოშლის წინაპირობაა (ზმნაში მაინც). უღვრში ერგატიული კონსტრუქცია დღესაც გვაქვს, მეტიც, — გვაქვს ინდეფინიტიური კონსტრუქციაც (I და II პირში), მაგრამ ეს უკვე ის კლასიკური კონსტრუქცია არ არის თავისი ადრინდელი სახით, რომელიც ობიექტის როლს ასე მკვეთრად გახაზავს ხუნძურსა და რიგ სხვა ენაში (იხ. ზემოთ § 17).

გარდამავალი ზმნის ერგატიული კონსტრუქცია სუბიექტის პირითა და ობიექტის აღუნიშნავად (!) — ესაა ზმნის სტრუქტურის ევოლუციის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ბოლო საფეხური: აქტიური, სტაბილური (ან სტაბილურობისაკენ მიმართული) კონსტრუქციის წინაპირობა. ეს კი მოქმედებითისა და ვნებითის დიფერენცია-

ციას და ჩამოყალიბებას მოასწავებს. და მართლაც, უღურში შეიმჩნევა ვნებითი გვარის ჩამოყალიბების ტენდენცია:

ინფინიტივი: აკსუნ „ხელდა“

აწმყო: ა-ზა-კსა „ვხელდავ“ მაგრამ ა-ზ-კესა „ეჩანვარ“
ა-ვა-კსა „ხელდავ“ ა-ნ-კესა „ჩანხარ“
ა-ტუ-კსა... „ხელდავს“... ა-ნე-კსა... „ჩანს“

აქედან აორისტი: აკ-ზუ-ცი „გამოვჩნდი (დანახული ვიქენი)“

აკ-ნუ-ცი „გამოჩნდი (დანახული იქენი)“

აკ-ნე-ცი... „გამოჩნდა (დანახული იქნა)“...

ამგვარი წარმოებაა, რომ ვნებითი გვარის ჩანასახად ივარაუდება¹.

პირის კატეგორია სუბიექტის სინტაქსური ძალის გადიდების საერთო ტენდენციის მორფოლოგიური გამოვლინებაა.

ამგვარად, გარდამავალ ზმნაში სუბიექტისკენ „მობრუნება“, პირის კატეგორიაზე გადასვლა, ამასთან დაკავშირებით ობიექტის სინტაქსური ძალის დასუსტება და კლასის კატეგორიის მოშლა ერთმანეთთან შინაგან კავშირშია და თავის საფუძვლად გულისხმობს დიდ ძვრებს, რომლებიც ენობრივ სისტემაში მომხდარა განვითარების გარკვეულ საფეხურზე.

მაგრამ პირის კატეგორიაზე გადასვლა მართო გარდამავალი ზმნის განვითარებასთან დაკავშირებით არ მომხდარა. პირის კატეგორია გარდაუვალ ზმნასაც გაუჩნდა იმედგეროულად². ეს საერთო

¹ ლექციები, ევგ. ჭეიჩიანის მიერ. აღსანიშნავია, რომ გარდამავალ ზმნასთან უღურ ენაში რეალური ობიექტი სახელობითში კი არ დგას, არამედ მიცემითში, რომელსაც ზოგჯერ აკუზატივადაც კი მიიჩნევენ (იხ. ვლ. ფანჩიძე. აკუზატივის გენეზისისათვის უღურ ენაში, ენიმკის მოამბე, V—VI, გვ. 137—152).

² აზვახური ენის მონაცემების მიხედვით შეიძლებოდა სხვა მოსაზრებაც წამოგვეყენებინა: პირის კატეგორია გარდამავალ ზმნაში ჩნდება პირველად. ოლონდ სარკვეია, რამდენად შეეფერება ეს ვითარება საერთო მღვმოარეობას და ხომ არ არის ეს ფაქტი სპეციფიკური, ერთეული მოვლენა მხოლოდ აზვახურისათვის დამახასიათებელი.

ტენდენცია იყო. ასევე, საერთო ტენდენცია იყო კლასების მოშლა-პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამ ზოგ ენაში დააჩქარა ეს პროცესი.

ამ კონტექსტში საინტერესოა ლეზბიური ენის ვითარების გათვალისწინება. არც გრამატიკული კლასები, არც პირები ლეზბიურს (აგრეთვე ალულურს) დღეს არ გააჩნია. დაკარგა ლეზბიურმა გრამატიკული კლასები პირის კატეგორიის განუვითარებლად, თუ პირის კატეგორიამაც დიდხანს ვერ გასძლო კლასების დაკარგვის შემდეგ, რამ იკისრა დაკარგული კატეგორიის საკომპენსაციო ფუნქცია?

§ 25. პირის კატეგორია, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფში დამოუკიდებლად ჩასახული მორფოლოგიური კატეგორია. თავისთავად ცხადია, გრამატიკული კლასების მოშლა და პირის კატეგორიის ჩამოყალიბება ყველა ენაში ერთნაირი გზებით არ განხორციელდებოდა. იბერიულ-კავკასიური ენების აღმოსავლურ ჯგუფში, როგორც დავრწმუნდით, ერთგვარობა არ შეიმჩნევა. ეს ეხება როგორც ენობრივ საშუალებებს, ისე პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების ხნოვანებას: ზოგმა ენამ ზმნურ ფუძეთა დიფერენციაციას მიმართა, ზოგმა ნაცვალსახელები გამოიყენა, ზოგში კლასები დარჩა და მოქმედებს პირის კატეგორიის პარალელურად, ზოგში კლას-კატეგორია მოიშალა, ზოგმა ახლად ჩამოაყალიბა პირის კატეგორია, ზოგმა—აღრე და ისე საფუძვლიანად განივითარა, რომ კლას-კატეგორიის ნიშანწყალიც აღარსად დატოვა, ზოგში მხოლოდ გარდამავალი ზმნა გაფორმდა პირის ნიშნებით, ზოგმა მართალია ჩანასახის სახით, მაგრამ მაინც მოგვცა ნიმუში იმისა, თუ როგორაა შესაძლებელი კლას-კატეგორიის გამოყენება პირის მიხედვით ფუძეთა დასაპირისპირებლად. ეს უკანასკნელი ვითარებაა, რომ ქმნის შესაძლებლობას ერთგვარი „რეალური“ ხიდი გაიღოს აღმოსავლეთის ჯგუფში არსებულ მდგომარეობასა და სამხრეთსა და დასავლეთში არსებულ მდგომარეობას შორის. ამ უკანასკნელ ენათა მიმართაც პრინციპი ძალაში რჩება, მაგრამ სულ სხვაგვარი სახით მოქმედებს, განვითარების სხვა გზები გაუვლია, პროცესის დასაწყისი და პირთა დიფერენციაცია გაცილებით შორეულ წარსულამდე აღის. მაგრამ მაინც, როგორც ე. ვანდრიესი იტყოდა, „პრინციპის გამომხატველ ვარიაციებში, შეიძლება დაიძებნოს თვით პრინციპის დასაბუთება“¹.

¹ ე. ვანდრიესი, ენა, რუს. თარგმ., მოსკოვი, 1937, გვ. 64.

პრინციპი კი ისაა, რომ 1. გრამატიკული კლასების კატეგორია ოდინდელი კატეგორიაა იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის, პირის კატეგორია კი — მერმინდელი და რომ 2. ყოველმა ენამ, ან ენათა ჯგუფმა სხვებისაგან დამოუკიდებლად, საკუთარი, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი საშუალებებით განივითარა პირის კატეგორია.

ეს ნათლად ჩანს შემდეგი შედარებითი ცხრილიდან (იხ. ცხრილი 132-ე გვერდზე.)

§ 26. გრამატიკული კლასისა და პირის კატეგორიები აფხაზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფში. აფხაზურში გრამატიკული კლასების სისტემა შექსოვილია პირის კატეგორიაში. მაგალითად, პირველი პირის აფიქსი (resp. ნაცვალსახელური ფუძე) წარმოგვიდგენს მხოლოდ პირს, კლასი გამოუხატველი რჩება. მეორე პირიდან უკვე იცვლება მდგომარეობა. აფხაზურს არ გააჩნია მეორე პირის ზოგადი ფორმულა (ისეთი, როგორც პირველი პირისათვის აქვს), მეორე პირი აქ დაკონკრეტებას პოულობს კლასის მიხედვით. თუ მეორე პირი მამაკაცია, ჟა- ელემენტს იყენებს აფხაზური. როგორც ზმნაში, ისე ნაცვალსახელში, თუ მეორე პირი ქალია — მაშინ იხმარება ზა-. ნივთის კლასი მეორე პირს არა აქვს. მესამე პირშიც იგივე მდგომარეობა გვაქვს, რაც მეორე პირში — პირიელი ფორმები კლასების მიხედვით პოულობენ კონკრეტიზაციას. მეორე პირთან ამ მსგავსების მიუხედავად მესამე პირი განსხვავდება სათანადო კლასის ექსპონენტებით. იგივე მამაკაცის კლასი აქ წარმოდგენილია ჟა- ელემენტით (შდრ. II პ. ჟა-), ქალის კლასი -ლა- ელემენტით (შდრ. II პ. ზა-), ნივთთა კლასი -ჟა- ელემენტით¹. აფხაზურის პიროვან-კლასოვანი სისტემა უფრო რთულია, მაგრამ აქ წარმოდგენილი მასალიდანაც ნათლად ჩანს, თუ რა მკვიდრადაა აფხაზურში გადაჯაჭვული კლასისა და პირის კატეგორიები ერთმანეთში. აქ ვერ ვიტყვით I კლასის ნიშანი აფხაზურში ჟ- არისო. აქ მხოლოდ ასეთი ფორმულა შეგვიძლია ვინმაროთ: მეორე პირის ფორმებში I კლასი ჟ- ნიშნითაა წარმოდგენილიო. მეორე მხრივ, ვერ ვიტყვით: მეორე პირის ნიშანი ესა და ეს არისო. ზოგადად უნდა ითქვას ასე: მეორე პირი წარმოდგენილია ჟ- ნიშნით I კლასის სახელებისათვის, ხოლო ზ- ნიშნით II კლასის სახელებისათვის. ეს მოკლე შენიშვნები ზე-

¹ პ. უსლარი მამაკაცისა და ნივთის კლასს ერთად წარმოგვიდგენს (იხ. მისი *Абхазский язык*, გვ. 71): *яга только о мужчине и безсмысленных сождениях, на которых внимание сосредоточивается*“, — ასეთი გაერთიანება არ არის გამართლებული.

[illegible]

მოდ გამოთქმული დებულების საილუსტრაციოდ, II და III პირის შინაარსები დაკონკრეტებას პოულობს „მესაბამის კლას-ნიშნებით, და პირუკუ—ერთი და იგივე კლასი სხვადასხვა პირის მიხედვითაა დიფერენცირებული. ზემოთქმულის გათვალისწინებით შემდეგ სქემას მივიღებთ:

	I პ.	II პ.	III პ.
I კლ. }		ჟა-	აა-
II კლ. }	სა-	ბა-	ლა-
III კლ. }			აა-

როგორც ზემოთაღ აღვნიშნეთ, ესაა უმარტივესი სქემა, დაფუძნებული პირის ნაცვალსახელთა ანალიზზე: სარა, უარა, ბარა, მარა, ლარა, მარა,

ეს მხოლოდობითში.

მრავლობითში კლასები გარჩეული არ არის: მარა „ჩვენ“, მარა „თქვენ“, მარა „ისინი“.

ირიბი ობიექტისა და გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ფორმანტების სქემა შემდეგი სახისა იქნება:

	I პ.	II პ.	III პ.
I კლ. }		ჟგ-	აგ-
II კლ. }	სგ-	ბგ-	ლგ-
III კლ. }			ა-(!)

როგორც ვხედავთ, პირის ნაცვალსახელებთან შედარებით განსხვავებას ქმნის მესამე პირის ნივთთა კლასის აფიქსი ა-. აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი: 1. იგივე სქემა წარმოგვიდგენს კუთვნილებითს ფორმებში გამოყენებულ ფორმანტებს, 2. ინსტრუმენტალისის წარმოებაში ხმარებულ ფორმანტებს, 3. მესამე პირის ნივთთა კლასის აფიქსით განსხვავდება სამპირიანი ზმნის სუბიექტი: -ა-ს ნაცვლად აქ გვექნება -ნა-. ეგევე ნა ფორმანტი გამოვლინდება გარდამავალი ორპირიანი ზმნის (სამპირიანი ყველა გარდამავალი) სუბიექტის ნიშნად რთული აგებულების ფუძეებთან (პარადიგმები იხ. ქვემოთ), მაშასადამე: მე-3 პირის III კლასი - ა ო -ნა.

გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი და გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტი მესამე პირის ფორმებში განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებენ: ყველა სხვა პირისაგან განსხვავებით აქ გარჩეულია ადამიანი და ნივთი, ადამიანის კლასისათვის გამოყენებულია -ღ- ფორმანტი, ნივთ-

თა კლასისათვის -**აგ**- ფორმანტი. ადამიანისა და ნივთის კატეგორიის გარჩევის მხრივ ეს სისტემა განსხვავდება აფხაზურის ყველა წარმოებისაგან (კუთვნილება, ინსტრუმენტალისი, II პირი, ირიბი და გარდამავალი ზმნის სუბიექტი), გარდა რიცხვითი სახელის სისტემისა, სადაც ასევეა გარჩეული ადამიანი და არაადამიანი (ნივთი). გარდამავალი ზმნის ობიექტი და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტი მრავლობითის მესამე პირის წარმოების მიხედვითაც თავისებურია, აქ მეროდება იმავე სისტემის ნივთის აფიქსი -**აგ**- (შდრ. მთის იბერიულ-კავკასიური ენები, სადაც ნივთის ექსპონენტი მრავლობითში საერთო — ადამიანისა და არაადამიანის — კლასის საწარმოებლად გამოდის).

ფონეტიკური ხასიათის ცვლილებათაგან აღსანიშნავია შემდეგი:

1. ხმოვნით დაწყებული ფუძეების წინ ფორმანტები წმინდა სახითაა წარმოდგენილი;

2. თანხმოვნით დაწყებული ფუძეების წინ¹ ფორმანტებსა და ფუძეებს შორის ჩნდება ირაციონალური -**გ**- ხმოვანი, რომელიც შერწყმის ფორმანტ — ნახევარხმოვანს და ამგვარად წარმოგვიდგენს სრულ ხმოვანს ფორმანტად: ***ტგ** → **უ**, ***აგ** → **ი**. ამდენად ამ ხმოვან ფორმანტებზე დაყრდნობით არ შეიძლება იმის თქმა, რომ აფხაზურში ხმოვნები ასრულებენ კლასის (resp. პირის) ექსპონენტების ფუნქციას (ასეთი მხოლოდ ა ფორმანტია). მრ. რ. I პ. გვექნება ჰა.

3. თუ ზმნა გარდამავალია (resp. გარდამავალი შინაარსითაა ნახმარი) და იწყება მჟღერი თანხმოვნით: **ბ, გ, დ, ძ** და **ა. შ.** (იხ. უსლარი, გვ. 47)² — სუბიექტის ნიშანი პირველი პირისა მხ. **ს** → **ზ**, მრ. **ჰა** → **აა**, მეორე პირისა მრავლობითში **ში** — **ჟი**.

4. კაუზატივის წარმოებისას მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის **რ**- ნიშანი აღდგება **დ**-ს სახით (შდრ. დარა — „ისინი“)³.

¹ ასევე თანხმოვან ფორმანტების წინ.

² ქ. ლო მთათიძე, გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურში, ენმკის მოამბე. XII. გვ. 9—11. „უსლარი შენიშნავს, რომ ასეთი ცვლილება დამახასიათებელია იმ ზნეუბასათვის, რომლებშიაც ძირი იწყება ერთ-ერთი ამ ბგერათაგანით: -**ბ, ზ, ჟ, ჟი, ძ, ძი, ჟ.** უსლარს აქ გამოჩენილი აქვს **დ. ლ** და **სხვ.** აჯობებდა: ასეთი ცვლილება ხდება მაშინ, როცა ზმნის თემა იწყება მჟღერი თანხმოვნით და უ-თი და როცა პირის ნიშანი უშუალოდ ზდება ზმნის ფუძეს“ (გვ. 9). შემდეგ დადგენილია, რომ ამავე დროს ზმნა გარდამავალი უნდა იყოს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაშლერება არ მოხდება (გვ. 10—11).

³ ქ. ლო მთათიძე, კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VI, 1945, გვ. 92—95.

5. **ა** და **ჰ**-ს შეხვედრისას მათ შორის ჩნდება ა ხმოვანი¹.

(**ჰ** ← **ჰა** **ჰაგლოუპ**, **ჰცოტ**)

ფუნქციების მიხედვით აფხაზურში გამოიყოფა დ-ს რიგისა და ლ-ს რიგის ფორმანტები (ამათ შესახებ ქვემოთ).

ზემოთქმულის მიხედვით შემდეგ სქემას მივიღებთ:

ნაცვალსახელური	ლ-ს რიგის ფორმანტები	დ-ს რიგის ფორმანტები
ძირი		
სა-	ს (→ზ)	იგეუა, რაც ლ-ს რიგში
უა-	ჟ (უზ→უ)	"
ბა-	ბ	
ჟა-	ა (ჟგ→ი)	} დ
ლა-	ლ	
ჟა-	ა ნა	ა (ჟგ→ი)
ჰა-	ჰ (ჰა→აა) იგეუა, რაც ლ-ს რიგში	
შა-	ში (→ჟი)	"
და-	რ (→დ)	ა (ჟგ→ი)

(შენიშვნა: კვადრატში მოთავსებულია ნაცვალსახელური ძირისაგან განსხვავებული ფორმანტები).

სათანადო ნაცვალსახელური ძირების შემცველი ნაცვალსახელები ზევით უკვე მოვიყვანეთ. აქედან ნათელი ხდება, თუ რატომ არ არის მიზანშეწონილი მესამე პირის ნაცვალსახელებში ნივთთა კლასისა და მამაკაცის გაერთიანება, როგორც ეს პ. უსლართან გვქონდა: შესაბამისი ფორმანტები ზმნებშიცა და სახელებშიც განსხვავდებიან ლ-ს რიგში მამაკაცი — ა, მაგრამ ნივთი -ა || ნა. დ-ს რიგში აღამიანი დ-, ნივთი ა-. ეს, რასაკვირველია არ ნიშნავს იმას, რომ ნა-

¹ *jahfueim* в первом лице множественного числа *a* отделяет характеристику *h* „десятели“ от характеристики *i* предмета, на который обращено действие“, პ. უსლარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 46. ა პ-ს თანმდევი ბგერაა საერთოდ, პირის ნიშნებშიც იგივე წესია: „თუ ზმნაში სხვა პირიელი ნაწილაკები გარკვეულს შემთხვევაში დაირთვევენ ჯ-ს, პ, პირიქით, მის ნაცულად ყველგან ა-ს იახლებს“ (წინ იკნება ეს თუ ბოლოს). ხდება კი ეს მაშინ, თუ თანხმოვანთ გასაყარად საპიროა (სულერთია, ა მახვილიანია თუ არა): ისშიომტ, ა-აშიომტ, დე-ლესააჟეიტ, დე-ლაჰააჟეიტ და სხვ. (იხ. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში, გვ. 193—195).

ცვალსახელებში ჯ ლ-ს რიგისა და დ-ს რიგის ჯ (მზ. და მრ. რ.) სხვადა-
სხვა წარმოშობისაა.

წარმოდგენილ ფორმანტთა გამოყენება შემდეგნაირია:

ე რ თ პ ი რ ი ა ნ ი ზ მ ნ ა

ს-ცომატ	მივდივარ	ს2-გვლოუპ	ვდგავარ
ბ-ცომატ	მიდიხარ (ქ.)	ბგ-გვლოუპ	დგახარ (ქ.)
უ-ცომატ	მიდიხარ (ვ.)	უ-გვლოუპ	დგახარ (ვ.)
დ-ცომატ	მიდის (აღამ.)	დგ-გვლოუპ	დგას (აღამ.)
ი-ცომატ	მიდის (ნივთ.)	ი-გვლოუპ	დგას (ნივთ.)
ჭ-ცომატ	მივდივართ	ჭა-გვლოუპ	ვდგავართ
ში-ცომატ	მიდიხართ	შიგ-გვლოუპ	დგახართ
ი-ცომატ	მიდიან	ი-გვლოუპ	დგანან

ო რ პ ი რ ი ა ნ ი ზ მ ნ ა (გარდაუვალი)

ს-ჟ- აცლაბჟემატ	გეჯიბრები	მე შენ (ვ.)
ს-ბ- აცლაბჟემატ	"	" (ქ.)
ს-ლ- აცლაბჟემატ	ვეჯიბრები	მას (ქ.)
ს-ჟ- აცლაბჟემატ		(ვ.)
ს-ა- (ა)ცლაბჟემატ	"	(ნივთ.)
ს-ში- აცლაბჟემატ	გეჯიბრებით	თქვენ
ს-რ- აცლაბჟემატ	ვეჯიბრები	" მათ
უ-ს- აცლაბჟემატ	მეჯიბრები	შენ (ვ.) მე
უ-ლ- აცლაბჟემატ	ეჯიბრები	მას (ქ.)
უ-ჟ- აცლაბჟემატ		(ვ.)
უ-ა-(ა)ცლაბჟემატ	"	" (ნივთ.)
უ-ჭ- აცლაბჟემატ	გვეჯიბრები	ჩვენ
უ-რ- აცლაბჟემატ	ეჯიბრები	" მათ
ბ-ს- აცლაბჟემატ	მეჯიბრები	შენ (ქ.) მე
ბ-ლ- აცლაბჟემატ	ეჯიბრები	შენ (ქ.) მას (ქ.)
ბ-ჟ- აცლაბჟემატ		(ვ.)
ბ-ა- (ა)ცლაბჟემატ	"	" (ნივთ.)
ბ-ჭ- აცლაბჟემატ	გვეჯიბრები	ჩვენ
ბ-რ- აცლაბჟემატ	ეჯიბრები	" მათ
დ-ს- აცლაბჟემატ	მეჯიბრება	ის (აღამ.) მე
დ-ბ- აცლაბჟემატ	გეჯიბრება	შენ (ქ.)

დ-უ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრება	ის	შენ (ვ.)
დ-ლ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრება		მას (ქ.)
დ-ჟ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრება		მას (ვ.)
დ-ა-	(ა)ცლაბუეპტ	"		" (ნივთ.)
დ-ჰ-	აცლაბუეპტ	გვეჯიბრება		ჩვენ
დ-შ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრებათ		თქვენ
დ-რ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრება		მათ
ი-ს-	აცლაბუეპტ	მეჯიბრება	" (ნივთ.)	მე
ი-ბ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრება		შენ (ქ.)
ი-უ-	აცლაბუეპტ	"		" (ვ.)
ი-ლ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრება		მას (ქ.)
ი-ჟ-	აცლაბუეპტ			" (ვ.)
დ-ა-	(ა)ცლაბუეპტ	"	" (აღამ.)	" (ნივთ.)
ი-ჰ-	აცლაბუეპტ	გვეჯიბრება	ის	ჩვენ
ი-შ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრებათ		თქვენ
ი-რ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრება	"	მათ
ჰ-უ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრებით	ჩვენ	შენ (ვ.)
ჰ-ბ-	აცლაბუეპტ	"	"	" (ქ.)
ჰ-ლ-	აცლაბუეპტ	ვეჯიბრებით		მას (ქ.)
ჰ-ჟ-	აცლაბუეპტ			(ვ.)
ჰ-ა-	(ა) ცლაბუეპტ	"		" (ნივთ.)
ჰ-შ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრებით		თქვენ
ჰ-რ-	აცლაბუეპტ	ვეჯიბრებით	"	მათ
შ-ს-	აცლაბუეპტ	მეჯიბრებით	თქვენ	მე
შ-ლ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრებით	"	მას (ქ.)
შ-ჟ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრებით	თქვენ	მას (ვ.)
შ-ა-	(ა)ცლაბუეპტ	"		" (ნივთ.)
შ-ჰ-	აცლაბუეპტ	გვეჯიბრებით		ჩვენ
შ-რ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრებით	"	მათ
ი-ს-	აცლაბუეპტ	მეჯიბრებიან	ისინი	მე
ი-ბ-	აცლაბუეპტ	გეჯიბრებიან		შენ (ქ.)
ი-უ-	აცლაბუეპტ	"		" (ვ.)
ი-ლ-	აცლაბუეპტ	ეჯიბრებიან		მას (ქ.)
ი-ჟ-	აცლაბუეპტ			" (ვ.)
ჟ-ა-	(ა)ცლაბუეპტ	"		(ნივთ.)
ი-ჰ-	აცლაბუეპტ	გვეჯიბრებიან		(ჩვენ)

ი-ში-აცლაბჟეტ გეჯიბრებიან ისინი თქვენ

ი-რ-აცლაბჟეტ ეჯიბრებიან „ მათ

ერთპირიანმა ზმნამ მოგვცა 9 ფორმა: 1 პირვ. პირისა, 2 მეორისა, 3 მესამისა, 3 სამივე პირის მრავლობითისა.

ორპირიანმა ზმნამ — 59: ამათგან პირველი პირის სუბიექტთან სხვა პირების შეწყობამ მხოლოდობითში — 7, მრავლობითში — 7, სულ — 14. მეორე პირის სუბიექტთან მხოლოდობითში — 12 (ქალი, კაცი — უ, ბ), მრავლობითში — 6, სულ — 18. მესამე პირის სუბიექტთან — 18 (ადამიანი, ნივთი დ-, ი-), მრავლობითში — 9, სულ — 27.

გარდაუვალი ზმნები ერთპირიანი ან ორპირიანია.

ორპირიანი გარდამავალიც შეიძლება იყოს. ფორმების რაოდენობის მხრივ იგი იმდენსავე ფორმას გვიჩვენებს, რამდენსაც ორპირიანი გარდაუვალი (59), გარდამავლობა პირთა შესაძლო კომბინაციათა რიცხვს არ გაზრდის. მაშ, რა განსხვავებაა გარდამავალსა და გარდაუვალს შორის?

1. გარდამავალ ზმნაში ობიექტის ნიშანია ის, რაც სუბიექტის ნიშანი იყო გარდაუვალში და გარდაუვალის სუბიექტის მსგავსად პირველ ადგილზე დგას.

2. ის, რაც ირიბი ობიექტის ნიშანი იყო გარდაუვალში, გარდამავალში სუბიექტის ნიშანი ხდება.

3. რთული აგებულების გარდამავალ ზმნებში სუბიექტის ნიშანი ფუძეში ჩაერთვის (იხ. ქვემოთ მაგალითები) და ასეთ შემთხვევაში, როგორც ვთქვით, ნივთთა კლასის მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი ა კი აღარ იქნება, არამედ ნა.

4. თუ ფუძე ზმნისა მეღერი თანხმოვნით იწყება, გარდამავალი ზმნის სუბიექტის ნიშანი (ს, ჰა, ში) გამჟღერდება (ზ, აა, ჟი); ამგვარი რამ უცხოა გარდაუვალ ზმნის ირიბი ობიექტისათვის (ს, ჰ(ა), ში მეღერების წინ გარდაუვალ ორპირიან ზმნებში უცვლელად რჩებიან).

5. გარდამავალ ზმნათა აბსოლუტივებსა და წართქმითს ბრძანებითში სუბიექტის ნიშანი წარმოდგენილი არ არის.

აქედან გამომდინარეობს სუბიექტ-ობიექტის გარდაუვალობა-გარდამავლობის თვალსაზრისით დამთხვევის ზოგადი წესი, რომელიც ასე მკვეთრად ჩანდა ოდენკლასიანი უღვლილების მქონე ენათა ზმნის მაგალითებზე: ის რაც გარდაუვალში სუბიექტია, გარდამავალში ობიექტს წარმოადგენს (იგულისხმება პირველ ადგილზე დასმული ფორმანტი, რაც მონოპერსონალური ოდენკლასოვანი უღვ-

ლილებისათვის ერთადერთი ვარიანტია, კლასთა თანხვედრის კომბინაციები იქ გამორიცხულია). აფხაზური ამ მხრივ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის საერთო ნორმას მიჰყვება (იმეორებს).

უღვლილების ისტორიის თვალსაზრისით არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია აგრეთვე ირიბი ობიექტისა და სუბიექტის ნიშანთა თანხვედრა. მესამე პირის ნივთთა კლასში რომ შეინიშნება მცირე განსხვავება, ფასეული ჩანს თვით ირიბი ობიექტისა და სუბიექტის ზმნაში აღნიშვნის ისტორიული შემდგომადობის გარკვევისათვის.

აქ წარმოვადგენთ გარდამავალი ორპირიანი ზმნის ზოგ ფორმას ზემოთქმულის საილუსტრაციოდ:

მე მას (აღამ.) ვბან	დგ-ს-კუბომატ
მე მას (ნივთ.) ვბან	ი-ს-კუბომატ
	(resp. მათ, რადგან ი მრ. რ.-დაც მოუღლით)
მე შენ (ვ.) გბან	უ-ს-კუბომატ
მე შენ (ქ.) გბან	ბგ-ს-კუბომატ
შენ (ვ.) მას (აღამ.) ბან	დგ-უ-კუბომატ
„ „ (ნივთ.) ბან	ი-უ-კუბომატ
იგი (ვ.) მას (აღამ.)	დგ-ჟ-კუბომატ
„ (ნივთ.)	ი-ი-კუბომატ
„ (აღამ.)	დგ-ლ-კუბომატ
„ „ (ნივთ.)	ი-ლ-კუბომატ
„ (ნივთ.) „ (აღამ.)	დ-ა-კუბომატ

როგორც ვთქვით, გარდამავალთან თუ ზმნა მკლერით იწყება სუბიექტის პირის ნიშანი (სამი ყრუ სპირანტი ს, ჰ (ა), შ) მკლერდება (ზა, აა¹, ე). ეს ცხადი განდება, თუ შევადარებთ ერთმანეთს ორპირიან გარდამავალ და გარდაუვალ ზმნებს:

¹ ამ შემთხვევაში ს, ჰ, შ- ირიბისაა, მაგრამ, როგორც ფორმანტი, იგივეა (იხ. ზე. მოთ ირიბსა და სუბიექტის ნიშნების შესახებ). აა-ს შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია შემდეგი მოსაზრება: „ჰ(ა)-საგან აა-ს მიღება გამჟღავნებით უნდა აეხსნათ. ჰ(ა)-ს გამჟღავნებით უნდა მიგველო მისივე რიგის მკლერი სპირანტი, რომლის, როგორც ბგერის, დაკარგვამაც აფხაზურში აა რეჟლექსი მოგვცა“ (ქ. ლო მთათიძე, გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურში, ენიმკის მოამბე, II, გვ. 9).

გ ა რ დ ა მ ა ვ ა ლ ი

გ ა რ დ ა უ ვ ა ლ ი

ი-ზ-დგრუჟატი ვიცი რალაც ი-ს- გჟაფხოჯტი შიყვარს რალაც

მ-ა-ა-ღვრუქები ვიცით მ-ა-ბ- გუთუხოვ¹ გვიყვარს

ဂ-၅၀-၉၃-ရုံစွဲစာ ဂဏ္ဍဝတ် ဂ-၆၀- ဂဏ္ဍဝတ်စာ ဂဏ္ဍဝတ်

ფონეტიკური პროცესის მორფოლოგიური განპირობებულობა კიდევ უფრო მკვეთრად ჩანს ერთი და იმავე ზმნის ორგვარი—გარდამაჯალი და გარდაუვალი—მნიშვნელობით ხმარებისას:

გარდამავალი

გარდაუვალი

გ-ზ-დანუეზტ ვკერავ რასმე ს-დანუეზტ ვკერავ საერთოდ,

კერვას ვეწევო

2-დან უფრო მეტი ვკერავთ „ 3-დან უფრო მეტი ვკერავთ საერთოდ,

კერვას ვეწევით,

ნ-ჟო-ძანჭეღტ კერავთ ჟი-ძანჭეღტ კერავთ საერთოდ,

კერვას ეწვევით.

ზ || ს, აა || ჰ, უი || ში ორივეგან სუბიექტის ნიშნებია, ფონეტიკურ სხვაობას კმნის გარდამავალი და გარდაუვალი შინაარსით ხმარება ერთი და იმავე ზმნისა.

ტაპანთურ დიალექტში არსებითად იგივე მდგომარეობაა, მაგრამ რიგი თავისებურებაც დასტურდება.

1. ტაპანტურში შემონახულია მეღერი სპირანტი ზ (მისი ყრუ სახეობა ზ არის), პირაქეთა დიალექტებს იგი დაკარგული აქვთ². მაშასადამე, პირველი პირის მრავლობითის ზ-ს მეღერით დაწყებულ გარდამავალ ზმნასთან აქ უნდა მოველოდეთ ზ-ს სახით დაცულს. ამის მაგალითებია:

მამიძე 2-2-3-1976 „ორმოც ათეულობით“

პიანო დ-ჰა-ჟალ „ხოჯა მოვამტყუეთ“

მ-ა-ფ-დგრუმა „ის (ჩაღაც) ვიცით“

აა-ს გამოვლენა აფხაზურის პირაქეთა დიალექტებში ამრიგად კანონზომიერი: ტაპანთური ჭა ჩვეულებრივ პირაქეთა დიალ. აა-ს შეესატყვისება სხვა შემთხვევებშიც¹.

¹ მ-ა-პ-შო—ა- უფუნქციოა (იხ. ზემოთ).

² ქ. ლომთათიძე, ტაპანთური დიალექტი, გვ. 42.

³ 9.139, 83. 123—124.

⁴ იხ. ქ. ლომთათიძე, აღმამანის აღმნიშვნელ აოჯ სიტყვა აფხაზურში; გვ. 723—729. ბზიფური ზოგჯერ აა-ს ნაცვლად ჰ-ს წარმოგვიდგენს: მაჰკოზ, და-უ-ზან ჰბაჰ, ღაჰზედ, აჰღერჰ (საანგაროშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კო-ლოზე ზუშაობის შესახებ, ენიკის მოამბე, IV, 3, გვ. 238—239).

2. ტაპანთურისათვის დამახასიათებელია პირის ნიშანთა გამ-
ჟღერება მკვეთრებთანაც. გამჟღერება დადასტურებულია აკიაბარა
 („ბანა“) ზმნაში (შდრ. ზემოთ—ი-ს- კუბოზტ elc.).

ჩაჲ -ზ-კიაბატ „ტანი დავიბანე, ვიბანავე“

ჩაჲ -აჴ-კიაბუმ „ვიბანაოთ (ვიბანავეთ)“ და სხვ.

„საგულისხმო შემთხვევაა! ხომ არა გვაქვს ამ ფაქტში ახალი
ტენდენციის ჩანასახი და ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ გარდამავალ
ზმნათა სუბიექტური პირის ნიშნები მომავალში განსხვავებულ სახეს
მიიღებენ, საერთოდ გამჟღერდებიან?“¹

ორპირიან გარდამავალ ზმნებთან უნდა აღინიშნოს აგრეთვე
შემდეგი, რაც გაკვრით ზემოთაც გვაქვს თქმული: რთულფუძიან, სა-
დაც სუბიექტის ფორმანტი ფუძეს განკვეთს (პრევერბის შემდეგ მოექ-
ცევა), ზმნებში ნივთთა კლასში ნა გვექნება ჩვეულებრივი ა-ს ნაცულად.

ტაპანთურში უფრო ხშირად შევხვდებით ამ ფორმანტს, რად-
გან „ტაპანთურში ზმნებს უფრო ახასიათებს წინდებულიანი ფორ-
მები“². რთული ფუძის მქონე ზმნათა მსგავსად აქაც პირის ნიშანი
ექცევა ფუძის შიგნით (წინდებულის შემდეგ) და ამიტომ წარმოგვი-
დგება ნა-ს სახით:

აჩაჲ დ-ან-ჴა-ნა-ბა ის (ვილაც) ცხენმა როცა (მო)
დაინახა...

(შდრ. პირაჴ. დიალექტ. აჩაჲ დ-ან -აბი)

დ-ჴა-ნა-ბად ის (ვილაც) მან (რალაცამ) (მო) დაინახა

ა-ჴა -ნა-ჰიჴიაჴა იუბაბ (რაებსაც) რასაც ის (რალაც) (მო)
იტყვის, ნახავ, შენ (მამაკ.)³

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, მარტივ-
ფუძიანი სამპირიანი ზმნა ცოტაა აფხაზურში. მათი რაოდენობა კა-
უზხატივის წარმოების წყალობით იზრდება (პირის მომატების სხვა
საშუალებებიც არის, მაგრამ ამჟამად ეს არაა საინტერესო)⁴. სამ-
პირიანი ზმნა ერთი და იმავე ნაკვეთის ფარგლებში გაცილებით
მეტ ერთეულს წარმოადგენს (შდრ. ზემოთ ორპირიანის 59 ერთე-
ული). აქ მხოლოდ რამდენიმე ფორმის მოტანით შემოვიფარგლებით.

¹ ტაპანთური დიალექტი, გვ. 124.

— ² ტაპანთური დიალექტი, გვ. 125.

³ ეგვევ პირის ნიშანი, თუ სუბიექტს არ გამოხატავს, ა-ს სახით გვევლინება.
რადგანაც იგი ჩვეულებრივ პრევერბის წინ დგას ხოლმე. ტაპანთურში ერთ შემთხ-
ვევაში იგი პრევერბის შემდეგ იქნა დასმული და სუბიექტური ნიშნის მსგავსად ნა-ს
სახით წარმოგვიდგა. მაგ. ი-ჴ-ნა-ხჲ რხჴაშით—მას რალაცას, წაუძრობინებ“ (იქვე).

⁴ იხ. „ტაპანთ“. გვ. 127, „კაუზხატივის კატეგორია აფხაზურში“.

როგორც ორპირიან, ისე სამპირიან გარდამავალ ზმნებს აერთიანებს, სხვათა შორის, კიდევ ერთი ნიშანი: აუ პირის ნიშანი განკვეთილ ზმნის ფუძეშია მოქცეული, იგი უთუოდ სუბიექტისა და ზმნაც აუცილებლივ გარდამავალია.

მეორე მხრივ, არ არის აუცილებელი რთულფუძიან ზმნაში სუბიექტის ნიშნის ჩართვა (თუნდაც ზმნა გარდამავალი იყოს!) შესაძლებელია ისეთი შემთხვევებიც, რომ რთულფუძიან გარდამავალ ზმნასთან სუბიექტის ნიშანი (resp. კაუზატივის რ აფიქსი) პრევერბის წინ იყოს. მაშასადამე, განკვეთა ზმნისა მის გარდამავლობაზე და ნიშნის სუბიექტურობაზე მიუთითებს უეჭველობით, მაგრამ არ შეიძლება ითქვას, რომ განუკვეთელი ზმნა ასევე უეჭველად გარდაუვალი იქნება¹.

ა-ა-ს-თოჯტ	მას ² (მათ)	ვადლევ	მას (ნივთ.) მე
ა-ა-ბ-თოჯტ		აძლევ	„ შენ (ქ.)
ა-ა-ჟ-თოჯტ		„	„ (ვ.)
ა-ა-ლ-თოჯტ		აძლევს	ის (ქ.)
ა-ა-გ-თოჯტ			„ (ვ.)
ა-ა-ნა-თოჯტ		„	„ (ნივთ.)
ა-ა-პ-თოჯტ		ვადლევთ	„ ჩვენ
ა-ა-ში-თოჯტ		აძლევთ	„ თქვენ
ა-ა-რ-თოჯტ		აძლევენ	„ ისინი

დგ-ბგ-ლ-თოჯტ	მას (აღამ.)	შენ (ქ.)	ის (ქ.)	გადლევს.
დგ-უ-ლ-თოჯტ		„ (ვ.)	„	„
დგ-სგ-ლ-თოჯტ	მას (აღამ.)	მე	ის (ქ.)	მადლევს
დგ-ლგ-ლ-თოჯტ		მას (ქ.)		აძლევს
დგ-ი-ლ-თოჯტ		„ (ვ.)		„
დგ-ა-ლ-თოჯტ		„ (ნივთ)	„	„
დგ-აპ-ლ-თოჯტ		ჩვენ		გვადლევს

¹ „თუ ზმნის ფუძეში პირის ნიშანი ინფიქსად შეგვხვდა, ეს სუბიექტური პირის ნიშანი იქნება და ზმნა უთუოდ გარდამავალი. ნეგატიური სახით ეს დებულება ასეთსავე კატეგორიულობას ვერ ინარჩუნებს“ („გარდამავლობის კატეგორია“, გვ. 13, იქვე, გვ. 19, შწმ. 1, „კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში“, გვ. 91—92).

² არა-აღამ., ნივთ.

და ა. შ. 1

ჩვენთვის აქ საყურადღებოა ამ წესის პოზიტიური მხარე: რთული გარდამავალი ზმნის ფუძეში ექცევა სუბიექტის ნიშანი. ეს ნიშანდობლივი ფაქტია სუბიექტ-ობიექტის აღნიშვნისათვის აფხაზურ ზმნაში, კერძოდ, სუბიექტის აღნიშვნის ისტორიისათვის.

ზემოთქმული წარმოგვიდგენს იმ ძირითად ნიშნებს, რომელთა გათვალისწინება აუცილებელია აფხაზურ ზმნაში პირის კატეგორიის ადგილის გარკვევისათვის ზმნის სტრუქტურაში, პირის კატეგორიის მნიშვნელობის დახასიათებისათვის, პირის ნიშანთა ფუნქციური ანალიზისათვის.

გავარჩიეთ ერთპირიანი, ორპირიანი და სამპირიანი ზმნები. აფხაზურში შეიძლება ოთხი პირიც გვექნოდეს (მაგ. იუზულ სვრძა-ხუეც — „მას“ (ქ.) შენთვის (ვ.) მას (ნივთ.) მე ვაყერვინებ), მაგრამ ამისი და ზოგი სხვა თავისებურების აქ წარმოდგენა ძირითად სა-კითხს დაგვაცილებდა. თანაც აშკარაა, რომ აქ მეოთხე პირი კაუზა-ტივის მიერაა მომატებული. ეს კი ოთხპირიანობის მეორეულობაზე ლაპარაკობს³.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონზე აფხაზურის პოლიეპსონალური ზმნის. ორი თავისებურება იქცევა განსაკუთრებულ ყურადღებას ამჟამად:

1. განვითარებული პოლიპერსონალიზმის წყალობით აფხაზურ-ში თავიდან აცილებულია პირთა „მეტოქეობა“, აქ შეუძლებელია ერთმა პირმა შეუშალოს ხელი მეორეს ზმნაში აღნიშვნის თვალსაზრისით (შდრ. სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების ვითარება ამ მხრივ, თუნდაც ქართულისა). ეს ხდება პირის კატეგორიის მეშვეობით, კლასიანი უღვლილება „მონოპერსონალურია“ საერთოდ, ზმნური პოლიპერსონალიზმის საკითხი პირის კატეგორიასთანაა ჩვენს ენებში უშუალოდ დაკავშირებული.

2. აფხაზურში წარმოუდგენელია ზმნა, რომელიც პირთა (კლასების!) მიხედვით არ იცვლებოდეს (შდრ. ოდენკლასოვანი უღვლო-

¹ ზმნათა პარადიგმები მოყვანილია ქ. ლომთათიძის „გარდამავლობის კატეგორიის“ მიხედვით, გვირგვინი ცვლილებებით.

² იხ. კაუზატოვის კატეგორია აფხაზურში, გვ. 90—91. „ტაპანთ“, გვ. 130—131.

ლების მქონე ენათა ზმნა, სადაც უკლასნიშნო ზმნები ბლომად მოიპოვება, ანდიური, ხუნძური, ბოლოს—ლუზგიური).

ეს ორი მომენტი ამჟამად გამოყავით იმიტომ, რომ მათს ასპექტში ჰპოვებს პირის კატეგორიის გენეზისის რიგი საკითხი გადაწყვეტას, კერძოდ, პოლიპერსონალიზმი და პირის კატეგორიის ისტორია (მონოპერსონალიზმისა და პოლიპერსონალიზმის ისტორიული შემდგომადობის გათვალისწინებით); პირი და კლასი და დრო-კილოთა ისტორია.

ქვემოთ ჩვენ გვექნება შესაძლებლობა დავრწმუნდეთ იმაში, რომ, მიუხედავად რიგი თავისებურებისა, აფხაზური ძირითადად განვითარების იმავე პრინციპებს ემორჩილება, რაც საერთოა იბერიულ-კავკასიურ ენათა კლასებისა და პირის კატეგორიის სისტემებისათვის და ამ კანონზომიერებათა დადგენისათვის თავის მხრივ მნიშვნელოვან ჩვენებას იძლევა.

პირველ რიგში აქ დ-სა და ლ-ს რიგის საკითხი დგება.

დ-ს რიგი გამოყენებულია ისეთ წარმოებებში, როგორიცაა აბსოლუტივი, დადებითი ბრძანებითი.

აბსოლუტივის წარმოება უძველესი წარმოებაა აფხაზურში. აბსოლუტივი თავის აგებულებით (resp. ფუნქციებით) წინ უსწრებს დროთა და სხვა ზმნურ კატეგორიათა წარმოებას (წარმოშობასაც). აფხაზური პოლიპერსონალიზმის საკითხიც აბსოლუტივისა და სხვა ზმნურ კატეგორიათა ისტორიული შემდგომადობის ფონზე ხდება გასაგები.

აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმების ანალიზით გაირკვა შემდეგი:

„...აბსოლუტივის სამი ძირითადი ტიპი დასტურდება აფხაზურში:

ა. აბსოლუტივის თვალსაზრისით გაუფორმებელი ფუძე... რომელსაც გარდამავალ ზმნაში არ ახასიათებს სუბიექტის ნიშანი და რომლისგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა აორისტი, როგორც დრო (დინამიკურს ზმნებში)... რომელსაც (ე. ი. აორისტს—ნ. ა.) უკვე ახასიათებს სუბიექტის პირის გაჩენაც“. ავტორი შენიშნავს: „ძალზე საყურადღებოა, რომ უდროო შინაარსი ოდენ აბსოლუტივის გაგებით შეინარჩუნა იმავე ფორმამ (ოდენ ფუძემ) სტატიკურ ზმნაში (მაგ. ლ-ი-მა), რადგანაც სტატიკურ ზმნებს აორისტი არა აქვთ“ ხაზი ავტორისაა—ნ. ა.).

შდრ. აბსოლუტივი $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$ „იგი (რალაცა) მას (რალაცას) მიეკეთებთ“

აორისტის ინფინიტური ფორმა $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$ „იგი (რალაც) მას (რალაცას) მიეუკეთე“

b. -ნე ($\leftarrow * \mathfrak{a}$) სუფიქსით გაფორმებული აბსოლუტივი, რომელსაც გარდამავალ ზმნაში აგრეთვე არ ახასიათებს სუბიექტის ნიშანი და რომლისგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა ე. წ. ნამყო განუსაზღვრელი, როგორც დროის ფორმა. იგი ამის შემდეგ კიდეც იქნეს სუბიექტის ნიშანს.

შდრ. აბსოლუტივი $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$

ნამყო განუსაზღვრელი $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$

c. -ჟა სუფიქსით გაფორმებული აბსოლუტივი, რომელსაც გარდამავალ ზმნაში აგრეთვე არ ახასიათებს სუბიექტის ნიშანი და რომლისგანაც შემდგომში ჩამოყალიბდა აწმყო დრო (დინამიკურ ზმნებში). მას უკვე ახასიათებს სუბიექტის ნიშნის გამოხატვა.

შდრ. აბსოლუტივი $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$

აწმყოს ინფინიტური ფორმა $\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}-\mathfrak{a}$

ამათაგან უძველესი ჩანს ტიპი, რომლისგანაც ჩამოყალიბდა დროთა წარმოების მიხედვით უძველესი დრო, აორისტი. სტატიკურ ზმნებში მსგავსი ფორმა დროის გაგების გარეშე დგას დღესაც¹.

წარმოების მხრივ აბსოლუტივის ანალოგიურია წართქმითი ბრძანებითი: აქაც ფუძე გაუფორმებელია², გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის ნიშანი აქაც არ ჩანს³.

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

1. $\left. \begin{array}{l} \text{ღვ -გა} \\ \text{ღვ -გა} \end{array} \right\} \text{ წაიყვანე იგი (აღამ.)!}$
 $\text{ღვ- ეი -გა წაიყვანეთ „!}^4$

¹ ქ. ლომთათიძე, აფხაზური გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, გვ. 11.

² ფუძე მინიმალურად განსხვავდება სახელისაგან: ქ. ლომთათიძე, გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები; გ. მაქავეარიძე, სტატიკურობა-დინამიკურობა აფხაზურში (იხ. ქვემოთ), შდრ. ე. ეანდარიესი, ენა (რუს. თარგმანი), გვ. 120.

³ ქ. ლომთათიძე, გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურში, გვ. 13—20.

⁴ „სუბიექტური პირის ნიშნის დაკარგვა მხოლოდ გარდამავალი ზმნისათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ აქაც პირის ნიშნის დაკარგვა ეხება II პირის მხო-

2. ი-ლგ-თ } მიეცი მას (ქ.) რალაც!
 ი-ლგ-თ }
 ი-ლგ-ში-თ მიეცით „ !¹

თ ხ რ ო ბ ი თ ი

1. დგ-ბ-გოჯტ იგი (ადამ.) შენ. (ქ.) მიგყავს
 დგ-უ-გოჯტ „ (ვ.)
 დგ-ჟი-გოჯტ თქვენ მიგყავთ

2. ი-ლგ-ბ-თოჯტ რალაცას მას (ქ.) შენ (ქ.) აძლევ
 ი-ლგ-უ-თოჯტ (ვ.) „
 ი-ლგ-ში-თოჯტ თქვენ აძლევთ

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

თ ხ რ ო ბ ი თ ი

ი-ყა-წა იგი (რალაც) გააკეთე! (ი-ყა-უ-წეჯტ) იგი (რალაც) შენ
 (მამაკ.) გააკეთე

შდრ. გარდაუვალი ზმნების ბრძანებითი:

უ-ცა —შენ (მამაკ.) წადი! (იქვე);
 ბგ-ყა-ზ —იყავ (ქ.)!
 უ-გგლ —ადექ (ვ.)!
 ბ-ლგზ და —დაეწიე შენ (ქ.) მას (ქ.)!
 უ-ლგზ და „ „ (ვ.) „ !
 ბ-ა-ცპა—უკბინე შენ (ქ.) (ნივთ.)!
 უ-ა-ცპა (ვ.) !¹

ლობით რიცხვს, როგორც მდებრობითისას (ბ-), ისე მამრობითისას (უ-) და არა II პ. მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელს (ში). აფხაზურისათვის ეს გასაგებია. როგორც ვიცი, იქ მრავლობითობის აფიქსები გამოხატავენ როგორც რიცხვს, ისე პირს და რომელიმე -ში -ში მოცემულია ისიც, რომ ეს მეორე პირია და ისიც, რომ მრავლობითია. აფხაზურს რომ ამათვის სხვადასხვა აფიქსები ჰქონოდა, ერთი, გამომხატველი რიცხვისა და მეორე, პირისა—ქართულის მსგავსად (შდრ. მო-ლი-ხ-არ-თ)—მაშინ უნდა გვევარაუდებინა, რომ აქაც პირის ნიშანი დაიკარგებოდა. თუ ახლა შერჩენილია, შერჩენილია არა პირის ნიშანი, არამედ რიცხვისა, რათა მხოლოლობითა და მრავლობითს შორის განსხვავება შენარჩუნებულ იქნეს, II პ. მრავლობითობის აფიქსის შესახებ ასეთი მოსაზრება სემინარებზე გამოთქმული ჰქონდა აკად. ს. ჯანაშიას (ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, გარდამავლობის კატეგორია, გვ. 14—15).

¹ მოგყავს ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ი ს გარდამავლობის კატეგორიისა და უსუბიექტო ფორმების მიხედვით.

დაუბრუნდეთ გარდამავალ ზმნათა ბრძანებითის წარმოებას: „საყურადღებოა, რომ თუ რამდენიმე ზმნა გვაქვს აფხაზურში ბრძანებითის შინაარსით, ბრძანებითის ფორმა (ოდენ ფუძე ზმნისა) ექნება მხოლოდ ერთ, სახელდობრ, ბოლოს მოქცეულ ზმნას, სხვები კი წარმოდგენილი იქნებიან -ნგ -ით ნაწარმოები აბსოლუტივის ფორმით.

მაგალითად:

ირლასნგ იწა-ნ უაა! — აუიბუ კაქუ. გვ. 185 — ჩქარა იგი (რალაც) სწავლით

„იგი — ისწავლე — და“... (სუბიექტის ნიშანი არაა) შენ (მამაკ.) მოდი!

უქიწატიგ გიათა-ნგ უშგაპგ — უიაფუ. № 403 — შენი (მამაკ.) საბანი გასინჯვით („გასინჯე-და“ სუბიექტის ნიშანი არაა) შენ (მამაკ.) ფენი გამართე (სუბიექტის ნიშანი არაა) და სხვ.

აშკარაა გარკვეული კავშირი ბრძანებითის წარმოების პრინციპსა (სუბიექტის გამოუხატველობის მხრივ) და სათანადო აბსოლუტივის შორის (გიათანე... ეაწგხ!). აბსოლუტივი აქ სხვა არაა ფერია, თუ არ იგივე ბრძანებითი ოლონდ დაკავშირების გამომხატველი¹.

გარდამავალი ზმნის ბრძანებითის წარმოება იმავე ყალიბს მისდევს, რასაც აბსოლუტივი (შდრ. a, b სახეობები)...

... აორისტიც თავისი ფუძის მიხედვით ძველი წარმოებაა, მაგრამ აბსოლუტივი და ბრძანებითი, უნდა ვიფიქროთ, იმ პერიოდის ფორმებია, როცა ჯერ კიდევ ღროის კატეგორია არ იყო ჩამოყალიბებული.

ასე რომ, აბსოლუტივმა და დადებითი ბრძანებითის ფორმამ შემოგვინახეს უძველესი წარმოებები. აფხაზური ენის მასალაც გვაძლავს დასკვნას: რომ პირთა გამრავლება ზმნაში, კერძოდ, გარდამავალ ზმნაში სუბიექტის პირის გამოჩენა, მეორეული მოვლენაა.

¹ „საერთოდ, აბსოლუტივის აფიქსთან (-ნგ, -შთა) სხვადასხვა ღროის ფორმებზე დარტვას, როგორც პირაქეთა ისე პირიქითა დიალექტებში, ხელს ის გარემოება უწყობდა, რომ აფხაზურში ის წარმოადგენს ერთადერთ საშუალებას ზმნა დაკავშირებისას. სხვა კავშირი ზმნას არა აქვს. მაგ., სიანე დაჯგეიტ — წაველი და ის (რალაც) მოვიტანე (მე წავედ-რა მოვიტანე)“ (ქ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძე, უსუბიექტო ფორმები, გვ. 8).

თავდაპირველად გარდაუვალს ზმნაში გამოიხატებოდა სუბიექტის პირი და გარდამავალში—ე. წ. პირდაპირი დამატებისა, ობიექტისა¹.

მართლაც, თუ შევადარებთ ერთმანეთს აბსოლუტივ-ბრძანებითის ფორმებს დროის ფორმებს, დავინახავთ, რომ პირთა რაოდენობის მხრივ ისეთივე დაპირისპირებაა, როგორც დროებსა და აბსოლუტივ-ბრძანებითებს შორის. ეს უკანასკნელი ფორმები უწინარესია², დროისა—მერმინდელი, მეორეული. პირთა რაოდენობაც აბსოლუტივ-ბრძანებითებში უფრო ადრინდელი სახითაა წარმოდგენილი, ვიდრე დროის ფორმებში:

ა ბ ს ო ლ უ ტ ი ვ ი

ა ო რ ი ს ტ ი (ინფინიტ.)

ა-ა-წაწა

ა-ა-წა-ს-წა

ნ ა მ ყ ო გ ა ნ უ ს ა ზ ღ ვ რ ე ლ ი

ა-ა-წაწა-ნგ

ა-ა-წა-ს-წა-ნ

ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

ა ო რ ი ს ტ ი (ფინიტ.)

ი-ყა-წა

ი-ყა-უ-წეგრ

განსხვავებას ქმნის სუბიექტის პირის ნიშანი, რომელსაც ლ-ს რიგის აფიქსებით გამოხატავს აფხაზური ზმნა (უკანასკნელ მაგალითში სუფიქსი -იტ- ფინიტობისაა და არა აორისტისა, აორისტს საკუთარი მაწარმოებელი არ გააჩნია³).

ქვემომოყვანილი მაგალითი ნათლად წარმოგვიდგენს დ-ს და ლ-ს ქრონოლოგიურ შემდგომადობას:

აფსგშიალა ასამარყულ ჰიო (← ი-ჰია-ჰია)

ეგცა უიონ — აჟიაბე კაჰჰ, გვ. 336—

¹ ქ. ლომთათიძე, უსუბიექტო ფორმები, გვ. 12.

² ეს ფორმები სახელისაგან არაფრით არ განსხვავდება: ეს ერთგვარად ეხება როგორც სტატიკურს, ისე დინამიკურ ზმნებს. „სტატიკური ზმნის ფუძე სახელის ფუძეს ემთხვევა. სტატიკურობის სპეციალური აფიქსი მას არ გააჩნია. დინამიკური ზმნის ფუძე, რომელიც თავისი უმარტივესი სახით ნამყო ძირითადის (აორისტის) ინფინიტურ ფორმებში, წარმოთქმითს ბრძანებითსა და ერთი ტიპის (უნიშნო) აბსოლუტივში ჩანს, სახელის (სტატიკური ზმნის) ფუძისაგან არ განსხვავდება (გ. მაკავარიძე, სტატიკურობა-დინამიკურობა აფხაზურში, გვ. 52). ეს კი ამ ფორმათა უძველესობაზე მეტყველებს.

³ დაწვრილებით იხ. ქ. ლომთათიძე, ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში (ენიმქის მოამბე, II, 2, გვ. 179—238, განსაკუთრებით გვ. გვ. 195—196, 210—219, 224—229).

„აფხაზურად სახუმაროს თქმით ლაპარაკობდნენ¹... პიო←²ი-
-პია-ჟა, სადაც -ჟა აბსოლუტივის მაწარმოებელიცაა და დროისაც
(მაგ. სანცო←ს-ან-ცა-ჟა „როცა-მივდივარ“ ინფინიტ. აწმყ.)³.

გარჩევა აბსოლუტივსა და დროის ფორმას შორის სუბიექტის
გამოხატვა-გამოუხატველობის მიხედვით მყარდება (შდრ. ღგ-ზა-ნგ...
(იგი ადამ.) „ნახვით“ და ღგ-ზა-ნ „იგი (ადამ.) ენახე-რა“⁴).

„ჟა თავდაპირველად აქაც აბსოლუტივის წარმოებაში უნდა
ყოფილიყო. ამდენადვე გარდამავალს ზმნაში იგი ერთვოდა უსუბი-
ექტო ფორმას შემდგომში მისი ფუნქციები გაფართოვდა და გამო-
ყენებულ იქნა აწმყო დროის აფიქსად.

აბსოლუტივის აფიქსს კვლავ⁵ დაეკისრა დროის გამოხატვა
ახლა უკვე აწმყო დროისა. ამ პერიოდს განეკუთვნება გარეგნულად
იმავე გარდამავალი ზმნის აბსოლუტივის ფორმაში (ი-ს-პიაჟა მას-
მე-ვამბობ-რა) სუბიექტის გამოვლენა⁶.

ორიოდე შემთხვევის გარდა ღ-ს რიგის აფიქსები არასოდეს
არ გამოდიან გარდაუვალი ზმნის სუბიექტის ნიშნებად. თუ მხედვე-
ლობაში მივიღებთ იმას, რომ პოლიპერსონალიზმს საერთოდ უსწ-
რებს მონოპერსონალიზმი, ცხადი გახდება, რომ ზმნაში მონოპერსონა-
ლიზმის დროისაა ღ-ს რიგის აფიქსები (და არა ღ-ს რიგისა) ეს ზმნა-
ში: ნაცვალსახელში ვითარება სხვაგვარია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ
ზმნური ღ-ს რიგი და ნაცვალსახელური ღ-ს რიგი ერთმანეთთან კავ-
შირში არ იყოს, თავის მხრივ ნაცვალსახელურ ღ-ს რიგს ღ-ს-
თან შედარებით ზოგი არქაული ფაქტი შემოუნახავს; არსებითად აქ
საკითხი ეხება „მდებრობითი სქესის“ ღ- || ღ- სიძველე-სიახლეს.

¹ მოგვყავს ქ. ლონთათიძის დასახ. ნაშრომის მიხედვით, გვ. 9.

² „აწმყოს აფიქსად საერთოდ ეს -ჟა გვაქვს“ (ქ. ლონთათიძე. იქვე), იხ. წილი-
ე. ძირითად დროთა წარმოებისათვის აფხაზურში, გვ. 232—233 (ტ. ბლუა II). გვ.
181—207, გვ. 224—225.

³ დასახ. ნაშრ., გვ. 6, იხ. აგრეთვე გვ. 2—8.

⁴ „კვლავ“ აქ იმ აზრითაა ნაშარი, რომ აბსოლუტივის -ნ -ს წამყო გაცნს:-
ზღერელის (-ნ) გამოხატვა დაეკისრა (იხ. გვ. 4, 6, 10) და ასევე აქაც ჟა-ს ნიშნუ-
რებაში ისეთივე მდგომარეობაა: აბსოლუტივის ფორმანტს (ჟა) კვლავ დაეკისრა
დროის გამოხატვა.

⁵ გარდამავალი ზმნის უსუბიექტო ფორმები დასტურდება უარყოფით აბსო-
ლუტუტშიც: ა. „აჰ იპია ტყეჲმლა ზახ ძუზი“.—აფხ. ზღაპ., გვ. 480 ბატონის ნათქვამი
არ ასრულდა (არ ასრულებით რას ერქვა?) ბ. იმბაჟა—„დაუნახავად“ და სხვ. იხ.
უსუბიექტო ფორმები, გვ. 10.

ამიტომ აფხაზურში დ-ს გამოვლენა ადამიანთა კლასში უფრო ძველი მოვლენა უნდა. იყოს, ვიდრე ლ-ს გამოყენება ადამიანთა კლასის ერთ-ერთი (მდედრობითი) ქვეკლასისათვის (ეს არ ნიშნავს, რომ აფხაზურში დ- იმთავითვე ადამიანის კლასს აერთიანებდა), ასევე -ი-ს გამოყენება მამრობითი სქესის ადამიანთათვის (პირველ კლასს სხვა ნიშანი უნდა ჰქონოდა პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე — ამაზე ქვემოთ).

„დ პრეფიქსი იცის აფხაზურმაც, ოღონდ ფუნქციის მხრივ იმდენად თვალსაჩინო განსხვავებაა, რომ სპეციალურ განხილვას მოითხოვს. საფიქრებელი კია, რომ ეს იგივე დ- იყოს გენეტურად“ — ვკითხულობთ „სახელის ფუძის უძველეს აგებულებაში“ (გვ. 259, შნშ. 1). ადამიანთა კლასის დ- აფხაზურში განმარტოებით არ ღვას, იგი გვხვდება მრავლობითის წარმოებაშიც (ლ-ს რიგში!): რ || დ¹. მრავლობითის ფუნქციით ნივთთა კლასის ეს აფიქსი გამოიყენა დალესტნის რიგმა ენამ (იხ. ზემოთ). საფიქრებელია, დ- თავდაპირველად მხოლოდ „მდედრობითი სქესის“ ექსპონენტის როლში გამოდიოდა, ზოგადად ადამიანის აღნიშვნა მისთვის შემდგომში უნდა დაეკისრებინა ენას, ნივთთა კლასის დ- აფიქსი ადამიანთა კლასის აღსანიშნავად გამოყენებულია აღმოსავლეთ დალესტნის რიგ ენაში: თაბასარანულში, წახურულში, როგორც ვიცით, ზოგადად ადამიანთა კლასის აღმნიშვნელად იგი აქაც შემდეგში იქცა, მანამდე „მდედრობითი სქესის“ — II გრამატიკული კლასის — აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო: დარგუული, ლაკური, არჩიბული (შდრ. რუთულური, ბუღლუხური). როგორც ვთქვით, აფხაზურშიც ასევე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად. ამ მხრივ ლ-ს რიგი (გარკვეული სიახლეების მიუხედავად) ძველად არსებული ვითარების სიმპტომია. დ-ს გამოვლენა ადამიანის კატეგორიის ექსპონენტად ადამიანის კლასის დიფერენციაციას გვავარაუდებინებს აფხაზურში და დ-ს II გრამატიკული კლასის ნიშნად გამოყენებას ადასტურებს ძველად. ამგვარად აფხაზური II გრამატიკული კლასის უძველესი ნიშნის მიხედვით „დ-ს ჭგუფს“ („დ სისტემას“) შეიძლება მივაკუთვნოთ.

მაგრამ II კლასის დ IV კლასის ოდინდელი მაწარმოებელია (იხ. ზემოთ, თ. I). მაშასადამე, აფხაზურში ნივთთა კლასის ნიშანი დ-ც უნდა გვქონოდა ისტორიულად, რაც მრავლობითის რ-ს სახით შემოგვენახა (ლ-ს რიგში! — ამ ფაქტზე ზემოთაც მივუთითებ-

¹ იხ. კაუზატის კატეგორია აფხაზურში, გვ. 92 — 95.

დით, იგი ახსნას მოითხოვს). გარკვეულ პირობებში რ → დ. ასეთი პირობაა კაუზატივის წარმოება. ვარაუდობენ, რომ დისიმილაციას აქ მორფოლოგიური საფუძველი აქვს და დ- ამ შემთხვევაში რ-ს ადრინდელი სახეობააო; დაწვრილებით ამაზე ქვემოთ მოგვიწევს საუბარი, ამ კონტექსტში კი უნდა მივუთითოთ დ-ს გამოვლენაზე (|| რ) მრავლობითში. ეს იგივე დ- არის, რაც დარა „ისინი“ ნაცვალსახელში დასტურდება და კლასის ნიშანთან უნდა ჰქონდეს კავშირი. კლასის ნიშნად აფხაზური დ-ს ადამიანთა კატეგორიისათვის იცნობს, მაგრამ მრავლობითობის ნიშანი საერთო წესის თანახმად ადამიანის კატეგორიის ექსპონენტიდან არ მიიღება. მაშ, სხვა ნივთთა კატეგორიის ექსპონენტად უნდა ჰქონოდა აფხაზურს ეს დ- შემდგომში მრავლობითის საწარმოებლად რომ გამოეყენებინა. ეს სავესებით ბუნებრივი ჩანს გრამატიკული კლასების ევოლუციის საერთო ფონზე. მრავლობითის დ-(→რ) აფხაზურში ისტორიულად სავარაუდო IV გრამატიკული კლასის ექსპონენტის ფუნქციაზეცეცელილი მაწარმოებელია. II გრამატიკული კლასის (შემდეგში ადამიანის კატეგორიის) დ-, აფიქსს ამ IV კლასის ნიშანთან უნდა ჰქონდეს კავშირი და მხოლოდ ამდენად—მრავლობითის დ- || რ- ფორმანტან. საფიქრებელია ნივთთა კლასის ნა → ა უკავშირდებოდეს იმავე *დ-ს. ა-ს ნივთთა კლასის ფუნქცია ნ-ს და-კარგვის შემდეგ უნდა ჰქონდეს მიღებული, თავდაპირველად იგი კლასის ნიშნის თანმდევი ხმოვანი უნდა ყოფილიყო (შდრ. ჟა, და, ლა etc... ეგებ ლგ ← ლა, ღგ ← ღა ზმნაში!).

ლ-, რომელიც „მდებრობითი სქესის“ ნიშანია, რ-დან უნდა მოდიოდეს (შდრ. დალისტნის ენები).

ა(→ი), რომელიც I გრამატიკულ კლასს, ნივთთა კლასს და აქედან მრავლობით რიცხვს გამოხატავს, ერთი და იგივე ოდენობა უნდა იყოს ისტორიულად და ნივთთა კლასის რ || დ-ს უნდა უკავშირდებოდეს¹. აქ მორფოლოგიური დიფერენციაციის მოთხოვნილებას უნდა ეთამაშა გადაწყვეტი როლი. ა(← რ ← დ) ამოსავალი სახეობაა, ი ა+გ-ს შერწყმითაა მიღებული (იხ. ზემოთ). ერთი და იმავე ნიშნის სამ ფონეტიკურ ვარიანტს -დ → || რ → || ა- ერთ და იმავე დროს ერთი და იგივე ფუნქციაც აქვთ დაკისრებული და განსხვავებულიც. მრავლობითის ფუნქციით სამივე გვხვდება ამჟამად, მაგრამ ფუნქციური სხვაობა დ-სა და ლ-ს რიგის დაპირისპირები-

¹ შდრ. ადილეური.

თაა გამოწვეული, მრავლობითობის ფუნქციით ერთიანდება, დ-სა და ლ-ს რიგის მიხედვით ითიშებიან. როცა ზმნაში მხოლოდ ლ-ს რიგი აღინიშნებოდა (პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე), ცხადია, ფონეტიკური ვარიანტები გარკვეული ფონეტიკური გარემოს მიხედვით იქნებოდნენ დიფერენცირებულად ხმარებული. პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებას და ამასთან დაკავშირებით ლ-ს და ლ-ს რიგის დაპირისპირებას (და კიდევ ზოგ სხვა ცვლილებას, რაც თითოეულ ამ რიგში მოხდა) უნდა მოეცა ის სურათი, რაც დღეს გვაქვს.

და მიუხედავად აფხაზურის მიერ განვლილი განვითარების გზის მთელი თავისებურებისა, აფიქსთა ფუნქციური დიფერენციაცია ზოგად ხაზებში დაღესტნის ენებში დადასტურებული ვითარების ფარგლებს არ სცილდება, ოღონდ დაღესტნის ენებში რიგი თავისებურების ახსნა აღვილდება იმავე ან ახლოსმდგომ ენათა მონაცემების მოშველიებით, აფხაზურში კი მხოლოდ მონათესავე ენათა მასალის გათვალისწინება დაგვისახავს სწორ ისტორიულ პერსპექტივას.

მოკლედ რომ გავიმეოროთ ზემოთქმული: აფხაზური ლ- თავდაპირველად ნივთთა კლასის ნიშანი უნდა ყოფილიყო, იგივე ლ-გვხვდება ადამიანის კლასში (გადმოსულია II გრ. კლასიდან), და მრავლობითს რიცხვში ან ლ-ს სახით არის ან რ-ს სახით. ამ უკანასკნელს უკავშირდება ა (← ი) აფიქსი, რომელიც იმავე ფუნქციებს იმეორებს, რაც ლ-სთვის დავადგინეთ: გვხვდება ადამიანთა კლასში (მამაკაცის ქვეკლასში), მრავლობით რიცხვში და, რაც მთავარია, ნივთთა კლასის ექსპონენტად შემოგვენახა (ლ-ს რიგში, შდრ. მრავლობითი). ლ- ნივთის კლასის ექსპონენტად არ გვხვდება, სამაგიეროდ მისი ფონეტიკური ვარიანტი ა ამ ფუნქციით დასტურდება და ლ-ს ოდინდელს ფუნქციაზე მიუთითებს. ასევე ნა ფორმანტიც, რომელიც ლ-ს ვარიანტად დავსახეთ: ნა ← ლა.

რაც შეეხება ა ნივთთა კლასის აფიქსს, იგი ნა-დან მომდინარედ დავსახეთ (იხ. ზემოთ). ლ-ს რიგის ნა || → ა-ს უკავშირდება ა ე. წ. ზოგადობის აფიქსი. ეს აღნიშნა ჯერ კიდევ პ. უსლარმა¹.

პ. უსლარის ეს მოსაზრება საყოველთაოდ გაზიარებულია² ზოგადი კატეგორიის (resp. აბსტრაქტულობის) გამომხატველი აფიქ-

¹ პ. უსლარო, აფხაზური ენა, გვ. 16—77, შდრ. გვ. 72 და გვ. 15—16.

² იხ. მაგ., ქ. ლომთათიძე, ენის განვითარების კანონზომიერების საკითხის შესახებ, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. III, გვ. 131; მისივე, ტაპანთური დიალექტი, გვ. 72—73; არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის აგებულება, გვ. 238.

სები ჩვეულებრივ კონკრეტული სისტემის. აფიქსებიდან მოდიან, კერძოდ, კლას-კატეგორიის სისტემის აფიქსთაგან ნიეთთა. კლასის ფორმანტებია გამოყენებული ზოგადის აღსანიშნავად (შდრ. ხუნძ. რ-, ქართ. სი- და სხვ.)¹. უ. დიუმეზილი შენიშნავს: „...ა- არაგონი-ერთა; როგორც უკვე ვნახეთ, უსლარი ეცადა ამ კუთვნილებით პრეფიქსიდან გამოეყვანა ა- განსაზღვრულობის ნაწილაკი; ცხადია, რომ მნიშვნელობის განვითარება პირიქით, საწინააღმდეგოდ მოხდა“². მ. ნემიროვსკი ამ ფორმანტს „ნაწევარს“ უწოდებს³.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ნიეთთა კლასის ძირითად ნიშნად აფხაზურში დ- უნდა ყოფილიყო. ნიეთთა კლასის, ზოგჯერ ადამიანის კლასის, ყველა ფორმანტი თავს იყრის ამ ძირითადი ფორმანტის გარშემო.

IV. კლ. *დ(ა) → რ → (ლ ||) ა

↓
ნა → ა⁴

¹ ამიტომ ხომ არ დაიკარგა ა ნაცვალსახელში? აფხაზურის ამ ზოგადობის ა-სთან დაკავშირებით, შეიძლებოდა გვეყარადღებინა, რომ სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებშიც გარკვეულ პერიოდში (ბრუნების განვითარებული სისტემის ჩამოყალიბებამდე, ხოლო ზოგან მის შემდეგაც) სწორედ ნიეთთა კლასის აფიქსს ჰქონდა ტენდენცია, თუ ფუნქცია არა, ზოგადობის მაჩარმოებლად გადაქცეულიყო კლასიანი სისტემის მოქმედების ხანაშივე (აფხაზურშიც, არსებითად. ასეა: შდრ. ააბ. მისი (რა-ლაცის) მამა, და იგივე ააბ. მამა, საერთოდ) — პ. უსლარს ეს მაგალითი მოჰყავს, 72 გვერდზე — კუთვნილებითის ფორმებთან დაკავშირებით. იგივეა მე-15 გვერდზე. ზოგადი შინაარსის ფორმაში „მამ რთუ, კორეის მამ“, გვ. 15—16). ამით ხომ არ აიხსნებოდა ის ფაქტი, რომ ადამიანის კლასის სახელებთან ნიეთის ერთ-ერთი ფორმანტი გამოვლინდება: დ- ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში (ელიზბარ ლომთაძის დაკვირვებით), სძალ, სიძე... ქართველურ ენებში და სხვაგან... აქვე ხომ არ მოვა რაკ, რუყ-ის ტიპის სახელები, თუ მთლად არა, გარკვეული ნაწილი მაინც, ასე: რაკ „გული, საერთოდ“, მაგრამ ვ-აკ „კაცის გული“ დ-აკ „ქალის გული“ (თუ კალის კატეგორია იყო მაშინ), ბაკ „სხენის გული“, მაშინ ასეთი სახელები დაუპირისპირდებოდა სახელებს, რომელთა ფუძეში წარმოდგენილი კლასნიშანი გამოდის ფუძით გადმოცემული მნიშვნელობის გრამატიკული მახასიათებლის როლში (ვაკ, და დ სხვ.).

² უ. დიუმეზილი, კავკასიის ჩრდილო-დასავლურ ჯგუფში ენათა შედარებითი გარკვევი. მორფოლოგია, პარიზი, 1932. ქართული თარგმანი ქეთ. შიქელაძისა გვ. 133.

³ მ. ნემიროვსკი, ნაწევარი მთის კავკასიურ ენებში, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VII, № 6, 1946, გვ. 380—381.

⁴ ამათი ფუნქციების შესახებ იხ. ზემოთ.

შემოგვენახა II კლ. *დ- ადამიანის კლასის დ- ფორმანტში
 და გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოში მრავლობითში დ- (ღარა,
 რრ → ღრ).

აფხაზურშივე ვხვდებით ნივთთა კლასის სხვა ექსპონენტს, რო-
 მელიც მთის იბერიულ-კავკასიური ენებიდანაა ჩვენთვის ცნობილი.
 ესაა ზ ნიშანი, რომელიც აქ ბა-ს სახითაა წარმოდგენილი რიცხვის
 სახელებში¹. პ. უსლარის ვარაუდი—ჟგ აოჯ სიტყვასთან კავშირის
 შესახებ სწორი ჩანს².

ადამიანი

ნივთი

აძგ	(ტაპანთ. ზად)	აკგ	(ტაპანთ. ზაკგ)
ჯგა	(ჯა)	ჯგბა	(ჟიგბა)
ხგგ		ხგა	
ფგგგ		ფგგბა	
ხუგგ		ხუგბა	
ჭგგგ		ჭგბა ცგბა	
ბჟგგ		ბგგბა	
ააგგ		ააბა	
ჟიგგგ		ჟიგბა ზიგბა	
ჟიგგგ		ჟიგბა ³	

-ჯგ-იანი წარმოება აღწერითი წარმოებაა, -ბა კი ფორმანტი
 ჩანს. მაშასადამე, ნივთთა კლასის ერთ-ერთი ფორმანტი ზ-ც ყოფი-
 ლა. ორი ნიშნის დადასტურება გვაუარაულებინებს ნივთთა კლასის
 დიფერენციაციას (ადამიანთა კლასის დიფერენციაციის გვერდით):
 ნივთთა კლასის ერთი ნიშანი ნაცვალსახელმა (resp. ზმნამ) დაიმ-
 კვიდრა და ნივთთა კლასის ზოგად აღმნიშვნელად აქცია, მეორე ნი-
 შანი—რიცხვითს სახელებში შემოგვენახა.

თუ II პირის „მდებრობითი სქესის“ ნიშანი ადამიანთა კლა-
 სის გვიანდელ ვარიანტს არ წარმოადგენს (ჟ → ზ), რაც შესაძლე-

¹ პ. უსლარი, Абхазский язык, გვ. 90—100.

² იხ. ქ. ლომთათიძე, „ადამიანის“ აღმნიშვნელი აოჯ აფხაზურში, საქ-
 სრ მეცნ. აკად. მოწმე, IV, № 7, 1943, გვ. 725.

³ იხ. ტაპანთური დიალექტი, გვ. 97—107. შდრ. პ. უსლარი, Абхазский
 язык, გვ. 98—101.

ბელია, მაგრამ საეკვო, მაშინ იგიც ბ-ნივთა კლასის ექსპონენტად უნდა დაესახოთ, მაგრამ განსხვავებული ფუნქციით ნახმარი. მაშ IV კლ. -დ..., III კლ. -ბ, II კლ. დ || ლ.

რაღა უნდა ყოფილიყო I გრამატიკული კლასის ნიშანი?

დ და ჰ (ჰარა, ჰგ-) ნივთა კლასის კუთვნილებაა ისტორიულად. რჩება ერთი საერთო იბერიულ-კავკასიური ნიშანი ადამიანთა კატეგორიისა -ჟ.

ამგვარად, აფხაზურისათვის ამოსავალია ოთხკლასიანი სისტემა-

I. ადამიანთა კლასი — მამრობითი სქესისა -ჟ-

II. ადამიანთა კლასი — მდედრობითი სქესისა -დ- || ლ-

III. ნივთთა კლასი -ბ(ა)-

IV. ნივთთა კლასი -დ(ა) || ნა

(|| ა) || რ || ჰ

აფხაზურში კლას-კატეგორიისათვის ნიშანდობლივი საკლასი-ფიკაცია პრინციპი — ადამიანი (ვაჟი, ქალი) და ნივთი (ცხოველი, საკუთრივ ნივთი) — საკმაოდ კარგადაა დაცული (იხ. ზემოთ).

კლას-კატეგორიების მიხედვით აფხაზურში ამჟამად ასეთი სქემა გვაქვს (შდრ. ზემოთ სქემები):

I. ადამიანთა კლასი — მამრობითი სქესი -ჟ/უ } ჰ (ი)

II. — მდედრობითი -ბ } ლ დ-

ნივთთა კლასი

ნა (ა) ჰ/ი -ბა

მრავლობითში კლასები არაა გარჩეული; არაა გარჩეული კლასები არც პირველ პირში. ამგვარად, კლასების სისტემის ანალიზმა მიგვიყვანა პირის კატეგორიის პრობლემამდე აფხაზურში, გრამატიკული კლასების საერთო იბერიულ-კავკასიური სისტემის ტრანსფორმაციის თავისებურებები გასაგები იქნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გავითვალისწინებთ პირის კატეგორიის გენეზისს აფხაზურ-ადილეურ ენათა ჯგუფში კლასოვანი უღვლილებისა და მონოპერსონალიზმის პრიმარობის საკითხთან დაკავშირებით.

მაგრამ, სანამ ამ საკითხის გარკვევას შევუდგებოდეთ აფხაზურში, საჭირო იქნება ზოგი მომენტის უფრო ნათელსაყოფად ჯერ ადილეურ ენათა ვითარება გავითვალისწინოთ. აქ ზმნა იუღვლება პირთა მიხედვით; პირთა რაოდენობის მხრივ ადილეური ზმნა პოლიპერსონალურია. პირის ნიშნები აქაც პრეფიქსებია. ოღონდ აფხაზურისაგან ადილეურ ზმნას ის განასხვავებს, რომ ფორმანტები აქ მხოლოდ პირზე მიუთითებენ, კლას-კატეგორიის გამოხატვა მათ არ ეკისრება. მიუხედავად ამ არსებითი განსხვავებისა, ადილეური ზმნის

უღვლილება პირების მიხედვით ბევრ მსგავსებას ამჟღავნებს აფხაზური ზმნის სისტემასთან. ამიტომ დაწვრილებით აღილეურის ვითარებაზე აღარ შევჩერდებით¹.

აღილეურის ზმნა პოლიპერსონალურია. ზმნის გარკვეულ ფორმებში ექვსი სახელის პირი შეიძლება იყოს წარმოდგენილი².

მოვიყვანოთ პირის ნიშანთა სქემა³:

მხოლოდობითი რიცხვი

პირველი პირი	-სჷ სჷ ს ზ
მეორე პირი	-ჴჷ უ ჴ ბ ფ პ
მესამე პირი	-მჷ მა, ჯა, გ, ი, რ (ნულ პრეფიქსი)

მრავლობითი რიცხვი

პირველი პირი	თჷ თგ თ დ ტ
მეორე პირი	სია სიგ სი ზი
მესამე პირი	მჷ-(-ჴ) მა-(-ჴ), ჯა, ა, ა-რ

როგორც გ. როგავას აქვს დადგენილი, „პირველისა და მეორე პირის ნიშნები ორსავე რიცხვში წარმოდგენენ საზიარო ფორმას სუბიექტისა და ობიექტისათვის. რაც შეეხება მესამე პირს, ზოგი ფორმანტი საზიაროა, ზოგი განკუთვნილია მხოლოდ სუბიექტისა ან მხოლოდ ობიექტისათვის (პირდაპირის ან ირიბისა)“⁴.

ზემომოყვანილ პრეფიქსთაგან სუბიექტისაა -მჷ- (-ჴ) მა(-ჴ), გ, ი, ობიექტისაა ჯა, რ, ა-რ საზიაროა -ჯჷ, ა (ნულ პრეფიქსი)⁵.

ამგვარად, აქაც პრეფიქსთა ფუნქციური დიფერენციაცია მესამე პირშია გატარებული (შდრ. აფხაზურის დ-ს და ლ-ს რიგი)⁶.

ყაბარდოულში იგივე სურათია. განსხვავებანი ფონეტიკური ხასიათისაა; მაგალითად, პირველი პირის მრავლობითი რიცხვის

¹ იხ. სპეციალურ მონოგრაფიაში: გ. როგავა, პოლიპერსონალიზმი ქვემო-აღილეური ენის ზმნებში, ენიმკის მოამბე, XII, გვ. 85—133..

² გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 115.

³ მოგვყავს გ. როგავას ნაშრომიდან, გვ. 116.

⁴ იქვე, გვ. 116.

⁵ იქვე, დასახ. ნაშრ., გვ. 116.

⁶ იხ. ქვემოთ, § 27.

ნიშნად ღჲ || დ || თ გვექნება (ადილეურში თჲ არის ძირითადი ფორ-
მანტი), მეორე პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად—ჲჲ || ჲ...
(ადილეურში სიჲ არის)¹.

ამგვარივე ჩანს უბიხური ენის ნიშნების სისტემა:

მ ბ ო ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

პირველი პირი $si-$, si^2 , $s-$, $z-$

მეორე პირი $yu-$, $o-$

მესამე პირი $ii-$, $(\gamma\bar{a}-)$; $-$; $a-$

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

პირველი პირი $\xi i-$, $\xi i-$, $\xi-$, $\xi-$

მეორე პირი $si-$, $si-$, $s-$, $z-$

მესამე პირი $(a-\gamma\bar{a}-)$; $a-$ $(\bar{a}-)$ ²

როგორც აფხაზური, ისე ადილეური და უბიხური პირის ნიშ-
ნები ახლოს დგანან პირის ნაცვალსახელებთან; რიგ შემთხვევაში კი
ფუძეზე უშუალოდ დართულ პირის, ან ჩვენებით ნაცვალსახელებს
წარმოადგენენ³. აფხაზურის, ადილეურის, ყაბარდოულისა და უბიხუ-
რის სისტემების შედარებითი ტაბულების მოყვანის შემდეგ ჟ. დიუ-
მეზილი წერს:

„რაც შეეხება „კლასების“ და „სქესების“ საკითხს აფხაზურ-
ში, იბადება კითხვა: აფხაზურმა შემოიღო, თუ, პირიქით, შემოინახა
ნიშანი, რომელიც დაკარგა მონათესავე ენებმა.

პირველი ჰიპოთეზის სასარგებლოდ შეიძლება ითქვას შემდეგი:
1. მონათესავე ენებში არ არის არავითარი კვალი კლასების სისტე-
მისა; 2. საყურადღებოა, რომ აფხაზურმა 2 მხ. და 3 მხ. მამრ. და
მდედრ. სქესის გასარჩევად გამოიყენა ისეთი ფორმები, რომლებიც

¹ ცნობა ყაბარდოულის შესახებ მომართა ასპირანტმა ზეინაბ კერაშევამ.
სამწუხაროდ, ზ. კერაშევას მიერ მოწოდებული მასალის სასურველი სისრულით გა-
მოყენება ამჟერად არ გვიხერხდება, იხ. აგრეთვე. გ. როგავას, დასახ. ნაშრ.,
გვ. 121.

² მოგვყავს იულიუს მეშაროშის ტრანსკრიპციით.

³ ი. მეშაროში, პეჟი—ენა, ჩიკაგო, 1934, გვ. 109 (გერმ. ენაზე), პარა-
დიგმები, იქვე, გვ. 110—111.

⁴ იხ. გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 120—126; ი. მეშაროში, დასახ.
ნაშრ., გვ. 69.

დუბლეტებად შეიძლება მიჩნეულ იქნეს: 2 მხ. მდედრ. სქ. **ხ**—შე-
საძლოა, **w** ს ფონეტიკური ვარიანტი ყოფილიყო: მაგ. ჩერქეზულში
2 მხ. ნიშანი **w** ზმნაში ყრუ თანხმოვნის წინ იცვლება **p**–; მეღერი
თანხმოვნის წინ კი **b**–; ასევე მხ. მდედრ. სქ. 1- შეიძლება ყოფი-
ლიყო **r**–ს (რომელსაც ჩვენ შემდეგ შევხვდებით, ზმნებში მე-3 პირის
ნიშანი და ეტიმოლოგიურად გამართლებული) ვარიანტი; ამრიგად,
ნათლად ჩანს, როგორ შესძლო აფხაზურმა შეექმნა „მდედრობითი“
b–, 1- მაჩვენებლებით; პირიქით უფრო ძნელია იმის ახსნა, როგორ
გამორიცხეს ეს ფორმები უბიხურმა და ჩერქეზულმა და შეინარჩუ-
ნეს **b**– (ყოველ შემთხვევაში ჩერქეზულმა) იქ, სადაც ის **w**–ის ფო-
ნეტიკური ვარიანტია; თვით აფხაზურშიც ჩანს, საკმაოდ კარგად,
რომ კორელაცია უნდა არსებობდეს ორ მოვლენას შორის: ერთი
მხრივ „კლასების“ ნიშანთა განვითარება, მეორე მხრივ, ბრუნვათა
სისტემის გაღარიბება და სახელდობრ **-n** ბრუნვის დაკარგვა, თუმცა
უძველესი მდგომარეობის კვალი აშკარად ჩანს: იმ მომენტიდან, რო-
დესაც ფრაზის სახელური ელემენტები კლასებზე ხშირად სხვადასხვა
გვარზე, დამოკიდებული ხდებიან, და რომ მაჩვენებლები (სუბიექტის,
ობიექტის) ზმნას შეერწყმიან, კუთვნილებითი პრეფიქსების მსგავსად,
აზუსტებენ „კლასს“, ამავე დროს თითოეული ამ სახელური ელემენ-
ტების სინტაქსური როლი, ერგატივის, მიცემითის, ადგილობითის,
და სხვ. ნიშნები, ნაკლებად საჭირონი ხდებიან; მაგ., ფორმაში
a-ahoša a-yeša do-l-gwapx-weyt „და ძმა ის მას (ქალს) უყვარს“,
სუბიექტის ნიშანი (**-l**) სავსებით საკმარისია იმის საჩვენებლად, რომ
მოქმედებითი გვარის ზმნის სუბიექტი მდედრობითი სქესისაა; ამის
შედგებად სრულიად საჭირო არაა სიტყვისათვის „და“ ერგატივის
ნიშანი და სხვ. რადგან აფხაზურს უწინ ნამდვილად გააჩნდა **-n**
ბრუნვა, ამ ორ მოვლენის პარალელიზმმა წარმოშვა ეჭვი კლასების
სისტემის უძველესი წარმოშობის შესახებ.

მეორე ჰიპოთეზის სასარგებლოდ გამოდგება ის ფაქტი, რომ
კავკასიის „ცენტრ. ჩ.–აღმ.“ ჯგუფის ენებს, რომლებიც უცილობლად
ჩ.–დ. ჯგუფის შორეული მონათესავენი არიან, აქვთ კლასების მეტად
განვითარებული სისტემა, და რომ ელემენტები (თუმცა სხვაგვარად
დაჯგუფებული), რომელსაც ჩაჩნური კლასების აღსანიშნავად ზმა-
რობს, ყველანი ემთხვევა რომელიმე იმ ელემენტთაგანს, რომელსაც
აფხაზური იყენებს ან ნაცვალსახელებში ან ზმნებში, გონიერის და
არაგონიერის, მამრ. და მდედ. სქესის გასარჩევად: **v**, **b**, **y**, **d** (აფ-
ხაზურში, ნაცვალსახელებში და ზმნებში მე-2 მხ. პირი და მდედრ..

სქესი აღინიშნება -v ლა b- ნიშნებით; ზმნაში y- და d- აღნიშნავენ გონიერს და არაგონიერს მე-3 პირში მხ. რიცხვისა); ყველა ეს ელემენტები გვხვდება აგრეთვე ან უბიხურში (-d კაუზატივის ფორმებში) ან ჩერქეზულში (-b- უკვე ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევაში), მაგრამ არა როგორც კლასის ნიშნები.

ეს საკითხი უფრო დაწვრილებით ამოიწურება მას შემდეგ, როდესაც ცენტრ., ჩრდ. -აღმ. ჯგუფის ენათა შედარებითი გრამატიკა გააშუქებს საკითხსო¹.

დიუმეზილი მაინც იმ აზრს იზიარებს, თითქოს აფხაზურს შემდეგში განევითარებინოს გრამატიკული კლასების სისტემა².

ამგვარი მოსაზრება არ არის სწორი.

როგორც გაირკვა, ადიღურ ენებში შემონახულა არა ერთი ფაქტი, რომელიც ამტკიცებს წარსულში გრამატიკული კლასების არსებობას ამ ენებში.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ზმნაში მეორე და მესამე პირის ფორმებში ერთი და იმავე ფორმანტის შემონახვის ფაქტი.

„ქვემო-ადიღურში — წერს გ. როგავა — „ს ა ნ ა მ“-კატეგორიის გამომხატველი ერთპირიანი ზმნის ინფინიტური ფორმა ამჟამად ვერ არჩევს მეორესა და მესამე პირებს მხოლოდობითს რიცხვში, ორივე პირისათვის იხმარება ერთი და იგივე პრეფიქსი ჟჷ.-

I პ. სჷ	სჷ-კი ჰჷჷ	„სანამ წავალ“
II პ. ჟჷ	ჟჷ-კი ჰჷჷ	„სანამ შენ წახვალ“
III პ. არ	ჟჷ-კი ჰჷჷ	„სანამ ის წავაჷ“.

ასევე ყაბარდოულში:

მხოლოდობითი რიცხვი

I პ. ს-ჟჷ-კიჷ „მე მივდივარ“

¹ ე. დიუმეზილი, კავკასიის ჩრდილო-დასავლური ჯგუფის ენათა შედარებითი ნარკვევი (მორფოლოგია), პარიზი, 1932, გვ. 140—141 (თარგმანი ფრანგულიდან ქეთ. მიქელაძისა).

² შდრ. მისი მსჯელობა ზოგადობისა და ნივთის კატეგორიის ა ექსპონენტის შესახებ (დასახ. ნაშრომის თარგმანი, გვ. 133) იხ. ზემოთ.

³ გ. როგავა, გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტების გადმონაშთებისათვის ადიღურ ენებში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, XI, № 1, 1950, გვ. 67—68.

II ბ. ჭ-ჟ-კიშ	„შენ მიდიხარ“
III ბ. მა-კიშ ¹	„ის მიდის“

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

I ბ. დ-ჟ-კიშ	„ჩვენ მივდივართ“
II ბ. ჭ-ჟ-კიშ	„თქვენ მიდიხართ“
III ბ. მა-კი-შხ	„ისინი მიდიან“

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

I ბ. ს-ჟ-ჯშ	„მე (თქვენ) ვეძახი მას“
II ბ. ჟ-ჯშ	„შენ ეძახი მას“
III ბ. ჟ-ჟ-ჯშ	„ის ეძახის მას“

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

I ბ. დ-ჟ-ჯშ	„ჩვენ ვეძახით მას“
II ბ. ჭ-ჟ-ჯშ	„თქვენ ეძახით მას“
III ბ. ჟ-ჟ-ჯშ-ხ ²	„ისინი ეძახიან მას“... ²

ამგვარ ფაქტებზე დაყრდნობით გ. როგავა ვარაუდობს, რომ ადიღეურში თავის დროზე ზმნა კლას-კატეგორიის მიხედვით იუღვ-ლებოდა.

აფხაზურს ანალოგიური ფაქტები არ შემოუნახავს. ეს გასაგებ-ბიცაა. აფხაზურში კლას-კატეგორია ცოცხალია, ამიტომ გაქვავე-ბული სახით კლას-ნიშნების შემონახვა ზმნაში ძნელი წარმოსადგე-ნია აფხაზურისათვის³. ამ შემთხვევაში აფხაზურისა და ადიღეურის მონაცემები ერთმანეთს ავსებენ. ადიღეური გვიჩვენებს, რომ სათა-ნადო აფიქსები პირის კატეგორიისაგან დამოუკიდებელი იყვნენ, აფ-ხაზური გვიჩვენებს, თუ რა კატეგორიის ექსპონენტები იყო სათა-

¹ სხვაგან გ. როგავა შენიშნავს: „Имеется некоторое основание думать, что мак|уэ („он, оно идет“) восходит к форме м-уа-к|уэ“, — Г. Рогова, „К вопросу о структуре именных основ в адыгских языках“, 1953, გვ. 11.

² მოგვეყვას გ. როგავას მიხედვით „გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტების გად-მონაშთებისათვის ადიღეურ ენებში“, გვ. 68.

³ სახელისათვის იხ. ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, გაქვავებული კლას-ნიშნები და სუ-ფიქს-დეტერმინანტები აფხაზურ სახელთა ფუძეებში — საჭ. სსრ მეცნ. აკადემიის სა-ზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების 32-ე სესია, თბილისი, 1952, მოხსენებათა თეზისები, გვ. 17.

ნადო ფორმანტები. ზემომოყვანილი ჟჷ- პრეფიქსის ფუნქცია იყო I გრამატიკული კლასის აღნიშვნა განურჩევლად პირისა.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ღ-ს რიგში ნივთთა კლასისა და მრავლობითი რიცხვის ჟ- რ-ს ფონეტიკური დერევატი უნდა იყოს. რ → ჟ პროცესი აფხაზურისათვის არაა დამახასიათებელი. ადილეურში კი ირიბი ობიექტის ჟ-მ რ-ს სახით წარმოვედგება სამპირიან ზმნაში, როდესაც სუბიექტადაც მესამე პირია. მაგალითად:

ჟგ-ს-ჟმ-თგ

„მას მე ის მაძლევს“

ჟგ-ჟ-ჟმ-თგ

„მას შენ ის გაძლევს“

რ-ჟმ-თგ

„მას მას ის აძლევს“¹

ნაცვლად ჟმ-ჟმ-თგ ფორმისა.

პირდაპირ ობიექტს ნიშანი არა აქვს — ნულითაა წარმოდგენილი.

თავის ერთ-ერთ ნაშრომში ქ. ლომთათიძე მიუთითებს ადილეურის ამ ფაქტზე. ავტორი ამ შემთხვევაში ადილეურზე ყურადღებას ამახვილებს აფხაზურის კაუზატივისა და მრავლობითი რიცხვის ფორმანტების თანხვედრისას მომხდარ ფონეტიკურ ცვლილებებთან დაკავშირებით. მასთან ავტორს მიაჩნია, რომ ღ- ფორმანტი მრავლობითი რიცხვის რ ფორმანტის უძველეს სახეობას წარმოადგენს².

ანალოგიური ვითარებაა ადილეურის ჟ და რ-ს ისტორიული მიმართების მხრივაც: რ ამოსავალი სახეობაა როგორც ადილეურში, ისე აფხაზური მესამე პირის ნიშნისა.

ამაშიაც ადილეურის მონაცემების გათვალისწინება გვშველის აღვადგინოთ აფხაზურის ისტორია.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჟჷ- ელემენტი პირებს არ განარჩევდა თავის დროზე არც აფხაზურში, არც ადილეურში. იგი პირველი გრამატიკული კლასის ექსპონენტი იყო. აფხაზურმა იგივე ფორმანტი პირველი გრამატიკული კლასის ნიშნად გამოიყენა ოღონდ მეორე პირის ფორმებში. ადამიანის კატეგორიის ექსპონენტად აფხაზურში ღ- ფორმანტიც გვხვდება. ღ- ფორმანტი ჩვენ გრამატიკული კლასის ექსპონენტად მივიჩნიეთ (იხ. ზემოთ). კითხვა დგება: რა მიმართებაშია ერთმანეთთან ჟ- და ღ- ფორმანტები?

¹ გ. როგავა, პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადილეური ენის ზმნებში, ენიშკის მოამბე, XII, გვ. 101—102.

² ქ. ლომთათიძე, კაუზატივის კატეგორია აფხაზურში, საქართ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, VI, № 1, 1945, გვ. 93—95.

ადილეურის სათანადო ფაქტების გათვალისწინების შემდეგ გა-
ირკვა, რომ **ჟ**- მხოლოდ მეორე პირში არა ჰქონდა დასახელებულ-
ენებს. მაშასადამე **ჟ**- საერთოდ ადამიანის (უფრო ზუსტად: პირვე-
ლი გრამატიკული კლასის) ექსპონენტი იყო და პირის კატეგორიას-
თან არავითარი დამოკიდებულება არა ჰქონია. თუ ასეა, როგორ
გახდა **დ** ადამიანის კატეგორიის ექსპონენტი? სავარაუდო პასუხი
ასეთი იქნებოდა:

დ- აფიქსი თავდაპირველად მხოლოდ მეორე გრამატიკული
კლასის ექსპონენტი იყო. მას შემდეგ, რაც პირის აღნიშვნის საჭი-
როება გაჩნდა, **ჟ** ფორმანტი მეორე პირს დაუმკვიდრდა, ხოლო **დ**-ს
მოქმედების სფერო გაფართოვდა, იგი მეორე გრამატიკულ კლასთან
ერთად უკვე პირველ კლასსაც აღნიშნავს და, ამდენად, ზოგადად
ადამიანის კატეგორიის ექსპონენტი ხდება, მაგრამ მხოლოდ მესამე
პირში.

პირველი პირის ფორმანტი აფხაზურ-ადილეური ჯგუფის ყველა,
ენაში პირველი პირის ნაცვალსახელს წარმოადგენს **სა-რა** (ადილეურში
სჷ... უდეტერმინანტოდ). ამ ფორმანტს პირის აღნიშვნის მეტი იმ-
თავითვე არაფერი ევალეობოდა, კლას-კატეგორიასთან მას კავშირი
არ უნდა ჰქონდეს (შდრ. ბაცბური სო II ას).

მეორე პირში **ჟ**- ფორმანტის გარდა **ბ**- ფორმანტიც გვხვდება.
იგი ისტორიულად მესამე გრამატიკული კლასის ექსპონენტს წარმო-
ადგენს (იხ. ზემოთ). მეორე პირში მეორე გრამატიკული კლასის
ექსპონენტად მისი დამკვიდრების შემდეგ მესამე პირში ნივთთა კლას-
ისათვის მეოთხე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთ-ერთი ფონეტი-
კური ვარიანტი დამკვიდრდა¹.

**§ 27. პირთა დაპირისპირების პრინციპისათვის იბერიულ-
კავკასიურ ენებში.** იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის იმ ენებში,
სადაც პირის კატეგორია განვითარდა (მიუხედავად სხვაობისა ამ
კატეგორიის ხნოვანებაში),—ყველგან დასტურდება პირთა დაპირის-
პირების საერთო პრინციპი.

წარმოების თვალსაზრისით პირველი და მეორე პირის მესამე
პირთან დაპირისპირება ქართველური, აფხაზურ-ადილეური, ქის-

¹ ადილეურის ფორმანტთა გენეზისისათვის იხ. გ. როგავა, პოლიპერსონა-
ლიზმი ქვემო-ადილეური ენის ზნებში, ენიშკის შოაბე, XII, 1942, გვ. 119—126;
მისივე, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических
классов в адыгских (черкесских) языках, გვ. 6—12.

ტური, ლეზგიური და დაღესტნის რიგი ენის ზმნის სტრუქტურის ერთი ძირითადი თავისებურებაა.

იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან არ რჩება არც ერთი, რომ პირის კატეგორია განვითარებული ჰქონდეს და პირთა დაპირისპირების ამ პრინციპს არ ექვემდებარებოდეს.

დაღესტნის იმ ენებში, სადაც პირის კატეგორიაა ჩამოყალიბებული, პირველი და მეორე პირი უპირისპირდება მესამეს. მეტწილად პირველი და მეორე პირი საზიარო ან თავთავისი ფორმანტითაა („პირის ნიშნით“) წარმოდგენილი, მესამე პირი— „უპირისნიშნოდ“, უფორმანტოდ.

ქისტური ენებიდან ასეთი დაპირისპირება ახასიათებს ბაცურს. მაგალითები¹:

ლაკური	ბ-იზა-რა	„ვდგები (ბავშვი)“	ბ-იზა-რუ	„ვდგებით“
	ბ-იზა-რა	„დგები“	ბ-იზა-რუ	„დგებით“
	ბ-იზაჲ	„დგება“	ბ-იზაჲ	„დგებიან“
დარგულელი ²	ლი-ჟ-რა	„ვარ (მამაკაცი)“	ლი-რ-რა	„ვართ“
	ლი-ჟ-რი	„ხარ“	ლი-რ-რა	„ხართ“
	ლი-ჟ	„არის“	ლი-ბ	„არიან“
თაბასარანული	ვუ-ზა	„ვარ“	ექსკლუზ. ვუ-ჩა	„ვართ“
			ინკლუზ. ვუ-ხა	„ვართ“
	ვუ-ვა	„ხარ“	ვუ-ჩვა	„ხართ“
	ვუ	„არის“	ვუ	„არიან“
ბაცური	ვ-ა-ლჩ	„ვარ (მამაკაცი)“	ბ-ა-თხჩ	„ვართ“
	ვ-ა-ჰაჩ	„ხარ“	ბ-ა-ჲჟჟ	„ხართ“
	ვ-ა	„არის“	ბ-ა	„არიან“

შეიძლება ითქვას, რომ მესამე პირი იმ ფორმით დარჩა, როგორც ექნებოდა ზმნას პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე.

¹ საილუსტრაციოდ შერჩეულია ისეთი მაგალითები, სადაც პირთა დაპირისპირება განსაკუთრებული სიმკვეთრითაა წარმოჩენილი. პირის კატეგორიის ანალიზი მოცემულია ზემოთ.

² დარგულელის მიმართ პირიან ფორმათა დაპირისპირების ამ პრინციპს აღნიშნავენ ლ. ი. ჟირკოვი, შ. გაფრინდაშვილი და ს. აბდულაევი. იხ. ლ. ჟ ი რ კ ი ვ ი, Грамматика даргинского языка, Москва, 1926, გვ. 23; შ. გაფრინდაშვილი, მიცემითი ბრუნვის ფორმანტების გენეზისისათვის დარგულელში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 218.

ქართველურ ენებში პირველი ორი პირი სტრუქტურულად უპირისპირდება მესამეს:

ა. სუბიექტის პირის გამოხატვის მიხედვით:

ქართ. S ₁ ვ-	ზან. ვ- (ბ- პ - ფ-)	სვან. ხვ- ვ-
S ₂ ჰ- ხ-	0 (უნიშნო) ← *ჰ	ხ- (0)
S ₃ -ნ, -ს, -ა	-ნ, -ს -უ	0 (უნიშნო) (ლ)

ბ. მრავლობითის გამოხატვის მხრივ:

ქართული ზანური სვანური

(ვ-) — -თ	(ვ-) — -თ	(ეპსკლუზ. ხვ- (ინკლუზ. -ლ-) — -ლ ¹
(ჰ-) — -თ	— — -თ	(ხ-) — -დ
-ენ, -ან, ეს	-ან, -ენ	— -ხ

გ. სახელობითში დასმული ობიექტის გამოხატვით:

O ₁ მ-	მ-	მ-
O ₂ გ-	გ-	ჯ-
O ₃ 0 (უნიშნო)	0	0

დ. საობიექტო ქცევის წარმოების მიხედვით²:

მ-ი-(კეთებს)	მ-ი-(პარუმს)	„მიწერს“	მ-ი-(რი)	„მყავს“
გ-ი-(კეთებს)	გ-ი-(პარუმს)	„გიწერს“	ჯ-ი-(რი)	„გვყავს“
უ-(კეთებს)	უ-(პარუმს)	„უწერს“	ხ-ო-(რი)	„ჰყავს“

ე. ზოგ დიალექტში ნაკვთა წარმოების მხრივ.

ხოლმეობითი ფშაური: ვ-უთხრ-ო-დ-ი

უთხრ-ო-დ-ი

უთხრ-ი-ს

ხეცურული: ვ-უთხრ-ი-დ-ი

უთხრ-ი-დ-ი

უთხრ-ი-ს

თუშური: ვ-ნახ-ი-დ

ნახ-ი-დ

ნახ-ი-ს

¹ შდრ. კ. დონდუა, Категория инклюзива-эксклюзива в сванском и её следы в древнегрузинском языке, კრებულში—Памяти акад. Н. Я. Марра, მოსკოვი, 1928, გვ. 140—141.

² ბუნებრივია, პირთა მიხედვით ცვალებად ობიექტთან დაკავშირებით (შდრ. ეუწერ, უწერ, უწერს, სადაც ყველგან O₃).

ისტორიულად განსხვავებული ფაქტების ამგვარი განლაგება პირთა დაპირისპირების არსებული პრინციპითაა შეპირობებული.

აქვე უნდა შევნიშნოთ შემდეგი:

ა. „ვ-არ, ხ-არ, არი-ს“ ზმნების ფუძეთა სხვაობა (I და II პირის — არ-, III — -არი-) კვლავ პირთა დაპირისპირების პრინციპთან აღის. უნდა გვქონოდა პარალელური წარმოების ფუძეები -არ- და -არი. შემდეგში (შეიძლებოდა გვეთქვა, პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებისას!) გარკვეულმა კილომ დაიმკვიდრა „ვარ, ხარ, არის“ ტიპის სტანდარტი, სხვამ — „ვარი, ხარი, არს“ ტიპისა. ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა: ჰქონდა თუ არა იმ დროისათვის მესამე პირის ფორმას პირის ნიშანი (შდრ. სვანური „არი“)? საკითხს სხვა დროს დავუბრუნდებით.

ბ. პირთა დაპირისპირების პრინციპთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს -ავ და -ამ თემისნიშნთან ზმნათა ნამყო უსრულის წარმოების თავისებურებაც. პირველი ორი პირისათვის დამკვიდრებულია -ევ-დ სუფიქსიანი ფუძე, მესამისათვის — -ვ-ი-დ-: „ეს — მეტად საყურადღებო გარემოებაა იმ წყვეტის დახასიათებისათვის, პირველ ორსა და მესამე პირს შორის რომ შეინიშნება სხვა შემთხვევებშიც (მოვიგონოთ თუნდაც ფშაური და ხევსურული ხოლმეობითი — ტიპისა: ვ-თქოდი, ვ-თქვიდი, სთქოდი, სთქვიდი — თქვის)“¹. ფშაურ-ხევსურული ხოლმეობითის შესახებ ვკითხულობთ: — ფშაურ-ხევსურული ხოლმეობითი ნაკვთთა პირველ წყებას ეკუთვნის, იგი ნამყო უსრულისა და ხოლმეობითის შერწყმის შედეგია, სახელდობრ, არქაული ნამყო უსრულისა და ხოლმეობითისა — არქაული ნამყო უსრულისაა პირველი და მეორე პირი, ხოლმეობითისა — მესამე პირი². ნამყო უსრულის განხილული თავისებურება პოულობს ახსნას პირთა დაპირისპირების ზოგად პრინციპში, ეს იქნებოდა ერთ-ერთი საბუთი იმისა, რომ უსაფუძვლოდ მიგვეჩნია ამ თავისებურების ფონეტიკურ ნიადაგზე ახსნის ცდა³.

¹ არნ. ჩიქობავა, ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემა... 1945. გვ. 99—100.

² იქვე, გვ. 86, ხაზი ავტორისაა.

³ შდრ. გ. დეეტერსი, ქართველურ ენათა ზნა (1930), § 232, გვ. 134. ნოთიბებულია არნ. ჩიქობავას დასახ. ნაშრომში, გვ. 99; აგრეთვე ლ. კიკაძე, პირველი სერიის მწკრივთა წარმოებასთან დაკავშირებული საკითხები, თბ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, XXX—XXXI, გვ. 318—343. სხვა საბუთები იხ.

პირთა დაპირისპირების პრინციპის გამოკრთომა უნდა იყოს ჰანური -რ და მეგრული -ქ სუფიქსები ზმნებში პირველი და მეორე პირის ფორმებთან.

ჰ ა ნ უ რ ი			მ ე გ რ უ ლ ი		
ფ-ხე-რ	„ვზივარ“	ვ-ორე-ქ	„ვარ“	ვ-პარუნ-ქ	„ვეწერ“
ხე-რ	„ზიხარ“	ორე-ქ	„ხარ“	პარუნ-ქ	„წერ“
ხე-ნ	„ზის“	ორე-ნ	„არის“	პარუნ-ს	„წერს“

პროფ. ქ. ლომთათიძე ამგვარი წარმოების შესახებ წერს: „... მეგრულში, და ჰანურშიც, ეს სუფიქსები (ლაპარაკია -ქ და -რ-ს შესახებ — ნ. ა.). მხოლოდ I-სა და II პირში და ისიც მხოლოდობითში გვხვდება (ზმნ. I შემდეგდროინდელია — რ-ს დართვა ჰანურში იმავე პირთა მრავლობითს რიცხვში და აწმყოსგან ნაწარმოებ სხვა დროში). მაგრამ ეს შემდეგით აიხსნება: აფხაზურსა და ყაბარდოულს პირის ნიშანთა პრეფიქსაცია ახასიათებს, მეგრულსა და ჰანურში პრეფიქსათ მხოლოდ I და II პირია წარმოდგენილი. მესამე პირში იმიტომ არ დაერთო მეგრულსა და ჰანურში ეს სუფიქსები, რომ მესამე პირის ნიშანი სუფიქსად მოუღის ზმნებს. მრავლობითის ნიშნის სუფიქსობამვე შეუშალა ხელი -ქ-ს დართვას მრავლობითს რიცხვში“¹.

ჩვენ მიერ განხილული პირთა დაპირისპირების პრინციპის თვალთახედვით თუ განვიხილავთ ზანურის ამ ვითარებას, შეიძლება იმ დასკვნამდე მივიდეთ, რომ აქ იმდენად მესამე პირის სუბიექტის ნიშნისა და სხვა ფორმანტების მიზეზით კი არ უნდა იყოს გამოწვეული -ქ სუფიქსის დაურთველობა (resp. -რ) არამედ იმით, რომ მხოლოდ პირველ ორ პირს დაერთო მეშველი ზმნა². მესამე პირი კი განზე დარჩა, ე. ი. შედარებით ამ ახალ მოვლენებშიც პირთა დაპირისპირების ზრსებულმა პრინციპმა იჩინა თავი.

არწ. ჩიქობავას დასახ. ნაშრომში (მთლიანად და განსაკუთრებით კი გვ. 98—100) და აგრეთვე ქ. ძოწენიძის ნარკვევში — ევ სუფიქსისათვის ზემოიმერულში (სოფელ პერევის მეტყველებაზე დაკვირვების მიხედვით), აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, X, 1950—1951, გვ. 51 — 58; ეს წერილი ჩვენთვის საინტერესო სხვა მასალასაც გვაწოდის, იხ. გვ. 51, 58.

¹ ქ. ლომთათიძე, -ქ სუფიქსისათვის მეგრულ ზმნებში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 135. შდრ. იქვე, გვ. 139, ქვ. 15—17 სტრიქ.

² იქვე, გვ. 136—139.

შდრ. სვანური (ლშხ.)

სგურ-ხეი	„ვზიგარ“	ხვალატ-ხეი	„ვეუყვარვარ“
სგურ-ხი	„ზიხარ“	ხალატ-ხი	„უყვარხარ“
სგურ	„ზის“	ხალატ	„უყვარს“

სვანურის მესამე პირის ფორმა (ფუძე!) მეშველი ზმნის დართვის ოპტიმალურ შესაძლებლობას იძლევა, მაგრამ მეშველი ზმნა (ლი) მაინც არ დაერთო¹.

პირთა დაპირისპირების ზოგად პრინციპთანაა დაკავშირებული ზმნის უღვლილების რიგი თავისებურება სვანურში („ორთა ფორმა“, „ხუთთა ფორმა“ აკ. შანიძის ტერმინოლოგიით)²:

ა. ნამყო უსრული: ხე-ამჰრ-ჰს	„ვამზადებდი“
ხ-ამჰრ-ჰს	„ამზადებდი“
ამჰრ-ა	„ამზადებდა“ ³

ბ. ნამყო სრული (I ტიპისა): ო-ხე-მჰრ(←ან-ხე-ამჰრ-ე)	„დავამზადე“
ა-ხ-მჰრ(← ან-ხ-ა-მჰრ-ე)	„დაამზადე“
ან-მჰრე(← ან-ა-მჰრ-ე)	„დაამზადა“ ⁴

გ. ნამყო სრული (II ტიპისა): ოგან	„მოვხან“	ჰთვიგნ	„მოვიხან“
აგან	„მოხან“	ჰთვიგნ	„მოიხან“
აგჰნ	„მოხნა“	ჰდგჰნ	„მოიხნა“ ⁵

¹ ამას ისიც უნდა დაემატოთ, რომ კანურში -რ მრავლობითის ფორმებშიც გამოვლინდება (ე. ი. მრავლობითის თ-სუფიქსი ხელს არ უშლის: „ვეყვერ, იყვერ, იყვენ“ და „ვეყვე-რ-თ, იყვე-რ-თ, იყვენან“ „сделайтесь, станьте...“) და ნამყო უსრულსა და კონიუნქტივ 1-შიც (ე. ი. დრო-კილოების სუფიქსები ხელს არ უშლის: „ბ-ხე-რ-ტი, ხე-რ-ტი, ხეტუ...“ და ა. შ.). დაწვრილებით იხ. ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 133, 134, ამ შემთხვევებში რ-ს გამოჩენას ანალოგიის მოქმედებას მიაწერენ (ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 133).

² იხ. აკ. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, § 21, კრებული „არილი“, თბილისი, გვ. 191, 198, 199, 209.

³ იხ. ვ. თოფუჩია, სვანური ენა, 1, ზმნა, 1931, გვ. 74.

⁴ იხ. ვ. თოფუჩია, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

⁵ იხ. იქვე, გვ. 144.

ასევეა: 1. ესევეამ	(← ეს-ხე-ბ-ო-ვეამ)	„გადაულოცე“
ესევეამ	(← ეს-ხ-ბ-ო-ვეამ)	„გადაულოცე“
ესევეამ	(← ეს-ხ-ბ-ო-ვეამ)	„გადაულოცა“

(სვანური ზმნა, გვ. 148).

აფხაზურ-ადილეური ენებიდან პირთა დაპირისპირება უფრო სისტემატური სახით ადილეურშია წარმოდგენილი, აფხაზურში განსხვავებული ვითარება გვაქვს.

ა. ადილეურში პირის ნიშნების მიხედვით ასეთი მდგომარეობაა:

მხოლოდითი რიცხვი

I.	სჷ-	სჷ-კიად	„წავედი“
II.	ჟჷ-	ჟჷ-კიად	„წახვედი“
III.	ო- მჷ-, ჯა-, ი-, რ-	კიადა	„წავიდა“

მრავლობითი რიცხვი

I.	თჷ	თჷ-კიად	„წავედით“
II.	სიჷა-	სიჷგ-კიად	„წახვედით“
III.	ო---ხ მჷ-(-ხა), ჯა-, ა-, ა-რ-	კიადჷ-ხ	„წავიდნენ“ ¹ .

ასევეა კუთვნილებითს ფორმებში:

ს-ი-უნჷ	„ჩემი სახელი“
ჟ-ი-ჟუნჷ	„შენი სახელი“
ი-უნჷ	„მისი სახელი“ ²

უპირისპირებასთან ერთად პირთა დაპირისპირების თვალსაზრისით პრინციპული მნიშვნელობა აქვს III პირის ნიშანთა სიმრავლეს (შდრ. I და II პირის თითო აფიქსი)³.

2. ლოხჷჷ	„შევეკამე“
ლჷხჷჷ	„შესკამე“
ლალჷჷ	„შეკამა“ (იქვე, გვ. 253, გვ. 151—152) და სხვ.

„ორთა ფორმისა“ და „ხუთთა ფორმის“ გენეტური ურთიერთობა ცალკეა გამოსაკვლევი (შდრ. „სვანური ზმნა“, გვ. 152). ჩვენ აქ შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ პირის ცნების გვერდით აქ რიცხვის ცნებაც შემოდის, რასაც კვლევისას უზრაველად უნდა მივიყენო.

¹ მოგვყავს გ. როგავას შრომის მიხედვით—პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადილეური ენის ზმნებში (ენიშკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 85—133). პირის ნიშანთა სქემები ოდნავ შეცვლილია; მაგალითი აღებულია დასახ. ნაშრომიდან, გვ. 90.

² მოგვყავს გ. როგავას შრომის მიხედვით—კუთვნილებითი აფიქსი ი-ქართულურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში. საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 5, 1942.

³ მე-3 პირის ნიშანთა სიმრავლის შესახებ იხ. გ. როგავა, პოლიპერსონალიზმი ქვემო-ადილეური ენის ზმნებში (ენიშკის მოამბე, XII, 1942, გვ. 130).

ბ. აფხაზურში სამივე პირი საკუთარი ნიშნითაა წარმოდგენილი (სამივე პირის ნიშნები პრეფიქსებია). პირთა დაპირისპირების თვალსაზრისით საყურადღებოა ის, რომ დ-სა და ლ-ს რიგის აფიქსები მხოლოდ მესამე პირში გაირჩევა (დაწვრილებით იხ. ზემოთ).

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ი		მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი	
I.	ს-	ჰ(ა)-	
II.	{ ბ- მდედრ.	ში-	
	{ ჟ- მამრ.		
დ-ს რიგი		ლ-ს რიგი	
მხ. რ.	მრ. რ.	მხ. რ.	მრ. რ.
დ- აღამ. კლ.		ლ- მდედრ.	
III.		ი- მამრ.	რ-(დ-):
ი- ნიეთთა კლ.		ა-(-ნა)ნიეთ ¹ .	

პირთა დაპირისპირების პრინციპი აფხაზურში შედარებით სუსტად მოქმედებს და მოდიფიცირებული სახით წარმოგვიდგება, რაც კლას-კატეგორიის მოუშლელობას უნდა მიეწეროს: კლასი პირთა დაპირისპირების პრინციპს ბოლომდე ვერ გაჰყვებოდა — იგი სხვა ბუნებისაა და ამიტომ მხოლოდ შეეწყო ახალ კატეგორიას².

სხვა კავკასიურ ენათაგან განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს ახვანური ენა და ხუნძური ენის ქარული დიალექტი, სადაც პირველი პირი უპირისპირდება მეორე-მესამეს;

ახვანური

I.	ა-იხ'იხ'-ედე	„გავზარდე (ქალი)“
II და III.	ა-იხ'იხ'-ირი	„გაზარდე, გაზარდა“

¹ დ-სა და ლ-ს რიგის შესახებ იხ. ქ. ლომთათიძე, გარდამავლობის კატეგორია აფხაზურ ზმნებში, ენიშის მოამბე, XII, 1942, გვ. 1—29; სქემა, მცირეოდენი ცვლილებით, აღებულია მე-7 გვერდიდან.

² ამ მხრივ საინტერესო პარალელს ვხვდებით ქისტურსა და დარგულში. სადაც მრავლობითში კლასის ნიშნები პირველ ორ პირსა და მესამეს განსხვავებული აქვთ (ეს ეხება მხოლოდ პირველ ორ კლასს), მესამე (ბ-) კლასში პირების განსხვავება არ მოქმედებს, ყველგან დ- გვაქვს (იხ. ქვემოთ).

ჰარული

I.	ვერ-ავ	„მოვედი“
II. და III.	ვერი	„მოხვედი, მოვიდა“ ¹

არც ერთ მათგანს არა აქვს განვითარებული პირის კატეგორია: ესაა პირთა დიფერენციაციის დასაწყისი ეტაპი.

პირთა დაპირისპირების განხილულ პრინციპს კავშირი უნდა ჰქონდეს ბრუნების თავისებურებასთან: პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი არ იბრუნვის (ზმნაშია პირი წარმოდგენილი), მესამისა—იბრუნვის (ზმნა გაუფორმებელია):

თაბასარანული

უზუ	აპუჲ-ზა	„მე ვაკეთე“
უვუ	აპუჲ-ვა	„შენ აკეთე“
დულუ (I კლ.)		
დიდი (II კლ.)	აპუჲი	„მან აკეთა“

ქართული

მე	ვ-კალ
შენ	ჰ-კალ
მან	*კალ (შდრ. კალ-ნ)

შეიძლებოდა სხვა კავკასიური ენებიდანაც მოგვეყვანა მაგალითები².

ვფიქრობთ, ამ თანაფარდობას ზოგადი საფუძველი უნდა ჰქონდეს და გარდამავალი ზმნის განვითარების გარკვეულ ეტაპთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

აქ შემდეგი უნდა შევნიშნოთ: პირთა განხილულ დაპირისპირებაში ერთი კანონზომიერება იჩენს თავს. შედარებით ძველი წარმოების ფაქტები, ჩვეულებრივ მესამე პირის ფორმებშია დაცული.

¹ მსგავს სურათს გვიჩვენებს ანდლური ენის სოფ. მუნის თქმა:

დენნი ჰვარდირა-ვი „მე ვწერ“ ჰვარდე-ვი „დავწერ“
მეწნი ჰვარდირა „შენ სწერ“ ჰვარდე „დასწერ“
დუშლი ჰვარდირა „ის წერს“ ჰვარდე „დაწერს“

(მოგვეყვას ილ. ცერცვაძის საანგარიშო მოხსენების მიხედვით).

² დარგულის მიმართ ანალოგიური მოსაზრება გამოთქმული აქვს ს. აბდულაევს. იხ. მისი, Спряжение дательного глагола по лицам (Труды второй научной сессии Дагестанской Базы..., 1949, Махач-кала, გვ. 178).

მეტიც, ბევრ შემთხვევაში მესამე პირის სახით მოცემული ფორმა-ის ფორმაა, რომელიც საერთოდ ახასიათებდა ზმნას პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე. მართლაც, ბაცბურში თავდაპირველად პირთა განურჩევლად უნდა გვექონოდა ვ-ა, ჰ-ა, ბ-ა და ა. შ. შემდეგში პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებისას ამ ფორმას დაერთო პირის ნიშანი პირველი და მეორე პირის აღსანიშნავად, ხოლო მესამე პირი კი იმ სახით დარჩა, როგორიც ექნებოდა ზმნას პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე, ე. ი. მესამე პირმა შემოგვინახა ოდენ კლასოვანი უღვლილების ფაქტები.

იგივე შეიძლება ითქვას თაბასარანული ზმნის ფორმათა შესახებ. მესამე პირის ფორმა აქაც ძველ სურათს წარმოგვიდგენს. ამასვე უნდა მოწმობდეს აფხაზური ზმნა, სადაც კლასები უკეთაა შემონახული მესამე პირში. ლაკურისა და დარგულის ზმნაშიც შეიძლება იგივე დაგვედასტურობინა: მესამე პირი რიგ შემთხვევაში აქაც ამოსავალია პირველი და მეორე პირის ფორმათა საწარმოებლად.

ეს კანონზომიერება წინშენელოვანია რელატიური ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, პირიელ ფორმათა ისტორიული ურთიერთობის თვალსაზრისით¹.

§ 28. პირთა დაპირისპირების პრინციპი და დარგულისა და ქისტურის პირველი და მეორე გრამატიკული კლასის მრავლობითის პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარმოების ისტორია. პირის კატეგორიასთანაა დაკავშირებული გრამატიკული კლასების წარმოების ერთი თავისებურება დარგულსა და ქისტურში (ჩაჩნურში). როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, კლასის ნიშნების სქემა ერთგვარად რთულდება დარგულშიცა და ქისტურშიც: I და II კლასის სახელები მრავლობითის პირველსა და მეორე პირში მრავლობითის ზოგად დ-საწარმოებელს გამოივლენს (მდრ. ხუნძურის ვითარება: მრავლობითში ყველა კლასისათვის რ- II -ლ). იმავე კლასების სახელები მესამე პირის ფორმებში ბ- ფორმანტით წარმოგვიდგება (მაგალითები იხ. ზემოთ).

¹ ქართლის მესამე პირის დღევანდელ ვითარებაზე ეს, რასაკვირველია, არ ურცელდება. -დ, -ნ, -ს, -ა სუფიქსები აქ ახალია (იხ. ქვემოთ).

ორივე ენისათვის საერთო სქემა გვექნება:

მხოლოდობითი რიცხვი მრავლობითი რიცხვი
(პირთა მიხედვით უცვლელია!) I პირი, II პირი, III პირი

I.	ვ- ჭ-	დ- რ-	ბ-
II.	დ- რ- ჯ-	დ- რ-	ბ-
III.	ბ-	დ- რ-	დ- რ-

ცხადია, აქ საქმე გვაქვს ერთგვარად მოდიფიცირებული სახით მოქმედ პირთა დაპირისპირების პრინციპთან: კლას-კატეგორიის მრავლობითი რიცხვის პირველი და მეორე პირი უპირისპირდება მესამე პირს (საყურადღებოა, რომ ეს ეხება I და II კლასის სახელებს მხოლოდ). როგორც ვიცით, ასეთ შემთხვევებში მესამე პირის ფორმაში დასტურდება არქაული წარმოების ფაქტები, პირველსა და მეორე პირში შედარებით გვიანდელი, ახალი ფორმაციის ფაქტებთან გვაქვს საქმე. მესამე პირი წარმოგვიდგენს პირთა მიხედვით დიფერენციაციამდელ ვითარებას, ე. ი. მესამე პირში რა ფორმაცა გვაქვს, ის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი ზმნისათვის საერთოდ მაშინ, როცა პირთა წარმოება უცხო იყო ზმნის სისტემისათვის. ვიცით აგრეთვე, რომ მეოთხე კლასის ნიშან დ-ს (|| → რ-ს) აქვს ტენდენცია აბსოლუტური განზოგადებისა საერთოდ, კერძოდ კი მრავლობითის წარმოებაში სხვა ფორმანტების გამოდევნისა (შდრ. ხუნძური, დიდოური, პინუხური, რუთულური, თაბასარანული). ვიცით აგრეთვე, რომ პირის კატეგორია ახალი ფორმაციისაა, რომ მისი ჩამოყალიბება ჩვეულებრივ ერთ ძირითად პრინციპს გამოავლენს, რომელიც ზემოთ გამოვეყავით ცალკე (იხ. § 77).

თავდაპირველად დარგუულში ისევე, როგორც რიგ სხვა ენაში, მრავლობითის წარმოებისას ნივთის კატეგორიის ორი ექსპონენტი იყო გამოყენებული: ერთი მათგანი -ბ- I და II კლასის სახელებს მოუდიოდათ მრავლობითში, მეორე -დ- (ან მისი ბგერინაცვალი) III და IV კლასის სახელებს.

ჩვენ უკვე გვქონდა შესაძლებლობა გვეჩვენებინა, რომ ეს სისტემა ამოსავალში კიდევ სხვა ვითარებას ემყარება, მაგრამ განსახილველი საკითხისათვის ამით დაწყებაც საკმარისია (იხ. თავი 1).

მეოთხე გრამატიკული კლასის დაკარგვის შედეგ წარმოგვიდგება ის სურათი, რომელიც ამჟამად დასტურდება აზვანურში, კა-

რატაულში, ბაგვალალურში, ტინდიურსა და ლოდობერიულში; სა-
კუთრივ შემდეგი:

	მხ. რ.	მრ. რ.
I.	3-	} ბ-
II.	*6- 2-	
III.	ბ-	დ- რ-

არც მხოლოდობითს რიცხვში, არც მრავლობითში პირთა მი-
ხედვით დიფერენცირებული წარმოების ფაქტები არ დასტურდება.

ეს სისტემა უნდა იყოს უშუალო ამოსავალი დარგულის ახ-
ლანდელი სისტემისათვის.

პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების დროს პირის გამოხატვის
საჭიროებისათვის ჩვეულებრივ იყენებენ ისეთ ენობრივ რესურსებს,
რომელთაც თავისთავად უკვე აქვთ ტენდენცია უფრო ფართო ას-
პარეზისაკენ (ზოგადობის კატეგორია, მრავლობითის ერთადერთი
ფორმანტი, ბრუნვის უცვლელი ნიშანი, ზმნისაგან სახელის წარ-
მოება და სხვ... გრამატიკული კლასის ნიშნებთან დაკავშირებით).
დალესტნის ენებისათვის ასეთად სწორედ დ- || რ კლას-ნიშანი (IV
კლასისა!) ჩაითვლება, პირის ახალმა კატეგორიამ ჩვენს შემთხვევა-
ში გამოიყენა ეს დ- ფორმანტი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ,
რიგ ენაში გადაიქცა მრავლობითობის ერთადერთ ექსპონენტად
ყველა კლასის სახელებისათვის. დარგულში მისი გამოყენება პირთა
დაპირისპირების პრინციპს შეესაბამება: ახალი ექსპონენტი მრავ-
ლობითის ფორმებში I და II პირს დაუმკვიდრდა, მესამე პირი
ხელუხლებლად დარჩა ძველებური ფორმით, რომელიც თავის დრო-
ზე საერთო იყო ყველა პირისათვის (ე. ი. პირის კატეგორიისაგან
დამოუკიდებელი იყო).

დინამიკა ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

I ეტაპი

პირის კატეგორია არ არის

გრამატიკული კლასი	ფორმანტი
I.	} ბ-
ადამიანთა	
II.	} ბ-
ჩივთთა	
III.	დ- რ

II ეტაპი

გვაქვს პირთა გარჩევა

III პირი		II პირი		I პირი
I.	} -ბ -ნ (მიმართება უცვლელია)	}	ნ - II - რ	ფორმანტი კლასისა- სამივე ფორმის, ხუნძური
II.				
III.				

ჩაჩნურშიც არსებითად ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს.

მრავლობითი რიცხვის პირველი და მეორე პირის ფორმების. მეორეულობას შედარებით მესამე პირის ფორმებთან ქისტურის. ახლო მონათესავე ბაცბურიც ადასტურებს.

ბაცბურში I კლასის მრავლობითის ფორმაში ბ- ექსპონენტი გამოვლინდება განურჩევლად სამსავე პირში (და ეს მიუხედავად იმისა, რომ პირის კატეგორია ბაცბურში ფეხმოკიდებულია). ამდენად, I კლასისათვის მრავლობითის სამსავე პირში ბ- ექსპონენტის გამოვლენა ბაცბურის ჩვენებათა გათვალისწინების შემდეგ რეალურ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს.

ბაცბურს მეორე კლასისათვის იგივე ბ- ფორმანტი რომ შეენარჩუნებინა, ეს კიდევ უფრო მყარ ნიადაგზე დაგვაყენებდა, მაგრამ ბაცბურმა დ- ფორმანტი დაუმკვიდრა II კლასს (იხ. თავი I, § 5, მრავლობითის დიფერენცირებული წარმოების მეოთხე ქვეტიპი).

მესამე პირის ფორმები არქაულ ვითარებას რომ წარმოგვიდგენენ ეს დასტურდება შემდეგი ფაქტითაც, რომელზედაც დ. იმნაიშვილმა მიგვითითა. პანკისის ქისტურში (საკუთრივ, სოფ. ომალოში) ვხვდებით პირის კატეგორიის ჩანასახებს.

მაგალითად:

I.	'უხჷ	„ეხნავ“
II.	'უხჷ	„ხნავ“
III.	'ონჷ	„ხნავს“

პირველი და მეორე პირის ფორმები წარმოების მხრივ ახალია (დ. იმნაიშვილი). მესამე პირის ფორმა ძველია და, რაც მთავარია, საერთოა ქისტურის სხვა დიალექტების ფორმასთან, რომელიც ყველა პირში იხმარება (ქისტურის სხვა დიალექტები ამ წესით პირებს არ განარჩევენ):

შეადარეთ პანკისის ქისტურის 'ზხზ' „ხნავს“ და ჩაჩხური 'ზხუ': (ეს უკანასკნელი განურჩევლად ყველა პირში „ხნავს“, „ხნავ“, „გხნავ“).

ამგვარად, მტკიცდება მოსაზრება, რომ მესამე პირი იმ სახითაა ჩვეულებრივ წარმოდგენილი, რა სახეც ექნებოდა ზმნას პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე, პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარმოების გაჩენამდე. მესამე პირი პირის კატეგორიამდელ ვითარებას წარმოგვიდგენს. ამიტომ მესამე პირის ჩვენებათა მიხედვით შეიძლება აღვადგინოთ ენის ისტორიის გარკვეული საფეხური.

დ- II რ- მეოთხე გრამატიკული კლასის ექსპონენტს საერთოდ აქვს განზოგადებით გამოყენების ტენდენცია. ეს თანაბრად ეხება როგორც ნახური ჯგუფის ენებს, ისე დაღესტნის ენებს. ამ ტენდენციის გამოხატულებაა, მრავლობითის პირველი და მეორე პირის ფორმებში პირველი და მეორე კლასის სახელებთან დ- II რ- ექსპონენტი რომ გამოვლინდება ბ- ფორმანტის ადგილას (შდრ. მესამე პირის ფორმა, სადაც ძველი ვითარებაა დაცული).

ზემოგანხილული დეტალის სახით შემოგვჩა ქისტურისა და დარგულის გრამატიკული კლასების სისტემის მიერ განვლილი განვითარების საფეხური. ეს დეტალი რომ არა, დარგულში, მაგალითად, ისეთივე სურათი გვექნებოდა, როგორიც ამჟამად ხუნძურში გვაქვს.

§ 29. პირის კატეგორია ქართველურ ენათა ზმნაში კლასიკანი უღვლილების პირველადობასთან დაკავშირებით. ქართულში (ქართველურ ენებში) კლასიკანი უღვლილება შეიცვალა პიროვანი უღვლილებით. ასევე ადიღურში გვაქვს ოდენპიროვანი უღვლილება, რომლისთვისაც ამოსავალია აფხაზურის ტიპის კლასიკან-პიროვანი უღვლილება. როგორც ვთქვით, შერეული კლასიკან-პიროვანი უღვლილების აფხაზურისაგან განსხვავებული ტიპი დასტურდება დაღესტნის რიგ ენაში: დარგულში, ლაქურში, თაბასარანულში, -ქისტური ენებიდან— ბაცბურში. დაღესტნისა და ნახური ჯგუფების ენათათვის დამახასიათებელია პირთა ცვლა სუფიქსაციის.

წესით, რაც კლასოვან უღვლილებასთან შედარებით მეორეულ წარმოებას წარმოადგენს.

პიროვანი უღვლილების დაღესტნური ტიპის უღვლილებას ეკედლება უღური ენის პიროვანი უღვლილება. დაღესტნის ენათათვის ამოსავალა კლასოვანი უღვლილების ის ტიპი, რომელიც დასტურდება ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ზმნაში, აგრეთვე ნახური ჯგუფის ენებში¹. იგივე ტიპი ჩანს ამოსავალი იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის საერთოდ, მაშასადამე, აფხაზურისა, ადიღეურისა და ქართულისათვისაც. ქართულში ეს პროცესი — ოდენკლასოვანი უღვლილებიდან ოდენპიროვან უღვლილებაზე გადასვლა შემდეგნაირად შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ².

პირველი კლასის ვ- || -უ-ნიშანი პირველ პირს დაუმკვიდრდა. ნივთთა კლასის ჰ || → ს || → ზ ნიშანი მეორე პირის სუბიექტს და მესამე პირის ობიექტს. გრამატიკული კლას-კატეგორიის ეს ნიშნები ახალი ფუნქციით გამოიყენა ქართულმა. კლას-ნიშნების რეინტერპრეტაციის გზით მიღებული პირის ფორმანტების გარდა ზმნის სტრუქტურაში ნაცვალსახელური ძირიც შემოდის: მე, გ- (?). ამგვარად ვიღებთ ორი რიგის პირის ნიშნებს: 1. კლას-ნიშნების რეინტერპრეტაციის გზით მიღებულთ და 2. პროკლიტიკებად ხმარებული ნაცვალსახელებისაგან მომდინარეთ. ეს უკანასკნელი ზმნაში იმ

¹ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუფის ზოგ ენაქესა და კილოში პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარმოების ფაქტები შეინიშნება (ახეახური ენა, სპორადულად ბოთლიხური, ხუნძური ენის ქარული კილო, ანდიური ენის სოფ. მუნის თქმა, შდრ. წახურულის ანალოგიური ვითარება).

² ვეერდნობით შემდეგ ლიტერატურას: არნ. ჩიკობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში (საქართ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XIX სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბილისი, 1945, გვ. 11); ვ. თოფუჩია, რ-თავსართიანი ზმნები ქართულში (თსუ შრომები, XXV, 1942, გვ. 147—151); ივ. ქავთარაძე, რ-თავსართები ქართულ ზმნებში, თსუ შრომები, XXX—XXXI, 1947, გვ. 447—447); გ. თოფუჩია, რ-თავსართიანი ზმნები ქართულში (უნივერსიტეტის სტუდენტთა მე-15 სამეცნიერო კონფერენცია, 1953, თეზისები); გ. როგავა, გრამატიკულ კლასთა ექსპონენტების გადმონაშთებისათვის ადიღეურ ენებში (საქართ. სსრ მეცნ. აკად. მოაზრ., XI, № 1, 1950, გვ. 67); გ. მაქავარიანი, ზმნის ძირითადი კატეგორიები ქართველურ ენებში. 1, პირი. რიცხვი, ქცევა, გვარი (საქანდილტო დისერტაცია, თბილისი, 1953); გ. როგავა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, 1953, გვ. 38).

დროიდან შემოდის, როცა პირის კატეგორია ჩნდება. პირველი რიგის ფორმანტები ზმნაში მათი წარმოდგენის თვალსაზრისით კლასოვანი უღვლილებიდან მომდინარეობენ უშუალოდ და პირის კატეგორიას უსწრებენ. ნაცვალსახელური ფორმანტები ობიექტური პირის ნიშნებია მხოლოდ. კლას-ნიშნებიდან მომდინარე ფორმანტები ობიექტურ წყებაშიც გვაქვს და სუბიექტურშიც: ზ—III პირის ობიექტისაა და II პირის სუბიექტისაც. ასევე ვ- პირველი პირის ობიექტის ნიშნადაც იყო გამოყენებული (ვ || გუ) და სუბიექტური პირისათვისაც, ობიექტურს უღვლილებაში მას მ (← მე) ჩაეწილა¹. პირველი კლასის ვ-ს ობიექტურ უღვლილებაში გუ-ს სახე მხოლოდ პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების შემდეგ შეიძლებოდა მიეღო სუბიექტური პირის (და არა კლასის) ნიშნისაგან მის გასარჩევად².

მესამე პირის სუბიექტი და პირდაპირი ობიექტი აღუნიშნავი რჩება. პირველი და მეორე პირის პირდაპირი და ირიბი ობიექტი ერთნაირადაა წარმოდგენილი. ნივთის კატეგორიის ზ- ფორმანტი მესამე ირიბი ობიექტური პირის ფორმაში კლასოვანი უღვლილების დროისაა. ირიბი ობიექტის პირველი და მეორე პირის ფორმებში მ-(|| გუ-) და გ- ფორმანტების დამკვიდრების შემდეგ ზ- მესამე პირს შემორჩა. ამგვარად, ზ- პრეფიქსის ისტორია პირის კატეგორიის გაჩენით არ იწყება. მას უფრო ღრმად აქვს წარსულში ფესვები გადგმული. ამასთან ერთი მნიშვნელოვანი საკითხია და-

¹ იხ. გ. მაკავარიანის, ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები ქართულურ ენებში: 1. პირი, რიცხვი, ქცევა, გვარი (საკანდიდატო დისერტაცია).

² საკუთრივ გ- რომ განვითარდა და არა სხვა რომელიმე უკანანისმიერი, მაგალითად, ღ-, უნდა აიხსნას მეორე პირის ნაცვალსახელური გ- ფორმანტის გავლენით. ვ-კალ იქნებოდა „მე ის“ და „მან მე“ (ზოგ დიალექტში: მ-კალ ←* მე-კალ), მაგრამ მეორე პირში ზ-კალ „შენ ის“ და გ-კალ „მან შენ“. მეორე პირი დიფერენცირებულია, პირველი — არა. ამიტომ სხვაობის ბოლომდე გასატარებლად სუბიექტური ვ-კალ „მე ის“ ფორმის გვერდით ჩნდება გუ-კალ „მან მე“ (შდრ... შე-ისმინე ოხა მისი და მკვდრ გუყუენ სასუფეველსა... პაბო 51, და მიგუენა ჩუენ ჯელსა მტერთა ჩუენათასა... წარტყ. 3), მხოლოდ ახალ ქართულში დაეკისრა გუ → გვ პრეფიქსს მრავლობითის გამოხატვის ფუნქცია (იხ. არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში, იბეროლ-კავკასიური ენათმეცნიერება, 1, გვ. 91—127, იხ. აგრეთვე გ. მაკავარიანის დასახ. ნაშრომში რიგი საყურადღებო მოსაზრება, კერძოდ, ზვ ← ვ-ს ახსნა). სვანური ინკლუზივი ძველი ქართულის ასახსნელად რომ არ გამოდგება, ეს ექიდანაც ჩანს, რომ ფუნქციის მხრივ (მრავლობითის აღნიშვნა!) იგი ახალი ქართულის ეითარებას წარმოგვიდგენს.

კავშირებული. საქმე ისაა, რომ პირთა დაპირისპირების პრინციპის მიხედვით მესამე პირის ფორმა იმ სახითაა წარმოდგენილი, რა სახეც ექნებოდა ზმნას პირის კატეგორიის (resp. პირის ფორმანტების) ჩამოყალიბებამდე:¹ თუ ენა არსებულ ფორმანტებს იყენებს, მაშინ მესამე პირი უფორმანტოდაა ჩვეულებრივ (შდრ. ქართ. სუბიექტური უღვლილება), თუ სხვა საშუალებებს — პირის ნაცვალსახელები, მეშველ ზმნათა ფუძეები და ა. შ. — მაშინ მესამე პირის ფორმაში ისევ კლასის ნიშნები რჩება, რომლებიც შემდეგ ახალი სისტემის მიხედვით იწყებენ მოქმედებას, რაც შეეხება ახალ საშუალებებს, პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების პერიოდისათვის მესამე პირისათვის ასეთები უცნობია (აქ შემდგომი პერიოდის აფიქსები მხედველობაში არ მიიღება). ქართულმა ენამ ორივე საშუალება გამოიყენა (იხ. აქვე, ზემოთ), გამოიყენა პირთა დაპირისპირების პრინციპის მიხედვით: I და II პირი გაფორმდა ვ- || ჰ- აფიქსებით სუბიექტურს უღვლილებაში, მ- გ- — ობიექტურში. გამონაკლისს წარმოადგენს ირიბი ობიექტის III პირის ნიშანი ჰ-. აქ სისტემა სრული სახითაა წარმოდგენილი: I. მ- || *ვ → გუ-, II. გ-, III. ჰ-. მესამე პირის ფორმაში გამოვლენილი ჰ- ირიბ ობიექტურს უღვლილებაში საკუთრივ პირის გამოხატვის საჭიროებას არ გაუჩენია, ამ საჭიროებას პირველი და მეორე პირის ფორმებისათვის მ- და გ- აფიქსები აკმაყოფილებენ, ხოლო ჰ- ორივე ამ აფიქსს უსწრებს და თავდაპირველად პირს არც აღნიშნავდა, იგი აღნიშნავდა ნივთის კლასს. ამიტომ, რომ მეორე პირის სუბიექტისა და მესამე პირის ობიექტის ნიშნად ერთი და იგივე აფიქსი იქნა გამოყენებული².

ზოგადად ასე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ქართველურ პირის ნიშანთა ურთიერთობა კლასის ნიშნებთან და ნაცვალსახელებთან. კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს სვანური ენის ერთი აფიქსი.

§ 30. ლ- პრეფიქსი სვანურ ზმნაში. ქართულისა და ზანურის პირის ნიშანთა სისტემები პრეფიქსების ხაზით სხვა მონაცემებს არ გვაწვდიან. მაგრამ სვანური ამ მხრივ ერთ თავისებურებას

¹ პირთა დაპირისპირების პრინციპისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, იხ. § 27.

² ამიტომვე შეუძლებელია მათი ერთმანეთისაგან მოწყვეტა პირის კატეგორიის გენეზისის რკვევისას (შდრ. გ. როგავა, აღამიანის გრამატიკული კატეგორიის დიფერენციაციისათვის ქართველურ ენებში, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის III (IX) სამეცნიერო სესია..., 1952, თეზისები, გვ. 12—13).

იჩენს, რომელიც ახსნას მოითხოვს. სვანურში ვხვდებით ხუთიოდე ზმნას, რომელთაც I და II პირის ფორმების საპირისპიროდ ლ-პრეფიქსი მოუდის III პირის ნიშნად. ლ- აფიქსი სპეციალურ ლიტერატურაში კვალიფიცირებულია როგორც III სუბიექტური პირის ნიშანი. გარდაუვალს სტატიკურ ზმნებში იგი გამოვლინდება ნაკვთა პირველი წყების ფორმებში, გარდამავალ დინამიკურ ზმნებში — მეორე წყების ფორმებში (რაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს)¹.

გარდაუვალი სტატიკური ზმნები

ლ-ი (შდრ. ხ-ი, ხჟ-ი) „არის (ხარ, ვარ)“
 ლ-ჰსჟ (შდრ. ხ-ჰსჟ, ხჟ-ჰსჟ) „იყო, იყავ, ვიყავ (ნამყო უსრ.)“
 ლ-გგ (შდრ. ხ-გგ, ხუგ ← ხჟ-გგ) „დგას (დგეხარ || დგახარ. ვდგე-
 ვარ || ვდგავარ)“
 ლ-გგ-ან (შდრ. ხ-გგ-ან, ხუგ-ან) „იდგა, იდევ, ვიდევ (ნამყო უსრ.)“

გარდამავალი დინამიკური ზმნები

ლა-ლ-ემ (შდრ. ლშხ. ლრ-ხჟ-ემ, ლნ-ხ-ემ) „შეჰამა (შევ-
 ჰამე, შეჰამე)“
 ლშხ. ლა-ლ-გშ (შდრ. ლრ-ხუ-შ ← ლრ-ხჟ-გშ, ლნ-ხ-გშ) „შესვა (შევს-
 ვი, შესვი)“

შდრ. ბლზ. ლა-ნშ (id.)

პროფ. ვ. თოფურიას ამ ფორმათა შესახებ წერს:

„ლ-ი, ლ-გგ, ლ-ჰსჟ (ლ-ესჟ, ლ-ესეს), ლა-ლ-ემ, და ლა-ლ-გშ ზმნებში დაცული ლ- ნიშანი ნაშთად უნდა მივიჩნიოთ. III სუბ-პირისა“².

ლ- აფიქსი მკვლევარს ნაშთად მიაჩნია და, მაშასადამე, სრულიად გარკვეული მოსაზრებაა გამოთქმული მისი ისტორიული გავრცელებულობის შესახებ სვანური ზმნის სისტემაში. ამ მოსაზრების თანახმად III სუბიექტური პირის ნიშნად გარკვეულ ისტორიულ ეპოქაში ლ- უნდა გვქონოდა ყველა ზმნასთან ისევე, როგორც ახლა გვაქვს ხვ- || ვ- და ხ- || 0, ხოლო შემდეგ ლ- დაიკარგა სხვაგან და ამ ზმნებთანდა შემორჩა.

¹ არ უნდა იყოს შემთხვევითი აგრეთვე ის, რომ ყველა ეს ზმნა ხშირ ხმარებაშია: „შეჰამა, დალია, დგას, არის, იყო“.

² ვ. თოფურიას, სვანური ენა, 1, ზმნა, 1931, § 1, გვ. 3.

ამგვარ ვარაუდთან დაკავშირებით სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნავენ: „ავტორის (იგულისხმება ვ. თოფურიას — ნ. ა.) მტკიცება: „სვანურს ოდესღაც I და II პირის მსგავსად III პირისათვისაც გამოყენებული ჰქონია პრეფიქსი: იგი ყოფილა ლ-“ (იქვე, გვ. 3—4), კითხვას აღძრავს: თუ ზმნის უღვლილებაში ლ- ყველა ზმნას ჰქონდა, როგორღა მოხდა, რომ ის მხოლოდ რამდენსამე შერჩა, ხომ არ იქნებოდა უფრო ბუნებრივი გვევარაუდებინა, რომ სვანურმა ენამ სწორედ ისეთ დროს განიცადა გარდატეხა, როცა S₂ ლ- ზმნის თავსართად დამკვიდრების პროცესში იყო.

მაგრამ, ასეა თუ ისე, სვანურის ჩვენება ექვემოთუტანელს ხდის, რომ S₂ -ლ სვანურს მოეპოვება, ესაა ლ- პრეფიქსი, და იგი აწმყოშიც შეიძლება იქნეს ხმარებული, ნამყო უსრულშიც, კავშირებითს 1-შიც და აორისტიშიც, ე. ი. S₂ პრეფიქსი დროთა მიხედვით ისევე არ იცვლება, როგორც ნ- სუფიქსი ქართულში.

ნ- სუფიქსთან შედარებით სვან. ლ- პრეფიქსი უფრო ძველ ვითარებას ამჟღავნებს: ის პრეფიქსია და არა სუფიქსი; მაშასადამე, იმ დროისათვის, როცა პრეფიქსაცია პირის აღნიშვნის განუხრელი პრინციპი იყო, სუფიქსაციას ჯერ კიდევ ადგილი არა ჰქონდა¹.

აქ წარმოდგენილი მოსაზრების თანახმად კი სუბ. მე-3 ლ-ს გავრცელებულობის არე იმთავითვე შეზღუდულია, ყველა ზმნასთან იგი არაა მოსალოდნელი. ლ- პრეფიქსია და, მაშასადამე, სხვა ქართულურ ენათა მესამე სუბიექტური ნიშნის -ნ (resp. -დ, -ს, -ა) სუფიქსის პოზიციასთან შედარებით უძველეს ვითარებას წარმოგვიდგენს.

ქართველურ ენათა პირის ნიშნების სისტემის შედარებითი ანალიზი ერთს ხდის უდავოდ: ლიფერენციაციის მომენტისათვის მესამე პირის ფორმა (თუ ზმნა მხოლოდ პირიელი იყო) უნიშნო იყო². მაშასადამე, მესამე პირის ნიშანთა გენეზისის საკითხი ქართველურ ენებში ლიფერენცირებულად უნდა დაისვას. ამ მხრივ ქართული და ზანური ერთად იყრის თავს: მესამე პირის სუფიქსაცია და მასთან დაკავშირებული საკითხები. სვანური ცალკე დგას. სვანურს

¹ არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, ენიკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 41.

² გ. მაქავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114; შდრ. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის უძველესი ნიშანი, გვ. 15—16. ავტორი -ს აფიქსთან დაკავშირებით ამაჩუქებებს ყურადღებას სვანურის უნიშნობაზე (გვ. 15, შწმ. 1). იხ. აგრეთვე—აქვე კვემოთ.

სუფიქსად მესამე პირის ნიშანი არა აქვს¹. ამდენადვე ლ-ს გენეზისი ქართულ-ზანურ ლ, -ნ, -ს, -ა აფიქსთა გენეზისს ორგანულად ვერ დაუკავშირდება ლ- და -ლ, -ნ, -ს აფიქსთა საკითხი ცალ-ცალკე უნდა დაისვას.

პროფ. ვ. თოფურიას წერს: „III პირის ნიშანი წინარქართულში უნდა ყოფილიყო ნ-, რომლის შეცვლილი სახე (ლ-) სვანურმა შემოგვინახა, ხოლო „შეურყენელად“ იგი დანარჩენებმა (იგულისხმება — ქართულმა და მეგრულ-ქანურმა — ნ. ა.) დაიცვეს. ლ-ს თავსართობა და -ნ-ს ბოლოსართობა კი ჩვენს დებულებას ვერ არყევს, რადგანაც შეუძლებელი არ არის ნ ფორმანტი მოძრავი ყოფილიყო: იგი ხან პრეფიქსად მოგვლინებოდა და ხან კიდევ სუფიქსად. დროთა სვლამ თავისი „დალი დააჩნია“: თავსართად გახდა სვანურში, ბოლოსართობა დააკისრა დანარჩენ ენებში. ლ- პრეფიქსს ყველა ზმნაში III პ. ფორმა უნდა მოეცა, მაგრამ ხუთიოდე შემთხვევის გარდა ლ-ელემენტიანი ჩვენამდე არ მოწეულა²“.

მესამე სუბიექტური პირის ფორმანტები -ლ || -ნ || -ს || -ა ქართველურ ფუძე-ენამდის არ უნდა აღიოდეს და ამდენადც მათი მოძრაობის საკითხიც არ დაისმება.

ვფიქრობთ, ასევე უნდა მოიხსნას აორისტში ლ- და სუფიქს-ის ფუნქციური ექვივალენტობის საკითხი, რადგან სვან. ე ქართ. ა-ს ფონეტიკური შესატყვისი არ არის (შდრ. ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 141). სვანურ ზმნათა მეორე პირის აორისტში მესამე პირსა და მრავლობითის ყველა პირში სხვა ფუძე უნდა იყოს წარმოდგენილი (პირველი და მეორე პირის ფუძეთაგან განსხვავებით). ამდენად -ე სუფიქსი ლაშხ. ლა-ლ-გუ და ლა-ლ-ნემ ზმნებში, რომლებიც მეორე ტიპის მიხედვით იუღვლებიან, ანალოგიით გაჩენილი არ უნდა იყოს³.

-ი || -ე სუფიქსის მესამე პირის ფორმებში გამოვლინება (უფრო სწორედ — აღდგენა) არაა საკმარისი იმისათვის, რომ იგი მესამე

¹ თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ქართულიდან ნსესხებ -ს სუფიქსს. იგივე ითქმის II ტიპის აორისტის თავისებურებათა შესახებ (დაწვრილებით იხ. გ. მაკაჯარიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 13—18).

² ვ. თოფურია, სვანური ენა, 1. ზმნა. გვ. 8—9; არნ. ჩიქობავაც ლ- || -ს ფონეტიკურ-მორფოლოგიურ ექვივალენტობას უჭერს მხარს (იხ. ქვემოთ).

³ იხ. გ. მაკაჯარიანი. ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები ქართველურ ენებში, გვ. 14—17 (შდრ. ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 152).

პირის ნიშნად მივიჩნიოთ. პროფ. ვ. თოფურია -ე-ს ამგვარ კვალიფიკაციასთან დაკავშირებით ორ დაბრკოლებას ასახელებს: „1. თუ -ე III პირის აღმნიშვნელია და მხოლოდ, როგორ გავიგოთ, რომ იგი მრავლობითის ყველა პირის ფორმაში მონაწილეობს... 2. ლა-ლ-ნემ, ლა-ლ-გუმ ზმნებში, სადაც III პირს ლ- პრეფიქსი გამოხატავს, -ე მოკვეცილად ვიგულისხმობთ თუ არა? პასუხისათვის, სამწუხაროდ, მასალა არ მოგვეპოვება“ (იქვე). ვფიქრობთ, -ე სუფიქსის გაჩენას ვერ დაუუკავშირებთ ლ- პრეფიქსის ფუნქციის დახრდილვას (იხ. ქვემოთ).

როგორც ზემოთ დავინახეთ, სვანური ლ-ს საკითხი სპეციალურ ლიტერატურაში შემდეგნაირად წყდება: სვანურში გარკვეული დროიდან სხვა ქართველურ ენათაგან დამოუკიდებლად (ლ- პრეფიქსია, შდრ. -6 || -დ სუფიქსი: ქართულმა სხვა გზა აირჩია¹), დაიწყო ჩამოყალიბება მესამე სუბიექტური პირისნიშნაღმა ფორმამ (პირველი და მეორე პირი უკვე ჩამოყალიბებული იყო!). სვანურში პრეფიქსაციამ სხვა ქართველურ ენათაგან განსხვავებით უფრო მეტი გამძლეობა გამოიჩინა და ამიტომ წარმოგვიდგა სუბიექტური მესამე პირის ნიშანი ლ- ზმნაში პრეფიქსად. თუმცა თავისთავად ეს პრეფიქსიც პირველ და მეორე პირთაგან განსხვავებით უფრო გვიანდელი ხანისაა, შედარებით ახალია ისევე, როგორც მისგან დამოუკიდებლად ჩამოყალიბებული -დ || -ნ სუფიქსები — უფრო ზუსტად — ზმნაში წარმოდგენის თვალსაზრისით -დ- || -ნ სუფიქსების ხნოვანებისა². მაგრამ სვანურს ისეთ დროს განუცდია გარდა-

¹ იხ. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის უძველესი ნიშანი, გვ. 41.

² ამ უკანასკნელის შესახებ გამოთქმულია შემდეგი მოსაზრება „მესამე პირის სუფიქსი ზმნაში შედარებით ყველაზე ახალი ფორმაციისაა: მას წინ უსწრებს არა თუ სხვა პირთა ჩამოყალიბება, არამედ მრავლობითის გაფორმება“ (არნ. ჩიქობავა, შვ-ის უძე. ნიშანი, გვ. 16, შდრ. მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის, გვ. 91, მისივე, Картвельские языки... 7. субъектные и объектные форманты представлены префиксами: префиксация настолько характерна для древних языков, что использование суффикса для субъекта 3-го лица ар-6 || ар-ს... („есть...“) дает возможность датировать образование данной формы: 3-е лицо субъекта позднейшей формации (в сравнении со вторым и первым лицом) именно потому, что оно обозначается суффиксом“, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II (გვ. 258; პირის კატეგორიის ისტორია ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენაში ამ დებულებას უჭერს მხარს, შდრ. მისივე, ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, III, 1952, გვ. 234).

ტება, როცა სუბ. მე-3 -ლ ზმნის თავსართად დამკვიდრების პროცესში იყო და ამ გარდატეხის გამო შეჩერებულა ლ-ს საბოლოო დამკვიდრება სვანურ ზმნაში.

მეორე მხრივ, შესაძლებელია ლ- ყველგან დამკვიდრებულიყო და მხოლოდ შემდეგში დაკარგულიყო. ეს ხანგრძლივი პროცესი სვანურში დამოუკიდებლად უნდა წარმოვიდგინოთ, რადგანაც, როგორც ვთქვით, ლ- ან მისი უძველესი -ნ || -დ ვარიანტი საერთო ქართველურ მორფოლოგიურ ინვენტარში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად არ დახტურდება.

ორსავე შემთხვევაში ასახსნელია ძირითადი საკითხი: ლ-ს საკითხი სვანურის ხუთ ზმნაში. როგორ აიხსნას ლ-ს შემცველი ფორმები — ნიშნის დაკარგვით, თუ ჩანასახის განუვითარებლობით?

როგორც დავინახეთ, ორივე შეხედულება ლ-ს საკითხს პირის კატეგორიის ისტორიით შემოფარგლავს: ლ- სუბიექტური მესამე პირის გამოხატვისათვის გაჩენილ ფორმანტადაა დასახული, ე. ი. ლ-ს საკითხი ისევე წყდება, როგორც ქართულის -დ || -ნ || -ხ || -ა ნიშნების საკითხი.

ჩვენ ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის გენეზისის საკითხი დიფერენცირებულ მიდგომას მოითხოვს ქართველურ ენათა მიხედვით. უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ ქართველურ ენებში პიროვან უღვლილებას უსწრებდა კლასოვანი უღვლილება. კლასის ნიშნები პრეფიქსები იყო. რამდენადაც ვიცით, სვანურის ეს თავისებურება კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებაზე გადასვლის ასპექტში სპეციალურ ლიტერატურაში მსჯელობის საგანი აქამდე არ ყოფილა. მას შემდეგ კი, რაც ქართული ზმნის უღვლილებაში დადასტურდა კლასების მიხედვით უღვლილებაც, ლ-ს გენეზისის საკითხიც აუცილებელია ამ კონტექსტში იქნეს დასმული.

როგორც ქართველურ ენათა, ისე მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა პირის კატეგორიის ისტორიის შესწავლით ირკვევა, რომ მესამე პირის ფორმა პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების პერიოდში იმ სახითაა წარმოდგენილი, როგორიც უნდა ჰქონოდა ზმნას პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე. მესამე პირისათვის საკუთარი პირის ნიშანი, რომელიც ამ პირისათვის იყოს განკუთვნილი, ზმნას არა აქვს.

სამართლიანადაა აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, რომ მესამე სუბიექტური პირის მრავლობითის ფორმებში მესამე

სუბიექტური პირის ნიშანი „თუ არსად არა გვაქვს იმიტომ კი არა, რომ დაიკარგა, არამედ იმიტომ, რომ არც ყოფილა ქართულში ისევე, როგორც არა გვაქვს ამჟამად სვანურში (აწმყოში). [ავტორი შენიშნავს — „ვგულისხმობთ -ს სუფიქსის შესაბამ სუფიქსს“ — (ნ. ა.)].

სვანურს აწმყოში დღემდე შენარჩუნებული აქვს ის მდგომარეობა, რომელიც ქართულ ზმნას ახასიათებდა გარკვეულ პერიოდში¹.

სწორედ ამ მხრივ ქმნის სვანურის ზემომოყვანილი ხუთი ზმნა გამონაკლისს: მესამე პირი აქ საკუთარი ფორმანტითაა წარმოდგენილი, მასთან, როგორც პრეფიქსი, იგი დიდი სიძველისა ჩანს. პირის კატეგორიით შემოფარგვლის შემთხვევაში აუხსნელი რჩება ძირითადი საკითხი: რატომ გვაქვს მხოლოდ ხუთ ზმნასთან სუბიექტური მესამე პირის ლ- პრეფიქსი?

1. თუ ლ- პრეფიქსი ყველა ზმნასთან გვექონდა და მერე დაიკარგა (იხ. ვ. თოფურიას შეხედულება), მაშინ სხვა ქართველური ენებისათვისაც ასევე უნდა ვიგულისხმოთ მისი დაკარგვა, რადგან ლ- ამგვარს ფორმებში ძველისძველი მონაცემია და, მაშასადამე, ქართველურ ენათა საერთო ფონდში უნდა შედიოდეს. ასეთი რამ გამორიცხულია: სვანური ლ- პრეფიქსის მიხედვით არავის უმტკიცებია სხვა ქართველურ ენებში ამგვარივე ვითარება უნდა გვექონოდაო, და ეს ბუნებრივია. მეორე მხრივ, ძნელი წარმოსადგენია სვანური ჯერ გამოჰყოფოდა ქართველურ ენებს იმგვარს ვითარებაში, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი არც პრეფიქსად, არც სუფიქსად არ ჰქონოდა, მხოლოდ შემდეგში ჩამოეყალიბებინა მესამე პირის ფორმა (ფორმანტიანი!) და მერე დაეკარგა იგი და ისევ უაფიქსო მდგომარეობას დაბრუნებოდა. ქართულმა ბოლოს და ბოლოს განივითარა მესამე პირის ფორმანტი, მაგრამ შედარებით გვიან. თუ სვანურში (ისევე, როგორც შემდგომ ქართულში) დარჩა საჭიროება მესამე პირის უაფიქსობიდან აფიქსზე გადასვლისა, რატომ მოიშალა ეს საჭიროება ბოლოს. ქართულმა მესამე პირის აფიქსების მთელი წყება გაიჩინა... ერთი სიტყვით, ქართული ენის

¹ არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, გვ. 15. როგორც ირკვევა (გ. მაკაეარიანი), მხოლოდ აწმყოში კი არა, არამედ სხვა დროებშიც: მერე: ლ-2გ, ლ-ი ფორმები აწმყო დროისა; სამწუხაროდ, ავტორი ამაზე არაფერს ამბობს (აწმყო ზოგადი არ-ნ ხომ არ იგულისხმება?), მაგრამ ასეთ საკითხებში გრ. დროის კრიტერიუმში არ გამოგვადგება.

მესამე პირის ფორმათა ისტორია სვანურში მესამე პირის ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი (ან მით უმეტეს ჩამოყალიბებული) აფიქსის გაუქმების საჭიროებას მხარს არ უჭერს.

მაგრამ ყველაფერი ეს რომ დავუშვათ და წარმოდგენილ ახსნას დავჯერდეთ, ეს არ მოგვცემს ძირითადი საკითხის გადაწყვეტას. საკმე იმაშია, რომ ფორმანტის დაკარგვას მისი ფუნქციის დაკარგვა უნდა უძღოდეს წინ, სხვანაირად ფორმანტის დაკარგვა წარმოუდგენელია; ასევე ლ- რომ დაკარგულიყო, მას მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ფუნქცია უნდა დაეკარგა, მაგრამ ამ ზუსტ ზმნაში ხომ იგივე ფუნქციით — მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ფუნქციით შემოგვრჩა? აწმყოში რაღა ვუყოთ? აწმყოში ხომ მესამე პირი უნიშნა¹ (ამას ხაზგასმით აღნიშნავს არნ. ჩიქობავა). ლ- პრეფიქსს პირის აღნიშვნის საჭიროებებთან დაკავშირებით გაჩენილად თუ ვივარაუდებთ გადაულახავ დაბრკოლებებს გადავაწყდებით. ამგვარად, პირის კატეგორიით შემოფარგვლა ამჯერად ვერ ხსნის ძირითად საკითხს ლ- პრეფიქსიანი ფორმების გადაშენების საკითხს.

2. ჩამოყალიბებული პიროვანი უღვლილების ეპოქაში (ამ ეპოქის შიგნით), საკუთრივ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის გაჩენის შემდეგ გარდატეხა არ დასტურდება არც ქართულში, არც ზანურში. პირიქით, რაც უფრო წინ მიდის განვითარება, მით მეტი ხდება საჭიროება მესამე პირის ფორმანტის გაჩენისა და ენაც, ასახავს რა ამ საჭიროებას, ივითარებს მესამე პირის ნიშნებს. სვანურისათვის კიდევ უფრო ნაკლებ მოსალოდნელია გარდატეხა, მით უმეტეს იმ დროიდან, რა დროიდანაც სვანურშიც ჩნდება ლ- პრეფიქსი მე-3 სუბიექტური პირის ნიშნად, თუ კი საერთოდ იმ ფუნქციითაა იგი ზმნაში წარმოდგენილი. ამას ხაზგასმით აღნიშნავენ სპეციალურ ლიტერატურაში:

„ბუნებრივად იბადება კითხვა: როცა მესამე პირის ნიშანი ზმნას გაუჩნდა, რატომ მაინც და მაინც სუფიქსის სახით მოგვევლინა, რა უშლიდა, პრეფიქსად მოვლენოდა ზმნას და სხვა პრეფიქსების, პირის ნიშნების, მწკრივში დაექირა მისთვის განკუთვნილი ადგილი? რატომ აღმოჩნდა ეს შეუძლებელი?

ექვს გარეშეა, ამის მიზეზი უნდა იყოს რაღაც დიდი გარდატეხა, რომელიც იმ დროისათვის მომხდარი იყო სათანადო ენო-

¹ ფუძითაც კი არ უპირისპირდება I—II პირს.

ბრივი კოლექტივის სამეტყველო ფსიქიკაში: პრეფიქსული წყობის ენა (მხედველობაში გვაქვს პირთა აღნიშვნა) სუფიქსაციის გზას ადგება. ვიმეორებთ, ეს დიდი გარდატეხაა და ეს მხოლოდ მესამე პირის სუბიექტის აღნიშვნაში არ გამოიხატება. ამავე მიზეზის გამო — როგორც უკვე გვქონდა შემთხვევა თავის დროზე აღგვენიშნა — ქართულმა დაკარგა „ვინ“ და „რა“ კატეგორიათა სპეციფიკური განმასხვავებელი წარმოება ზედსართავებსა და სახელშმნაში, და იქაც პრეფიქსაცია დაზიანდა: ეს კატეგორიები პრეფიქსებით გაირჩეოდა...

მრავალმხრივ საგულისხმოა, რომ „ვინ“ და „რა“ კატეგორიათა საკითხშიც (და სუბიექტის მესამე პირის საკითხშიც) ყველაზე უვნებლად გადარჩა სვანური და ყველაზე უფრო დიდი ცვლილება განიცადა ქართულმა...

საინტერესოა, რომ სვანურში ორიოდ ზმნამ შემოგვინახა მესამე პირის ნიშნად პრეფიქსი (ლ-: ლ-გგ „დგას“, ლ-ი „არის“...), მაგრამ პრეფიქსად ზმნაში ეს ლ- არ დამკვიდრდა, სუფიქსის სახითაც არ შეგვრჩა¹.

ამგვარად, თავსართად დამკვიდრების პროცესში მყოფი მესამე პირის ლ- ნიშანი გადაურჩა იმ დიდი გარდატეხის გავლენას, რომელმაც ქართულში მესამე პირის -ნ სუფიქსად წარმოგვიდგინა. მაშასადამე, ლ-ს განუვითარებლობა ამ გარდატეხას არ შეიძლება მივაწეროთ, პირიქით სვანური ასცდა მის ძლიერ გავლენას. ამგვარად, აქ უკვე სხვა გარდატეხასთან უნდა გვქონდეს საქმე. ქართულში ასეთი მეორე გარდატეხა, რომელსაც სუბიექტის ნიშნის განვითარება შეეჩერებინოს (ისე, როგორც ჩვენ ამას სვანურისათვის ვვარაუდობთ), არ დასტურდება. იგი სვანურისათვის უნდა იყოს სპეციფიკური. სვანურისათვის სპეციფიკურია აფხაზურ-ადიღური ელემენტის სიქარბე. მაგრამ ადიღურ ენებთან კონტაქტს ლ-ს ჩამოყალიბება-განვითარებისათვის უნდა შეეწყო ხელი. საკუთრივ სვანურის ნიადაგზე (მისი პიროვანი უღვლილების შინაგანი განვითარების ხაზზე) ლ-ს განვითარებაში ამგვარ შეჩერებას ვერ დავადასტურებთ (კავშირებითის ფორმებში მესამე პირის -ნ სუფიქსი სვანურმა ქართულისაგან ისესხა!). მაშ, აქ გარდატეხასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე.

¹ არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, გვ. 16.

საერთოდ, ლ- ისევე, როგორც -ნ || -დ, სხვა პირებთან შედარებით ახალ მონაცემად რომ ვივარაუდოთ, მის გაშლა-განვითარებას უნდა მოველოდეთ შემდგომში¹. განვითარება კი მისი არ დასტურდება, არ დასტურდება აგრეთვე ის გარდატეხის მომენტიც, რომელსაც ჩამოყალიბების პროცესში მყოფ პირის ნიშან ლ-ს განვითარებისათვის უნდა შეეშალა ხელი.

სვანურის უპირისნიშნობა მესამე პირის ფორმებში უფრო ძველი ვითარების ამსახველია სხვა ქართველურ ენათა სათანადო ფორმებთან შედარებით და ლ- აფიქსის გენეზისიც ამ ფაქტის გათვალისწინებით უნდა გაირკვეს.

წარმოვადგენთ ძირითად დებულებებს:

1. სვანურს მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი არ ჰქონდა ისევე, როგორც არ ჰქონდა იგი ქართულს განვითარების გარკვეულ პერიოდში (შდრ. პირველი და მეორე პირის ფორმები).

2. სვანურის ლ- პრეფიქსი მესამე სუბიექტური პირის გამოხატვის საჭიროებას არ გაუჩენია შემდეგშია.

3. სვანური ზმნების ლ- პრეფიქსი ნაშთია კლასოვანი უღვლილებისა, რომელიც ამოსავალია ქართველურ ენათა პიროვანი უღვლილებისათვის საერთოდ.

4. ლ- პრეფიქსის დაკარგვა უნდა უკავშირდებოდეს კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებაზე გადასვლასთან დაკავშირებულ ცვლილებებს ზმნის სტრუქტურაში, რაც პირველ რიგში მესამე პირის უფორმოებას გულისხმობს პირის გამოხატვის თვალსაზრისით.

თუ სადმე გარდატეხაა საძებნი, იგი საძებნია ქართველურ ენათა განვითარების ამ მაგისტრალურ ხაზზე, რომლის კონკრეტულ შინაარსს ზმნაში შეადგენს კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებაზე თანდათანობითი გადასვლა. თავისთავად ეს პროცესი კლასების მოშლის საერთო ტენდენციას მიჰყვება.

გრამატიკული კლასების კატეგორია ქართველურ ენებში მოიშალა, ცხადია, რიგი აფიქსიც დაიკარგებოდა, თუ ენა მას ახალი

¹ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის უძველესი -დ ვარიანტის დადგენასთან დაკავშირებით სამართლიანად შენიშნავს პროფ. ილია აბულაძე: „-დ ახლის ჩანასახი რომ იყოს, განვითარება უნდა მოეცა შემდგომ ხანაში, რასაც ვერსად ვხედავთ; პირიქით, ასეთ ფორმებზე ქართულ მწერლობას ხელი აქვს აღებული“ (ი. აბულაძე, ქართული ზმნის იშვიათი ფორმები VIII—X სს.-ის ძეგლების მიხედვით, 1952).

საქიროებისათვის არ მოიხმარდა, ან უფუნქციოდ შემორჩებოდა ამა თუ იმ ფორმას. სვანური ზმნის სტრუქტურაში ასეთი უფუნქციო მონაცემების შემონახვის (შემორჩენის) მაქსიმალური შესაძლებლობა მესამე პირის ფორმებშია წარმოდგენილი.

ამგვარად, ლ- აფიქსი სვანურ ზმნაში იმ დროისაა, როდესაც ზმნა პირის მიხედვით კი არ იუღელებოდა, არამედ კლასის მიხედვით.

ლ- აფიქსის ოდინდელ ფუნქციას გამოავლენს ლ-2-გ და დ-ე-გ ფუძეთა შეპირისპირება, შინაარსობლივ სვან. ლგ „ღვას“ სიტყვას უტოლდება, მაგრამ ძირსა და კლასის ნიშანს შორის ხმოვანი „ღვას“ ფორმაშიც ივარაუდება: დ-გ-ა-ს ← *ღ-ე-გ-ა-ს (-ხ გვიანდელი დანართია). დეგ-ში დ- ნივთის კლასის ნიშანია, გ-ძირი¹ -ე კლასის ნიშნის თანხლები ხმოვანი, ნე-, სე- პრეფიქსებში რომ დასტურდება. ქართ. დ- და სვან. ლ- ერთი და იმავე მორფოლოგიური ღირებულების აფიქსებია: ორივე ნივთის კატეგორიის ექსპონენტებია.

აღსანიშნავია, რომ ასეთ დაპირისპირებაში I და II პირის ნიშნები კლასის ნიშნებად წარმოგვიდგებიან. ეს პირის ნიშნებიც წარმოშობით კლასის ნიშნებია: შდრ. ხუგ ← *სტუგ ← *ტუგ, ბუგ ← *პუგ და დეგ || ლგ. განსხვავებულია აქ ტ-ს ფუნქცია — იგი ადამიანის კატეგორიაზე მიუთითებს, ჰ || ლ || დ — კი ნივთის კატეგორიაზე. საკუთრივ ლ- -ნ-დან მომდინარედ ითვლება: ლიც ← *ნიც, ასევე ლგ ← *ნგ. ამგვარად დეგ-ისაგან აქ მხოლოდ ხმოვანია განსხვავებული (დ- ნ-ს უძველეს ვარიანტად მიაჩნიათ); ხმოვანთა განსხვავება დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება: ერთი და იმავე ფუნქციის კლასის ნიშანთან სხვადასხვა ხმოვნის გამოვლენა ჩვეულებრივი მოვლენაა. შესაძლებელია კლასის ნიშანი უნმოვნოდაც იხმარებოდეს (ლ ← ნ-ს შესახებ ქვემოთ).

I კლასისათვის *ტ-გ-გ გვექნებოდა სვანურში

II „ *ნ-გ-გ → ლგ

*პ-2-გ → ხ- გ -გ ახალი ჰ-იანი ვარიანტია ნივთის კლასისათვის გარკვეული პერიოდისა და დამკვიდრებული. მეორე პირმა სწორედ ეს ახალი ვარიანტი გამოიყენა, ძველი ვარიანტი — ლ-იანი — მესამე პირის ფორმაში შემოგვრჩა, მართალია, არაპროდუქ-

¹ ვ. თოფურია, დ-თავსართიანი ზმნები ქართულში, უნივერსიტეტის შრომები, XXV, 1942, გვ. 147—151.

ტიული, მაგრამ მაინც აფიქსიის სახით (შდრ. სულა და მო-ვალ-ს),
ჟ-გ-გ პირველ პირშია ხუგ-ის სახით წარმოდგენილი.

კლასის ნიშანთაგან ხ- (←ჰ-) შედარებით ახალ ფორმანტად მიაჩნიათ, ნ- უფრო ძველად. საინტერესოა, რომ სწორედ ხ(←ჰ-) გამოიყენა პირის ახალმა კატეგორიამ, ძველი ექსპონენტი ლ-(←ნ-) უქმად დარჩა. მაშასადამე, ჰგგ, ლგგ პარალელური ფორმებია და არა სხვადასხვა ფუნქციის ოდენობანი, განსხვავება ფორმაციაშია *ჰგგ ახალია, ლგგ შეუდარებელივ უფრო ძველი და ღ-ფ-გ უძველეს ფორმას უკავშირდება.

ლ-გ-გ ფორმაში ლ- კლასის ნიშნად მიიჩნია არნ. ჩიქობავამ ვ. თოფურიას მიერ მოყვანილი ლაშხური მაგალითების მიხედვით: ლუგხუი, ლგხი, ლგგ „ღგას“. ლაშხურის მონაცემებს ამ შემთხვევაში ვერ დავეყრდნობით: მეშველზმნიანი კონსტრუქციები ლაშხურში უახლესი ფორმაციისაა. ვ. თოფურიას ეს მაგალითი მოჰყავს რჩქარ || ლჩქა „ვთქვი“ და სხვა ფორმათა ლ- || რ- პრეფიქსის მესამე სუბიექტური პირის ნიშნობის დასამტკიცებლად: „... იმ ხუთ ზმნას, რომელთაც S₃ ლ შემოუნახავს (ლ-ი „არის“, ლ-გგ „ღგას“, ლა-ლ-ნმ „შეჰამა“...), მეექვსეც მიემატება. ლ- (→ რ-) ს არსებობა I და II პირში (ლჩქარ, ლქქარ) დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება: S₃ ლ- სამსავე პირშია წარმოდგენილი ლგგ ზმნაში (ლშხ. ლუგხუი „ვდგავარ“, ლგხი „დგახარ“, ლგგ „ღგას“) („ღ-თავსართიანი ზმნები ქართულში“, გვ. 148). ლაშხურის ვითარება მეორეულია და ლჩქარ ზმნის საანალოგიოდ არ გამოდგება (შდრ. მეშველი ზმნის დართვა ლუგხუი, ლგხი!). ლაშხურისათვისაც ამოსავალია ხუგ, ხგგ, ლგგ ტიპი („სევანური ზმნა“ გვ. 2, შნშ. 2). თვით ბალს-ზემოური (resp. სხვა დიალექტების) ლჩქარ || რჩქარ ზმნები სხვაგვარ ახსნას პოულობს¹. რაც მთავარია, საკუთრივ ლგგ-ზმნის ლ-ს მიმართ ისმის სხვაგვარად საკითხი. სადაც ლ- არის, იქაც S₃-ისა არ უნდა იყოს. დეგ- ზმნასთან შეპირისპირება უეჭველს ხდის მისი კვალიფიკაციის სისწორეს: ღ-ფ-გ-ის ღ- და ლ-გ-გ-ის ლ- აფიქსები

¹ იხ. გ. თოფურია, რ-თავსართიანი ზმნები ქართულში, უნივერსიტეტის სტუდენტთა მე-15 სამეცნიერო კონფერენცია, თეზისები, თბილისი, 1953; არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XIX სამეცნიერო სესია, თეზისები, თბილისი, 1945. ჩვენ ხელთ გვქონდა ორივე ხელნაწერი მოხსენება.

ერთი და იმავე ფუნქციისა არიან—ნივთის კატეგორიის ექსპონენტებს წარმოადგენენ.

გარდაუვალ ზმნათაგან ასეთივე მიმართებაა, ერთი მხრივ, ზტი || ზი, ზტსტ || ზსტ-სა და, მეორე მხრივ. ლი || ლსტ-ს შორის. მესამე პირის ფორმაში აქაც კლასის ნიშანი შემოგვრჩა: ლ-ი და ლ- სსტ, შდრ., ერთი მხრივ, I პ. ზტი-ი ← *ჰტი-ი, II პ. ზ-ი ← ჰ-ი; I პ. ზტსტ ← *ჰ-ა-ისტ ← *ჰტი-ა-ის; II პ. ზ-სსტ ← *ჰ-ა-ისტ ← *ჰტი-ა-ის; მეორე მხრივ, შეადარე: ბაცბური ვ-ა, ჰა, ბ-ა, დ-ა „არის, ხარ, ვარ (კლასების 'შესაბამისად)“ და ვ-ა-რ ჰ-ა-რ, ბ-ა-რ, დ-ა-რ „იყო იყავი, ვიყავი (კლასების შესაბამისად)“.

იმ დროს, როდესაც კლასიზანი უღვლილებიდან პიროვანი უღვლილება ყალიბდებოდა, ლ-ს აფიქსობა უთუოდ იგრძნობოდა. საინტერესოა, რომ აფხაზურში კლასების აღნიშვნა სწორედ მესამე პირის ფორმებში შემოგვენახა ყველაზე უკეთ. აფხაზური ამ შემთხვევაში საყურადღებო ჩვენებას გვაწვდის სვანურის მესამე პირის ვითარების სწორი კვალიფიკაციისათვის. სვანურში მესამე პირის ფორმაში კლასის ექსპონენტის შემონახვა პირველი და მეორე პირის აფიქსთა საკუთრივ პირიელი გამოყენების გვერდით აფხაზურის ფონზე არა ჩანს უცნაური. ამ მხრივ აფხაზურში განვითარების წინა საფეხურია წარმოდგენილი (შდრ. ადილური ენები).

დ-ე-გ-ის დ- სამსავე პირშია, სვანურის ლ- კი (დ-ს შესატყვისი) მხოლოდ მესამეში (ლაშხურის ვითარება მეორეულია, მაგრამ ლ-გგ-ის ლ- დეგ-ის დ-ს მსგავსად ფუძესთან შეზორცების საინტერესო ჩვენებას გვაწვდის). ქართულსა და სვანურს შორის ეს განსხვავება იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ სვანურში კლასების სისტემამ უფრო დიდხანს გასძლო ზმნაშიაც, ვიდრე სხვა რომელსაში ქართველურ ენაში¹, მაგრამ არც სვანურში მიმდინარეობდა კლასთა მოშლის პროცესი ერთნაირად, მაგალითად რჭქტ || ლჭქტ („თქვა“) ზმნაში რ || ლ ისევეა გაქცავებული ექსპონენტი, როგორც ქართულ თქუ-ა || რქუ-ა-ში, ლრქა, ლწქა, ლჭ-ქტ „ვთქვი, თქვი, თქვა“, ხოლო მის გვერდით არსებობს ზტი-ი, ზ-ი, ლი- გარდამაგალი სისტემაც.

დინამიკურ (resp. გარდამავალ) ზმნათა ფორმები აორისტში ერთმანეთს ფუძით უპირისპირდება. ფუძეთა შეპირისპირება საკმა-

¹ შდრ. არნ. ჩიკობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, 1942.

რისია მესამე პირის სუბიექტის გამოსაცნობად. მესამე სუბიექტური პირი მკაფიოდაა გამოხატული.

ფუძეთა ამგვარსავე დაპირისპირებას აქვს ადგილი ლა-ლ-მ და ლა-ლ-გ¹ ზმნათა უღვლილებიას, რომლებიც მეორე ტიპის მიხედვით აწარმოებენ აორისტს¹.

რა ფუნქციისაა ლ-?

თუ ლ- სუბიექტური პირის ნიშანია, მაშინ ორმაგი ნიშანი ჰქონია მესამე პირს: ერთი ლ- პრეფიქსი, მეორე — ფუძის ხმოვნის დაგრძელება პირველი და მეორე პირის პრევერბისეული ხმოვნის დაგრძელების საპირისპიროდ და ა. შ. მეორე შემთხვევისათვის „პირის ნიშანია“ პირობითად ვხმარობთ, ეს არაა ქართ. — ს ან -ა-ს ბადალი მონაცემები — ესაა მესამე პირისათვის დამახასიათებელი ფუძე, I და II პირის ფუძეთა საპირისპირო. პირის ნიშანი, ამ სიტყვის ზუსტი გაგებით, ეს მონაცემი (ფუძე) რომ არ არის, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ იგია მრავლობითში გამოყენებული ყველა პირისათვის:

ლ ა შ	„დავთესე“	ინკლუზ.	ალლ ² შდ	} „დავთესეთ“
ა ლ ა შ	„დასთესე“	ექსკლუზ.	ოლ ² შდ	
ა ლ ჳ შ	„დათესა“		ალ ² შდ	„დასთესეთ“
			ალ ² შხ	„დათესეს“

ფუძეთა დაპირისპირება პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების თანადროულია და, მაშასადამე, დაახლოებით ისეთივე ვითარება გვქონია იმთავითვე, როგორიც შემდეგში ჩანს კავშირებითში:

ლა-ლ-მ-ე-ს

თუ ლ-ს სუბიექტურ ნიშნად მივიჩნევთ, დაახლოებით ამგვარივე ვითარება უნდა დავუშვათ აორისტის მესამე პირის ფორმაში. იმთავითვე, ასეთი ორმაგი გამოხატვა მესამე პირისა ბუნებრივი არა ჩანს. ობიექტურადაც არ უნდა გვქონოდა, თუკი პირის კატეგორიის ჩამოყალიბების ისტორიის ჩვენებას გავუწევდით ანგარიშს ჩვენს ენებში. მესამე პირის ფორმა, მატერიალურად გამოხატული აფიქსის გარეშე² წარმოგვიდგენს იმ სურათს, რომელიც პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე გვქონდა ზმნაში. ლ- სუბიექტური პირის ნიშანი არ არის.

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური... ზმნა, გვ. 145 და შემდ.

² იგულისხმება სუბიექტური პირის გამოუხატელობა.

ლ- ნივთის ობიექტის ნიშანი უნდა იყოს.

მაშასადამე, ლა-ლ-წმ, ლა-ლ-გშ ფორმები ჩვენთვის ობიექტის ნიშნიანი ფორმებია. გარდაშავალ ზმნაში პირდაპირი ობიექტი მესამე პირისა არაა წარმოდგენილი ნიშნით, მაშასადამე, ამ მაგალითების ლ- პირისა არ შეიძლება იყოს. დქუ-, ლოქ ზმნებში ლ- || ლ პირდაპირი ობიექტის ნიშნებია. ოლონდ პირის ნიშნები კი არ არის, არამედ კლასისა, მიუთითებენ პირდაპირი ობიექტის კლასზე, და ესაა ნორმა კლასიანი უღვლილებისა: გარდაშავალ ზმნაში ოდენკლასიანი უღვლილების დროს აღინიშნება მხოლოდ ობიექტის კლასი (იხ. ზემოთ, § 17). ასევე ლა-ლ-წმ, ლა-ლ-გშ ფორმათა ლ-პრეფიქსი ობიექტის პირს კი არ წარმოგვიდგენს, არამედ — კლასს:

ლაშხ. ეჯნემ ლა-ლ-გშ ლიც (← ნიც) „მან შესვა წყალი“.

პირის რომელობის თვალსაზრისით ნივთის კლასის ობიექტი მესამე პირისა შეიძლება იყოს:

„შესვა რა? წყალი, არაყი, ღვინო, ლუდი და სხვ.“¹

ამიტომ, რომ იგი სუბიექტური მესამე პირის ფორმასთან შემოგვრჩა. პირველი და მეორე პირის ფორმებთან იგი უნდა დაკარგულიყო. ორზე მეტი პირი პირის ნიშნით ქართველურ ენათა ზმნაში შეუძლებელია გამოიხატოს. სხვა ვითარებაა აფხაზურსა და ადიღურში (იხ. ზემოთ). მაგრამ აქ მხოლოდ რაოდენობის საკითხიც არ არის. თუ აფხაზურში პირის ნიშნები ერთმანეთის გვერდიგვერდ ისეთ რიგად განლაგდებიან, რომ არ ეცილებიან ერთმანეთს ადგილს², ქართველურ ენებში სხვაგვარად დგას საკითხი.

მაგალითად, თუ ობიექტად მეორე ან პირველი პირია, მაშინ სუბიექტის პირის რომელობას არა აქვს მნიშვნელობა, ზმნაში გამოიხატება მხოლოდ ობიექტის ნიშანი.

მან მე მ-კლ-ა (ძველი ფორმა: *მ-კალ-ნ)

„ შენ გ-კლ-ა („ „ *გ-კალ-ნ)

ამ ფორმებში სუბიექტისა და ობიექტის პირის ნიშანთა დამთხვევა არ შეიძლება მოხდეს: ერთი სუფიქსია, მეორე—პრეფიქ-

¹ მაგრამ არ არის აუცილებელი მესამე პირის ობიექტი მხოლოდ ნივთის კატეგორიისა იყოს. პოზიტიური ნაწილი ღებულებისა, ნეგატიურს ფორმაში ასეთ-სავე კატეგორიულობას მოკლებულია.

² იხ. ზემოთ, § 26.

სი. ისტორიულად მესამე სუბიექტური პირი გვიანდელი წარმონაქმნია და, მაშასადამე, შეიძლება ვივარაუდოთ უსუბიექტო ფორმები:

მან	მე	*მ-კალ
	შენ	*გ-კალ

ქართულსა და ზანურში ასეთი წარმოება არ დასტურდება. სვანურს შემოუნახავს ამგვარი არქაული ფაქტები:

მ-ალჰტ	„მიყვარს“
ჯ-ალჰტ	„გიყვარს“
ხ-ალჰტ	„უყვარს“

გარდამავალი ზმნა:

მ-ა-დგჰრი	„მკლავს“ „მკლავ“
ჯ-ა-დგჰრი	„გკლავს“ „გკლავ“
ა-დგჰრი	„კლავს“ ¹

მაგრამ ზემოთ წარმოდგენილი ვარსკვლავიანი ფორმები რეალურად იქცევიან, თუ სუბიექტს შევცვლით:

შენ	მე	მ-კალ
მე	შენ	გ-კალ

სუბიექტური პრეფიქსები ამ შემთხვევაში არაა წარმოდგენილი. დაკარგულადაც არ ივარაუდება. ქართველურ ენათა ზმნის უღვლილების ეს თავისებურება აიხსნება ორი ფაქტის გათვალისწინებით: 1) გარდამავალ ზმნაში ობიექტის ნიშანია წარმოდგენილი და 2) პოლიპერსონალიზმს წინ უსწრებს მონოპერსონალიზმი. ეს ორი საკითხი ერთმანეთთან შინაგანადაა დაკავშირებული². აბსოლუტური „გაბატონება“ ობიექტისა გარდამავალ ზმნაში კლასიან უღვლილებას ახასიათებს. ამასთანავე ზმნა მონოპერსონალურია: ზმნაში წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი სახელის კლასი. პოლიპერსონალიზმი პირის კატეგორიის გაჩენასთან ერთად შემოდის, ზმნის სტრუქტურაც სათანადოდ იცვლება. ენის განვითარების გარკვეულ პერიოდში კლასოვანი და პიროვანი უღვლილება თანა-

¹ დაწვრილებით იხ. გ. მაქავარიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 29—39.

² იხ. არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში, შდრ. მისივე, Картвелისკიე языки. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, გვ. 267.

არსებობს. ეს თანაარსებობა სხვადასხვა სახეს იღებს სხვადასხვა ენის მიხედვით, მაგრამ თავისთავად უექველი ფაქტია. პოლიპერ-სონალიზმს სუბიექტის მორფოლოგიური გამოვლინება სდევს თან გარდამავალ ზმნაში. ესაა ის ახალი, რაც პირის კატეგორიას შემოაქვს გარდამავალი ზმნის სტრუქტურაში. რაც უფრო ძველია პირის კატეგორია (ხნოვანების თვალსაზრისით), მით მეტი ძალა უჩანს ობიექტს გარდამავალ ზმნაში პირის კატეგორიის მხრივაც. ამდენად, მ-კალ, გ-კალ ფორმები უღვლილების იმ პრინციპზეა აგებული, რომელიც ოდენკლასიანი უღვლილების კანონებზეა დაფუძნებული. ერთი სიახლე პირის კატეგორიას მაინც შემოაქვება ზმნის სტრუქტურაში: ობიექტის ძალა ზმნის მართვის თვალსაზრისით ერთგვარ ვარიაციულობას იჩენს პირთა წყვილების მიხედვით. მხედველობაში გვაქვს ისეთი ენები, სადაც ორი მმართველი პირიდან მხოლოდ ერთ-ერთი შეიძლება იქნეს წარმოდგენილი და არა ორივე: ლაკური, დარგუული, ქართული (შდრ. აფხაზური, ადიღური). ობიექტის სინტაქსური ძალის თავისებურებანი პირის კატეგორიაზე გადასვლასთან დაკავშირებით შემდეგში მდგომარეობს:

1. როგორც ქართულის ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანდა, ობიექტი I და II პირისა ყოველთვის არის წარმოდგენილი სუბიექტის პირის მიუხედავად: სულ ერთია, მესამე მოქმედებს პირველ ორზე (მ-კალ-ნ, გ-კალ-ნ), მეორე მოქმედებს პირველზე (მ-კალ), თუ პირველი მეორეზე (გ-კალ). ამავე წესს ემორჩილება ლაკური და დარგუული: სუბიექტის პირის მიუხედავად, თუ ობიექტად პირველი ან მეორე პირია—ზმნაში ობიექტის პირი იქნება წარმოდგენილი.

2. ობიექტური მესამე პირის დროს ა) თუ სუბიექტად პირველი ან მეორე პირია, მაშინ პირველი და მეორე პირის სუბიექტი იქნება პირის ნიშნით წარმოდგენილი, ობიექტი აღუნიშნავი დარჩება; ბ) თუ სუბიექტადაც მესამე პირია, მაშინ ობიექტის პირის ნიშანი იქნება წარმოდგენილი, სუბიექტი აღუნიშნავი რჩება¹.

ქართულში ამ მეორე წესის პირველი ა- პუნქტი დასტურდება: ვ-კალ, ჰ-კალ. მაგრამ ბ- პუნქტისათვის ქართულის ენობრივი ფაქტები თითქოს შეუფერებელია.

¹ ლაკურის განსხვავებანი მეორეული უნდა იყოს (იხ. ზემოთ).

დარგულისა და ლაკურის მაგალითზე ეს კარგად ჩანს (იხ. ზემოთ). დარგულისა და ლაკურისაგან განსხვავებით, სადაც პირის ნიშნები სუფიქსებად დაჩნდება, ქართული პირის ნიშნებად პრეფიქსებს ხმარობს, მასთან ეს პრეფიქსები კლასოვანი უღვლილების დროსაა, ოღონდ პირის აღნიშვნისათვის გამოყენებული გარკვეული პერიოდებია. ქართველურ ენათა ზმნის პირის კატეგორიის თავისებურებანი არსებით მომენტებში ემთხვევა ლაკურის თავისებურებებს (იგულისხმება პირთა მიმართების ზოგადი პრინციპი და არა პირის კატეგორიის რეალიზაციის შესაძლებლობანი). ეს თავისებურებანი იმდენად ემთხვევიან ერთმანეთს, რამდენადაც პირის კატეგორია ორივეგან ჩამოყალიბებულია კლასის უღვლილების შედეგად, ამ უღვლილების ბაზაზე. ამ თავისებურებათა იდენტობა კარგად ჩანს ზმნის უღვლილებაში ობიექტური პირის ხეცდრი წონის გათვალისწინებისას.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, მესამე პირის ფორმებში კლასიანი უღვლილების ფაქტები შემოგვჩაჩა: ლ-გგ, ლ-ი, ლ-სტ. სვანურშივე დადასტურდა პირდაპირი ობიექტის კლასის გამოვლინება ლ-ჭტ ზმნაში (შდრ. *დ-ჭუ-ა ← დაჭტ || *დუჭტ). ლ- || რ- აქ სამსავე პირს გასდევს, ფუძეს შეხორცებული, ამჟამად უფუნქციო აფიქსია. გვაქვს თუ არა გარდაბეაღ ზმნაში ლგგ-ის ტიპის ფაქტები? ლა-ლ-გშ, ლა-ლ-გშ ზმნათა ლ- პრეფიქსი და ლ- გგ, ლ-ი, ლ-სტ ზმნათა ლ- ერთსა და იმავე ოდენობადაა მიჩნეული სპეციალურ ლიტერატურაში (შდრ. დ-ეგ და დ-ჭუ-ა ზმნათა დ-პრეფიქსი). თუ ზემოთ დადგენილი მეორე წესის თვალსაზრისით გავაანალიზებთ ლა-ლ-გშ, ლა-ლ-გშ ზმნებს, დავინახავთ, რომ ამ შემთხვევაშიც ქართველურ ენათა ერთ-ერთი წევრი—სვანური, რომელსაც რიგი არქაული მოვლენა ახასიათებს, სავსებით იმეორებს დარგულისა და ლაკურის ძირითად კანონზომიერებას:

S ₁	O ₃ -ზე:	მი	ეჭი/ა	ლ-გგ	„მე ის“	შეგვამე“
S ₂	O ₃ -ზე:	სი	ეჭი/ა	ლ-ი	„შენ ის“	შეგვამე“
S ₁	O ₂ -ზე:	მი	სი	ლ-გგ	„მე შენ“	შეგვამე“
S ₂	O ₁ -ზე:	სი	მი	ლ-ი	„შენ მე“	შემვამე“

როგორც ვხედავთ, წესი ბოლომდეა დაცული (იხ. ზემოთ 1 წესი და მე-2 წესის ა-პუნქტი). მესამე სუბიექტური პირის შემთხვევაში შემდეგი სურათი გვექნება:

S ₃	O ₁ -ზე:	ეწნემ	მი	ლამემ	„მან მე შემეპაძა“
S ₃	O ₂ -ზე:		სი	ლაჭემ	„მან შენ შეგეპაძა“
S ₃	O ₃ -ზე:	„	ეჭი/ა	ლალემ	„მან ის შეეპაძა“

სუბიექტური მესამე პირი გამოხატულია ფუძისეული ხმოვნის დაგრძელებით, ა-ს ე-დ შენაცვლებით და სხვ¹.

ამგვარად, გამოდის, რომ პირდაპირი ობიექტი პირიანი უღვლილებების სისტემაში წარმოდგენილია საკუთარი ნიშნით. ასეთი რამ ქართველურ ენათა გარდამავალი ზმნის უღვლილების თვალსაზრისით შეუძლებელია, შეუძლებელია პიროვანი უღვლილების თვალსაზრისით, თორემ კლასოვანი უღვლილებისათვის ეს ნორმაა. როგორც ითქვა, ლ-ნივთის კატეგორიის ექსპონენტია, ხოლო პირის რომელობის თვალსაზრისით ნივთის კლასის ობიექტი მესამე პირისაა. მაშასადამე, პირიანი უღვლილების ისეთს სისტემაში, რომელიც ამოსავლად კლასიან უღვლილებას გულისხმობს, ნივთის კატეგორიის პირდაპირი ობიექტის გადმონაშთ ექსპონენტს სწორედ მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში უნდა მოველოდეთ, რადგან პირველი და მეორე პირის სუბიექტის ფორმებში სუბიექტური პირის ნიშნებია წარმოდგენილი (იხ. ზემოთ პირთამიმართების მეორე წესი). ამგვარად, სვანური ენის ამ გადმონაშთ ფაქტებში ვპოულობთ იმ წესის სრულ გამართლებას, რომლის უქონლობა თანამედროვე სისტემის თვალსაზრისით განასხვავებდა ქართულს დარგუულ-ლაკურის სისტემათაგან. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ლაკურისა და ქართულის მონაცემების შეჯერებისას მხედველობაში გვაქვს ის ზოგადი პრინციპები, რომელთა არსებობაც შეპირობებულია გარდამავალი ზმნის ერთნაირი ბუნებით, რაც ამოსვალი ვითარების ერთიანობითაა შეპირობებული.

ცხადია, როდესაც გრამატიკული კლასების სისტემა საბოლოოდ გადაშენდა, პირდაპირი ობიექტის ექსპონენტებიც ჩამოსცილდნენ ფუძეებს. ამიტომაც, რომ სახელობითში დასმული მესამე ობიექტური პირის ნიშანი საერთოდ აღარა გვაქვს. თავის დროზე კი ობიექტიც აღინიშნებოდა. აღინიშნებოდა კლასოვანი უღვლილების დროს, გარკვეულ დრომდე პიროვანი უღვლილების გვერდითაც იყო შესაძლებლობა ობიექტის კლასის ნიშნის გამოხატვისა გარდამავალ ზმნაში. გრამატიკული კლასი და პირის კატეგორიები ერთმანეთს რომ არ გამორიცხავენ, კარგად ჩანს აფხაზურის მაგალითზე.

¹ იხ. ე. თ. ფ. უ. რ. ა. სვან. ზმნა, გვ. 148 და შემდეგი.

ნიეთის კატეგორიის ექსპონენტებს ზმნაში ამჟამად ეხედებით ან გაქვავებული ელემენტების სახით (ლჭქუ, ლქეა, ლჭქა, თქვა, ღვა-ს და სხვ.), ან როგორც უქმ აფიქსებს (ჰ-ს შესახებ იხ. ზემოთ), რომლებიც ადრე არსებული ნორმის ნაშთებსა წარმოადგენენ და, ამდენად, ქართველურ ენათა პირის კატეგორიის სისტემაში უცნოდ გამოიყურებიან (ლ-გვ, ლ-ი, ლა-ლ-ემ...).

შეიძლება დავასკვნათ: ლ- აფიქსი სევანური ენის გარდაუვალს ზმნებში სუბიექტის კლასს აღნიშნავდა, გარდამავალს ზმნებში — პირდაპირი ობიექტის კლასს.

საკითხის ამგვარი გადაწყვეტა ანომალიურ ფორმას გარკვეული ისტორიული პერიოდისათვის ნორმალურ ფორმად მიგვაჩნევენებს, ენის განვითარების გარკვეულ პერიოდში ზმნაში აღინიშნებოდა ზმნასთან სინტაქსურ კავშირში მყოფი სახელის გრამატიკული კლასი. გრამატიკული კლასების მიხედვით უღვლილება პირების მიხედვით უღვლილებამ შეცვალა თანდათანობით. გარკვეული დროის მანძილზე პიროვანი უღვლილება და კლასოვანი უღვლილება ერთმანეთის გვერდით არსებობდა (შდრ. აფხაზური, ლაქური, დარგულური, თაბასარანული, ბაცური...). ბოლოს კლას-კატეგორია მოიშალა, კლასოვანი უღვლილებაც გაუქმდა, დარჩა პიროვანი უღვლილება, როგორც მოქმედი მორფოლოგიური ტიპი, კლასოვანი უღვლილების თითო-ორი მგალითი კი დღემდე შემოინახა ენამ: *ღ-ქუ → თქუ-ა, რ-გ-ავ-ს, ღ-გ-ა-ს, ლ-ქუ || რ-ქუ, ლ-გვ, ლ-ი....

პირის კატეგორიის თვალსაზრისით ეს უჩვეულო, გადმონაშთური ფორმები საყურადღებო ჩვენებას გვაწვდის ენის განვითარების შინაგანი კანონების შესწავლისათვის.

ზოგად მეთოდოლოგიური მნიშვნელობისაა ფ. ენგელსის შემდეგი დებულება: „დედაენის მასალა და ფორმა“ მხოლოდ იმ შემთხვევაშია გასაგები, თუ მისი წარმოშობა და თანდათანობითი განვითარება გავითვალისწინეთ, ეს კი შეუძლებელია, თუ უყურადღებოდ დავტოვეთ, ჯერ-ერთი, დედაენის საკუთარი მკვდარი ფორმები, ხოლო მეორე, მონათესავე ცოცხალი და მკვდარი ენები¹.

ანტუან მეიე წერს: „როდესაც რომელიმე მორფოლოგიური ტიპი იცვლება, მეხსიერებაში დამკვიდრებულ ამავე ტიპის ზოგი-

¹ ფ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, სახელგამი, თბილისი, 1952, გვ. 394 (იხილეთ ჩვენია—6. ა.).

ერთ ფორმას შეუძლია განაგრძოს არსებობა. ასე, მაგალითად, ინდოევროპულ ენაში არსებობდა ზმნის აწმყო დროის ერთი ტიპი, რომელსაც ახასიათებდა დაბოლოების დართვა უშუალოდ ძირზე და ფუძისეული ხმოვნის მონაცვლეობა — მხოლოდობითს რაცხეში *e*, მრავლობითს რიცხეში *e-s* გარეშე; მაგალითად, ბერძნული *ἐ-μι* „მივდივარ, წავალ“, მრავლ. რიცხ. *ἐ-μῶν* „მივდივართ“, „წავალთ“ და სანსკრატული *é-mi* „მივდივარ“ (ძველი **ai-mi*), მრავლ. რიცხ. *i-mah* „მივდივართ“; ეს ტიპი, რომელიც ადრე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა, ხმარებიდან გამოვიდა ყველა ინდოევროპულ ენაში, მაგრამ „ყოფნა“ ზმნის რიგმა ფორმამ შემოგვინახა იგი დღემდე. რადგან ამ ფორმათა ხშირმა ხმარებამ დაამკვიდრა ისინი მეზსიერებაში; ამიტომ ლათინურში ჯერ კიდევ ვხვდებით ძველ ტიპს *es-t: s-unl*, საიდანაც ფრანგული (il) *est: (ils) sont*; ამგვარადვე აქვს გერმანულ ენას (er) *is-t: (sie) s-ind* ტიპი გაქრა გაცილებით უფრო ადრე ვიდრე ლათინური ან გერმანული დამწერლობაში აისახებოდა, მაგრამ ერთ-ერთი მისი ფორმათაგანი ცოცხლობს.

შედარებითი გრამატიკის ერთ-ერთი თვალსაჩინო დამსახურება იმაში მდგომარეობს, რომ ისტორიული ეპოქის ანომალიურ ფორმებს იგი ხსნის როგორც წინათ არსებული ნორმის გადმონაშთს. *Est: sunt* ტიპი, რომელიც ლათინურ ენაში გამონაკლისის წარმოადგენს, არის გადმონაშთი ტიპისა, რომელიც ინდო-ევროპულ ენაში ნორმალური იყო. შედარებითი გრამატიკის წყალობით ჩვენ შესაძლებლობა გვქმნება თვალი მივადევნოთ ერთი და იმავე ენის განვითარებაში ნორმათა თანაიმდევრულ ცვლას.

დასაბუთება, საუკეთესო დასაბუთება ამა თუ იმ ენის გარკვეულ ენათა ოჯახისადმი მიკუთვნებულობისა იმის ჩვენებაში მდგომარეობს, რომ ამ ენაში ანომალიების სახით არსებობს ფორმები, რომლებიც ნორმალურები იყვნენ თავდაპირველი ერთიანობის ეპოქაში. ამა თუ იმ ენაში დადასტურებული ანომალიები, რომელთაც ვერ ვხსნით მოცემულ ენაში მოქმედი ვერც ერთი კანონით, გვაფარაუდებინებენ განვითარების წინა საფეხურს, როდესაც ესენი (ანომალიები) ნორმალურები იყვნენ. ლათინურში აღსნეული მესამე პირის ისეთი ფორმები, როგორიცაა *est* „არის“, *est* „ჰამს“, *fert* „მოაქვს“, აიხსნება ინდო-ევროპულის ნიადაგზე და გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ ლათინური ენა წარმოადგენს ინდო-ევროპული ენის განვითარების ერთ-ერთ ფორმას. ინდო-ევროპულ ენათა შედარებითი გრამატიკის შექმნა შესაძლებელი გახდა სწო-

რედ იმიტომ, რომ ყველა ამ ენაში მრავლადაა ანომალიები. პირ-
უკუ, რეგულარული მორფოლოგიის მქონე ენები, როგორიცაა, მაგა-
ლითად, თურქული ენები, ნაკლებად ექვემდებარებიან შედარებას
და ამის გამოა, რომ ჭირს დავადგინოთ, თუ რომელ ენებს ენათე-
საგებიან თურქული ენები¹“.

ამგვარივე ანომალიებია სვანურის განხილული ზმნები (კერ-
ძოდ, მათი მესამე პირის ფორმები).

სვანურში ისევე, როგორც ყველა სხვა ქართველურ ენაში,
მოქმედებდა გრამატიკული კლას-კატეგორია. ნივთის კატეგორიის
ფორმანტებს შორის სვანურში ყველაზე მეტი წონისაა ლ- პრეფიქ-
სი (ან უხმოვნოდ, ან—უფრო ხშირად—ხმოვნით: ლა-, ლე-, ლი-,
ლუ-, ლგ-), მისი ძველი ვარიანტი ნ- (ნა-, ნე-, ნი-).²

სახელთა წარმოებაში ლა-, ლე-, ლი- პრეფიქსები ახლაც მე-
ტად პროდუქტიულია: მიმღეობა-მასღარების წარმოება³, კრები-
თობის წარმოება (შდრ. ლა-ხტბ-ა)⁴, დანიშნულების სახელთა წარ-
მოება⁵, ყველგან ამოსავლად ივარაუდება ნივთის კატეგორიაზე მი-
თითების ფუნქცია:

შდრ. მე-ზან და ლუ-ზნ-უ „ზანი—ზანური (ე. ი. მეგრული)“
ლნტხ. მე-ჩაჟე || მე — ჩაჟ-გრი ლშხ. ლა-ჩაჟ-ირ „მეცხენე-
საცხენე“

მა-ლატ

ბზ. ლი-ლატ

ლი-ლატ-ჟ „სიყვარული“ და სხვ.

¹ ა. მეიე, შესავალი ინდოევროპული ენების შედარებით შესწავლაში
(რუს. თარგმანი), 1938, გვ. 65—66.

² ე. თოფური ა წერს: „ლუ-, ლა-, ლი-. როგორც აკად. ნ. მარს აქვს აღ-
ნიშნული, წარმოდინარე უნდა იყოს სვანურშივე შემონახული და ქართულ-მეგ-
რულში არტთუ იშვიათად გამოყენებული ნე-, ნი-, ნა- პრეფიქსებისაგან (ე. თო-
ფური, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან. I. ნე-, ნი-, ნა- პრეფიქსებისა-
თვის, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, VII, გვ. 92).

³ იხ. ე. თოფური ა, სვანური ზმნა, გვ. 216—248, შდრ. სახელის ფუძის
უძეელის აგებულება, გვ. 212—217, 242—244.

⁴ იხ. დონდუა, К вопросу об основе множественного чис-
ла в сванском, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. VII,
ენიკის გამოცემა, თბილისი, 1936, გვ. 553, შდრ. არნ. ჩიქობავა ა, სახელის ფუ-
ძის უძე. აგებულება..., გვ. 207—208.

⁵ არნ. ჩიქობავა ა, სახელის ფუძის უძე. აგებულება, გვ. 214; Картвел-
ские языки..., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, II, 1948, გვ. 262, 264,
270. გარდა ამისა ე. თოფურიას და არნ. ჩიქობავას სხვა ნაშრომები.

სახელში დადასტურებული ლ- პრეფიქსი ზმნაშიც აღმოჩნდა, სწორედ ნივთის კატეგორიის ნიშნის ფუნქციით.

კლას-კატეგორიის ნიშნები საზიარაო სახელისა და ზმნისათვის. სვანურშიც ასევე უნდა ყოფილიყო: სვანურ ზმნათა ლ- პრეფიქსი და ლა-, ლე-, ლი-... პრეფიქსები ამასვე მოწმობენ. სვანურს ლ- პრეფიქსისათვის ზმნაშიც უნდა ჰქონოდა შესაფერი ადგილი მიჩენილი. როგორც ვხედავთ, ლ- პრეფიქსი ნაშთის სახითაა დარჩენილი, იხმარებოდა კი თავის დროზე უთუოდ ყველგან, სანამ *ჰ- → ხ არ ჩაეწილებოდა მას.

სახელებში ნივთის კატეგორიის ლა- (resp. ლე-, ლი-, ლუ-, ლგ-) აფიქსს ახალი ფუნქციები დაეკისრა. ფუნქცია-შეცვლილი, იგი მოქმედი მორფოლოგიური ელემენტის სახით წარმოგვიდგება. სხვა ფუნქციით გამოყენებამ გადაარჩინა იგი დაკარგვას. წინააღმდეგ შემთხვევაში მხოლოდ ფუძეს-შეზრდილი მკვდარი აფიქსის სახით იქნებოდა შესაძლებელი მისი დაძებნა ენაში.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში გრამატიკული კლასების სისტემას წამყვანი ადგილი უჭირავს. ამიტომაც, რომ ოდინდელ კლას-ნიშნებს ახლა მრავალი ფუნქცია აქვს დაკისრებული ენებში.

თუ რა სახე მიიღო გრამატიკული კლასების კატეგორიის განვითარებამ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნაში, ეს ზემოთ იყო ნაჩვენები. კერძოდ, ლ-ს დაკარგვა სვანურ ზმნაში გრამატიკული კლასების მოშლასთანაა დაკავშირებული და ამ პროცესის გათვალისწინებისას პოულობს ახსნას.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КЛАССНОГО И ЛИЧНОГО СПРЯЖЕНИЯ В ИБЕРИЙСКО-КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Категория грамматических классов является одной из наиболее характерных особенностей грамматического строя иберийско-кавказских языков.

Сравнительно-историческое изучение категории грамматических классов помогает проследить развитие грамматического строя в отдельных группах иберийско-кавказских языков. Многие явления морфологии, синтаксиса, словообразования, а также этимология ряда слов находят свое объяснение в связи с историей грамматических классов.

* * *

В первой главе вкратце изложены основные принципы классификации имен по грамматическим классам в отличие от классификации имен по грамматическим родам. Далее, опираясь на основной принцип классификации, дана попытка обосновать критерий определения количества грамматических классов в том или ином языке.

1. В иберийско-кавказских языках морфологически противопоставляются имена существительные, обозначающие человека, именам, обозначающим все остальное: явления и предметы живой и неживой природы, абстрактные понятия и т. д. Соответственно выделяется морфологическая „категория человека или личности“ и „категория вещи“.

Противопоставление личности и вещи выражается также и семасиологически (напр., груз. *vin?* „кто“? *ga?* „что“?). Исторически такое же семасиологическое противопоставление основ вопросительных местоимений было характерно и для других иберийско-кавказских языков (напр., аварско-андийских, как это установлено И. Церцвадзе). Грамматическая и семасиологическая классификации внутренне связаны между собой.

В тех случаях, когда в языке имеется более двух грамматических классов, основной принцип классификации оста-

ется в силе, однако вся система несколько усложняется: в категории личности происходит дифференциация на первый и второй грамматические классы, в категории вещи — на третий и четвертый грамматические классы.

В первый грамматический класс включаются имена существительные, обозначающие мужчин (преимущественно взрослых), а также некоторые другие имена, исторически приравнивавшиеся к ним.

Во второй грамматический класс входят имена, обозначающие женщин (обычно взрослых или замужних как например, в лакском), а также названия предметов неживой природы в некоторых языках (капучском, гинухском...).

В третьем грамматическом классе представлены названия животных (в подавляющем большинстве языков) и некоторые предметы, в четвертом классе — все остальные.

Имена, обозначающие детей, подростков, а также детенышей животных и зверей, мелких зверей или пернатых, относятся к одному из классов вещей (например, в арчибском к IV грамматическому классу, по свидетельству А. Дипра).

Исключается возможность утверждать существование „родов“ в иберийско-кавказских языках. В сущности своей и грамматический класс и грамматический род — это два различных понятия, различных и по своему происхождению.

В работе приводятся конкретные языковые факты из разных иберийско-кавказских языков, исходя из которых наличие первого и второго грамматических классов нельзя отождествлять с существованием мужского и женского родов в индоевропейских языках.

2. В иберийско-кавказских языках, несмотря на единый принцип классификации, наблюдается расхождение в количестве классов. Так, в табасаранском языке (и в определенных случаях в абхазском языке) имеется два класса; в аварском, ботлихском (с годоберийским), ахвахском, каратинском, тиндийском, багвалальском, даргинском (а в определенных случаях и в абхазском) языках отмечается наличие трех грамматических классов; в андийском, дидойском, хваршинском, гинухском, капучском, рутульском, цахурском,

лакском, арчийском, будухском языках насчитывается по четыре грамматических класса (с некоторыми расхождениями в деталях). В единственном числе большего количества грамматических классов нет ни в одном из иберийско-кавказских языков.

Усложняется система грамматических классов при сопоставлении единственного числа со множественным, что и кладется в основу определения количества грамматических классов в том или ином языке.

В работе выдвигается положение, согласно которому количество грамматических классов должно определяться по показаниям единственного числа.

Во множественном числе выделяются три типа:

- I. Нейтральный,
- II. Дифференцирующий,
- III. Унифицирующий.

При нейтральном образовании множественного числа показатели единственного остаются без изменений.

При дифференцирующем типе образования во множественном числе имеется по крайней мере два показателя. Здесь выделяются подтипы:

а) во множественном числе два показателя: категория личности представлена одним формангом (обычно—b), категория вещей — другим (обычно—d || r);

б) во множественном числе два показателя, однако, первый грамматический класс противопоставляется во множественном числе всем остальным (I класс -b-, II, III, IV—r);

в) одному из показателей единственного числа во множественном числе соответствуют два показателя: напр.,

$$J \rightarrow \begin{cases} b \\ r \end{cases};$$

г) каждому показателю единственного числа во множественном соответствует более одного показателя.

При образовании множественного числа, унифицирующего типа для всех классов, во множественном употребляется один показатель.

3. В связи с разнообразием системы грамматических классов в различных группах иберийско-кавказских языков встает вопрос об исторической взаимоотношении этих систем.

В дагестанских языках выделяются две основные группы языков по фонетическому облику форманта второго грамматического класса: „группа j“ и „группа d || r“.

Для „группы j“ исходной является четырехклассная система андийского типа; для „группы d || r“ — система лакского типа (в единственном числе).

	„группа j“	„группа d r“
I класс	v- w-	v- w-
II	j	d- r-
III	b	b-
IV	r- l-	d- r-

Наличие закономерного соответствия в диалектах даргинского языка между звуками r и j (r → j, А. Магомедов), а также в других диалектах ряда языков Дагестана (напр., капучиский r → бежитский j, Э. Ломтадзе) дает основание полагать, что по звуковому составу классных экспонентов исходной является система, представленная „группой d || r“. Дальнейшее изменение фонетического облика этой системы представлено „группой j“.

4. Изменения происходили также и внутри отдельных систем грамматических классов каждой из групп. Наблюдается постепенное сокращение количества грамматических классов в обеих группах.

Так, ныне в аварском языке всего три грамматических класса. Показатель ныне отсутствующего четвертого грамматического класса аффикс r-сохранился в аварском языке в формах множественного числа:

I класс	v-u-go:
II	j-l-go:: „есть“; мн. ч. r-u-go „суть“
III	b-u-go:

Он же представлен пережиточно в „отглагольных“ именах, как-то: r-otɔl „любовь“ (срв. b-otɔl-re „любить“), r-es „по-

хвала" (срв. b—esi-ze „хвалить“), g-aql „голод“ (срв. b-aqize „голодать“) и т. д.

Тот же аффикс представлен в притяжательных местоимениях di-r „мой“, du-r „твой“, geʔe-r || neI'e-r „наш“, poʔo-r „ваш“.

Окаменелый показатель имеется и в именах существительных: gaḳ „сердце“ (срв. удин. u-k, цахур. j-ik, бацб. d-ок, кистин. d-wog, абхаз. a-g-u, сван. g-wl, груз. g-ul-i „сердце“), g-uḳ „дом“ (срв. анд. haqa „дом“).

Процесс сокращения количества грамматических классов происходил и в других андийско-дидойских языках, где сейчас так же, как и в азарском, три класса. Показатель множественного числа грамматического класса вещей аффикс g исторически не что иное, как экспонент четвертого грамматического класса: Подобно андийскому языку, и в языках ботлихском (с годоберийским), ахвахском, тиндийском, каратинском и багвалальском исторически различались четыре грамматических класса (Арн. Чикобава).

Сокращение количества грамматических классов характерно также для языков, объединяемых в „группу d || r“.

Параллельно с сокращением количества грамматических классов протекал процесс смены типов образования множественного числа: нейтральный тип образования, не сохранившийся ныне ни в одном из живых иберийско-кавказских языков (ближе всего к нему андийская система), сменился дифференцирующим типом, этот последний, в свою очередь, был сменен унифицирующим типом образования множественного числа (в „группе j“ — аварский язык, в „группе b || r“ — табасаранский язык).

5. Отсюда отнюдь не следует, что сокращение количества грамматических классов является единственным процессом развития системы грамматических классов. Генезис второго грамматического класса с несомненностью доказывает, что на определенном этапе развития имело место увеличение количества грамматических классов. Дифференциация категории человека (личности) на два

грамматических класса вторична. В пользу этого положения говорят:

а) фонетический облик показателя второго грамматического класса (II кл. $j \leftarrow \| r - \| d$ -, срв. IV кл. $d - \| \rightarrow r$ спорадически $\rightarrow j$);

б) особенности склонения имен в некоторых иберийско-кавказских языках;

в) показания истории картвельских языков (Ари. Чикобава).

Таким образом, система, состоящая из четырех грамматических классов подразумевает трехклассную (а еще раньше — двухклассную) систему, как предшествующую ступень развития. Не подтверждается мнение тех исследователей, которые представляют развитие системы грамматических классов как последовательное сокращение количества грамматических классов. Соответственно состояние, наличное в языках пахской группы, рассматривается как наиболее архаичное (М. Я. Немировский, А. А. Бокарев, Л. И. Жирков).

Однако наличие в этих языках только четырех показателей (при шести или восьми парах единственного и множественного чисел) с несомненностью доказывает, что на предшествующих этапах развития и в этих языках имелось всего четыре грамматических класса (Ив. Джавахишвили, Ю. Д. Дешериев).

В единственном числе здесь и по сей день различаются четыре грамматических класса: I кл. — v -, II кл. — j , III кл. — b , IV кл. — d -(с четвертым подтипом дифференцирующего образования множественного числа, см. выше, § 2).

По фонетическому облику показателя второго грамматического класса эта система примыкает к „группе j “. Признаком четвертого класса здесь выступает исконный показатель категории вещей d -, представленный в аварско-андийско-дидойских языках в виде последующего фонетического варианта — r (реже — l).

Следовательно, в определенный период количество грамматических классов увеличилось.

от двух до четырех (причем в процессе последующего увеличения количества грамматических классов сперва возникает второй класс вещей **b-**, и значительно позже — второй класс в категории личности — **d- → r- → j**). Далее развитие идет по двум направлениям:

а) количество грамматических классов остается без изменения, усложняется образование множественного числа (нахская группа; частично — языки дидойской группы; андийский, чамалальский);

б) количество грамматических классов сокращается до трех классов (иногда — до двух), причем сокращение происходит за счет утраты четвертого грамматического класса в аварско-андийской группе языков (I кл. — **v- || w-**, II кл. — **j-**, III кл. — **b-**, *IV кл. — **r- ← d**), в языках „группы **d || r**“ сперва сливаются первый и второй грамматические классы (показатель **r- ← II кл. r-**), и лишь после этого исчезает четвертый грамматический класс (**d- || r-**)

Такая упрощенная система (I кл. **-r-**, II кл. **-b-**) представлена ныне в табасаранском языке (Л. И. Жирков, А. Магомедов).

6. Четырехклассная система лежит в основе нынешней системы грамматических классов абхазского языка, где в третьем лице в „ряде I“ различаются три класса, в „ряде d“ — два класса.

Наличие в прошлом системы грамматических классов в адыгских (черкесских) языках доказано Г. Рогава, в лезгинском — М. Гаджиевым, в агульском — Шаумяном, в удинском — Е. Джейранашвили.

Эволюция категории грамматических классов в абхазско-адыгской группе языков рассматривается в связи с вопросом об историческом взаимоотношении категории грамматических классов и категории лица в глаголе иберийско-кавказских языков (см. ниже, п. п. 11, 12).

7. В картвельских языках, как и в других иберийско-кавказских языках, исторически различались категория личности и категория вещи. Показателем категории личности служил префикс **v- → m-**, показателем категории вещи **-d-**, а

(→ I-), s, g-, b, различающиеся по диалектам или хронологически, но не по функции (Арн. Чикобава).

По звуковому составу показатели грамматических классов совпадают с экспонентами грамматических классов в горских иберийско-кавказских языках (Ив. Джавахишвили, Арн. Чикобава).

Положение Г. Рогава, о существовавшей некогда дифференциации грамматической категории личности в картвельских языках, требует дальнейшего изучения.

* * *

8. Показания истории грамматических классов в иберийско-кавказских языках использованы для выяснения эволюции спряжения глагола в иберийско-кавказских языках.

Спряжение глагола в иберийско-кавказских языках образует три основных типа:

- I. Классное спряжение.
- II. Классно-личное спряжение.
- III. Личное спряжение¹.

Эти типы спряжения, представленные в современных иберийско-кавказских языках, исторически взаимосвязаны (А. Чикобава, Г. Рогава).

9. Наиболее древним является тип классного спряжения, сохранившийся и поныне в аварско-андийско-дидойских языках, а также в арчинском, рутульском, цахурском, будухском, кистинском. В названных языках категория грамматических классов представлена в глаголе в виде префиксов. Классные показатели имеются также и в именах существительных, прилагательных, числительных, в местоимениях, причастиях.

Тип классного спряжения — аварский язык:

I класс	II класс	III класс	
dun v-ačuna	j-ačuna	b-ačuna	„я иду (сюда)“
mun v-ačuna	j-ačuna	b-ačuna	„ти идешь (сюда)“
do-w v-ačuna	doj j-ačuna	do-b vačuna	„он идет (сюда)“
niž (nil')	г-ačuna		„мы идем (сюда)“
nuž	г-ačuna		„вы идете сюда“
do-l	г-ačuna		„они идут (сюда)“

¹ В агульском или лезгинском языках глагол не спрягается ни по лицам, ни по классам. Понятно, глагол этих языков не войдет ни в один из выделяемых типов спряжения.

При наличии классного спряжения в переходных глаголах, в отличие от непереходных, обозначается лишь класс объекта (субъект, его класс в глаголе не находят никакого выражения).

Одноклассное объектное спряжение:

j-acal'	vac	v-ecula	„сестра брата хвалит“
v-acas	j-ac	j-ecula	„брат сестру хвалит“
v-acas	ɟu	b-ecula	„брат коня хвалит“
j-acaz	v-ac-al	r-ecula	„сестры братьев хвалят“
v-acaz	ɟujal	r-ecula	„братья коней хвалят“

10. Следующую ступень развития представляет классно-личное спряжение, имеющее несколько вариантов в различных группах иберийско-кавказских языков. Простейший из них засвидетельствован в бацбийском и табасаранском языках: префиксами представлены грамматические классы, местоименными суффиксами — лица.

Бацбийский язык:

I класс	II класс	III класс	IV класс	
as v-aɣo-s	j-aɣo-s,	b-aɣo-s	d-aɣo-s	„я иду сюда“
ahə v-aɣo-(hə)	j-aɣo-(hə)	b-aɣ-(hə)	d-aɣo-(hə)	„ты идешь сюда“
O v-aɣô	j-aɣô	b-aɣô	d-aɣô	„он идет сюда“

Личные показатели не что иное, как личные местоимения (А. Шифнер, Р. Гагуа).

В лакском и даргинском языках префиксы глагола являются показателями грамматических классов, суффиксы представляют собой вспомогательные глаголы, различающиеся по лицам (П. Услар, В. Топуриа).

Лакский вспомогательный глагол:

I класс	II класс	III класс...	
na u-r-a	d-u-r-a	b-u-r-a	„я есмь“
ina u-r-a	d-u-r-a	b-u-r-a	„ты еси“
ta u-r-(i)	d-u-r-(i)	b-u-r-(i)	„он есть“

I, II, III классы IV класс

žu b-u-r-(u)	d-u-r-i	„мы есмы“
zu b-u-r-u	d-u-r-u	„вы есте“
taj b-u-r-(i)	d-u-r-(i)	„они суть“

Выяснение генезиса личных форм даргинского глагола представляет ряд затруднений и требует дальнейшего изучения (см. работы А. Магомедова).

В некоторых иберийско-кавказских языках и диалектах классно-личные формы глагола совпадают с причастными образованиями (ахвахский язык, чарский диалект аварского языка...).

Образование личного (классно-личного) спряжения находится в зачаточном состоянии в ряде языков (цахурском, панкисском кистинском, тиндийском), на что указывают специалисты по этим языкам (Е. Джейранишвили, Д. Имнайшвили, Т. Гудава).

11. Один из основных вариантов классно-личного спряжения представлен в абхазском языке. Грамматический класс и лицо представлены слитно, одним и тем же формантом: напр., w || u является показателем первого грамматического класса во втором лице, в третьем лице показателем того же класса является j || i (в „ряде I“) и т. д.

Система личных (resp. классных) показателей абхазского глагола в основном совпадает с системой личных местоимений, где также различаются классы.

Схема классно-личных аффиксов такова¹:

	I лицо	II лицо	III лицо	
			„ряд I“	„ряд d“
I класс	s(a)-	w(a)-	j(a)-	
II	s(a)-	b(a)-	l(a)-	d(a)-
III	„ s (a)-		na- a-	j(a)-

¹ Ср. местоимения: sa-га „я“, wa-га „ты (мужч.)“, ba-га „ты (женщ.)“, ja-га „он (мужч.)“, la-га „она (женщ.)“, ja-га „они (все остальное)“.

Путем сопоставления элементов системы личных аффиксов между собой, а также с аналогичными элементами других иберийско-кавказских языков и при учете истории полиперсонализма абхазского глагола (по работам К. Ломтатидзе) делается вывод, что а) абхазский язык различал некогда четыре грамматических класса и б) полиперсонализму предшествовал префиксальный „монопersonализм“ аварского типа, т. е. показатели грамматических классов имели одну функцию (указывали на грамматический класс), а не две, как ныне в абхазском языке.

12. Глагольные формы адыгейского и кабардинского языков не различают грамматических классов. „Основу грамматического строя современных адыгских языков образуют: личное спряжение глагола и склонение имен. Такому грамматическому строю данных языков, как выясняется, предшествовал грамматический строй, в котором ведущую роль играла категория грамматических классов: место личного спряжения занимало классное спряжение“ (Г. Рогава).

Аналогичный путь развития должен был пройти и убыхский глагол.

Система грамматических классов абхазского языка не является вторичной по отношению к системе личного спряжения адыгского глагола, как это представлялось Ж. Дюмезилю (у Г. Деетерса это положение лишь повторяется).

Выводы, полученные при изучении исторического взаимоотношения классного и личного спряжений на материале абхазского и адыгских языков, имеют принципиальное значение для постановки и решения вопроса об историческом взаимоотношении этих типов спряжения в глаголе иберийско-кавказских языков вообще.

13. В связи с историей категории лица в работе рассматривается принцип сопоставления лиц в иберийско-кавказских языках, имеющий значение для объяснения некоторых особенностей классного и личного спряжений иберийско-кавказских языков.

Устанавливается, что при классно-личном спряжении третье лицо представлено формой, которая была единственной

для всех трех лиц до возникновения категории лица. Иными словами, в формах третьего лица представлены факты собственно классного спряжения, первое и второе же лица являются собой последующую ступень развития от классного спряжения к классно-личному (resp. собственно личному) спряжению.

Первое и второе лица оформляются раньше, третье лицо оформляется значительно позже или остается неоформленным.

Срв. бацбийский:

3-е лицо о v-a j-a, b-a, d-a „он есть“

2-е həo v-a-həo j-a-həo b-a-həo d-a-həo „ты еси“

1-е „ so v-a-sō j-a-sō b-a-sō d-a-sō „я есмь“

В бацбийском языке до возникновения категории лица была одна, общая для всех трех лиц, форма v-a, j-a, b-a, d-a, изменяющаяся только по классам, которая и представлена в третьем лице (ср. кист. v-u, j-u, b-u, d-u независимо от лиц!).

14. Установление указанного релятивного соотношения между личными формами помогает уяснить процесс становления своеобразной системы грамматических классов в даргинском и кистинском языках, где для первого и второго класса категории личности в первом и во втором лицах множественного числа выступает показатель d-, в третьем же лице — показатель b-. Таким образом, в указанных языках система грамматических классов в определенных границах строится по принципу сопоставления лиц (первое и второе лица множественного числа — показатель d- противопоставляются третьему — показатель b-).

В данном случае исходной является форма третьего лица в то время, как первое и второе лица представляют собой позднейшее образование.

Исторически система грамматических классов в даргинском языке и во множественном числе совпадала с системой, действующей ныне в некоторых языках Дагестана: в единственном числе три грамматических класса (v-, j-, b-), во множественном два (b-, r-), независимо от лиц (срв. ахвахский, тиндийский, багвалальский, каратинский...).

15. Характерные особенности, всплывающие при изучении спряжении глагола в картвельских языках с необходимостью приводят к выводу о существовании в древности классного спряжения в глаголе картвельских языков. Только с учетом перспективы исторического взаимоотношения классного и личного спряжений эти особенности находят свое объяснение (В. Топуриа, Арн. Чикобава).

На основе вышесказанного в работе дается попытка объяснить определенные „аномальные“ формы сванского глагола.

В сванском глаголе показателя третьего лица субъекта не имеется. Исторически в сванском языке не прослеживается формант, аналогичный грузинским и занским суффиксам третьего лица субъекта -d, -n, -s, -a (Г. Мачавариани). Суффиксы эти—новейшей формации (Арн. Чикобава).

Наличный в формах третьего лица префикс I-в пяти наиболее употребительных глаголах сванского языка (I-*l* „есть“, I-*äsw* „был“, I-*эг* „стоит“, I-*lēm* „поел“, I-*лашх*. I-*ləš* „выпил“) квалифицировался как показатель субъекта третьего лица, ныне не функционирующий (В. Топуриа, Арн. Чикобава).

В свете истории личного спряжения картвельских и других иберийско-кавказских языков префикс I- сванских глаголов следует квалифицировать как показатель грамматического класса вещей, пережиточно сохранившийся в формах третьего лица (ср. выше, п. 13).

В непереходных глаголах (I-*i*, I-*äsw*, I-*эг*) префикс I- указывал на грамматический класс субъекта, в переходных же глаголах—на грамматический класс объекта: *eḟlēm* I-*l-ḟš* *lic* „он выпил воду“, где —I в глаголе и имени функционально идентичны — указывают на грамматический класс вещей.

Прямое показание о функции рассматриваемого префикса дает сопоставление сван. I-*эг* и груз. *d-eg* (основа глагола *dga-s* „стоит“), где *d-* исторически является показателем категории вещи (В. Топуриа)¹.

¹ Ср. сван. *x-ḟkw* „он сказал ему что-то“, сван. I-*ḟkw* || *ḟkw* „он сказал что-то“ и груз. *t-kwa* — *d-kwa* „он сказал что-то“, где сван. I и груз. *d-* являются показателями грамматического класса вещей (В. Топуриа, Арн. Чикобава).

16. Сравнительное изучение различных типов спряжения глагола в иберийско-кавказских языках приводит к выводу, что исконной грамматической категорией, объединяющей иберийско-кавказские языки, является категория грамматических классов, которой была пронизана вся морфологическая структура иберийско-кавказских языков.

Расхождения, наблюдаемые между отдельными группами иберийско-кавказской семьи языков и даже между языками одной и той же группы, следует признать вторичными (см. выше, п. п. 3—7).

Категория же лица развилась в отдельных группах впоследствии.

Этим и объясняется, что по линии категории грамматических классов мы имеем закономерные соответствия (точнее, идентичность) формантов, в то время как личные аффиксы таких соответствий не обнаруживают.

Грамматические классы

Категория личности -v- || w-

Категория вещи d- || n- || r- || l¹

ЛИЧНЫЕ АФФИКСЫ

	лак:	бацб.	удин.	адыг.	картв.
Ед. число					
1-е лицо	-ra,	-aw -sô as	-zu-, zux-	să-	v-, m-
2-е	-ra-,	-aw -həð -ahə	-nu-, -vax-	wă	h-, g-
3-е	-rî o,	-a	-ne-, -lux-	mă- r- ʒ...	(-d, -n, -s, -a)
Множ. число					
1-е лицо	-ru, -aw	-lɣô -atɣ	-ian-, jax	dă-(→ ta-)	
2-е	-ru, -aw	-iʃu aʃɬ	-nan-, vaɣx	ɸă-(s'ôă-)	
3-е	-rî o, -a		-qun-, -qo	(mă-)-x ja- a...	(-ed, -en, -an, -es) и т. д.

¹ С последующей дифференциацией на четыре грамматических класса в горских иберийско-кавказских языках (см. п. 5).

17. Наиболее древним принципом аффиксации в иберийско-кавказских языках является употребление префиксов. Показатели грамматических классов в глаголе иберийско-кавказских языков являются префиксами. Показатели лица во многих языках выступают в виде суффиксов (лакский, даргинский, табасаранский, бацбийский...).

В этом факте отражено историческое взаимоотношение категории грамматических классов и категории лица: более древняя категория представлена префиксами, относительно новая категория — суффиксами (Арн Чикобава).

В тех языках, где показатели лица представлены в виде префиксов, они получены путем реинтерпретации классных экспонентов (адыгские языки, картвельские языки, которым не чужда, однако, и суффиксация личных показателей). Правда, не все личные префиксы сводимы к классным показателям: адыг. *să-* S_1O_1 картв. *g — O_2* и т. д.

18. При классном спряжении глагол „монопersonален“: в глаголе представлен класс одного имени. В непереходном глаголе аффиксом грамматического класса представлен реальный субъект, в переходном — реальный объект (см. п.9). Этот принцип последовательно проведен во всех иберийско-кавказских языках.

С появлением личного спряжения существенно меняется структура глагола. Особенно это касается переходных глаголов. Лишь с возникновением категории лица субъект находит свое выражение в формах переходного глагола. Тем самым монопersonальный переходный глагол становится полиpersonальным.

В этом отношении категория лица, являя собой последующую ступень в истории развития морфологических категорий глагола, обуславливает и новую ступень в развитии грамматического строя иберийско-кавказских языков вообще.

ბოლოსიტყვა

ამ წიგნსა და მის ავტორს შორის დიდი დისტანციაა დროისა და იმ საქმიანობის მხრივ, რასაც იგი დღესდღეობით ეწევა.

ამიტომ ამ გამოკვლევას ბოლოსიტყვა უფრო შეეფერება.

ეს ნაშრომი იწერებოდა 1951—53 წლებში. მის ერთადერთ ამოცანას შეადგენდა ერთად თავი მოეყარა და ზოგადი პერსპექტივის თვალსაზრისით გაეშუქებინა ფაქტობრივი ენობრივი მასალა და ის თეორიული დებულებები, რაც გრამატიკული კლასების შესწავლის დროს იყო შემუშავებული იბერიულ-კავკასიურ ენათმეცნიერებაში. სხვა რაიმე პრეტენზია ნაშრომს არცა ჰქონია და არცა აქვს.

დასმული პრობლემის ანალიზის დროს ავტორი ემყარებოდა დებულებას იბერიულ-კავკასიურ ენათა გენეტური ურთიერთობის შესახებ და, მაშასადამე, კვლევა-ძიებას აწარმოებდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით.

ნაშრომის ძირითადი იდეები აღებულია არნ. ჩიქობავას რიგი ფუძემდებელი გამოკვლევებიდან, განსაკუთრებით კი, მისი საპროგრამო წერილიდან „გრამატიკული კლას-კეტეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში“¹. აღნიშნულ წერილს ამ სტრიქონების ავტორი ხელნაწერში გაეცნო ნაშრომზე მუშაობის დასაწყისშივე. საქმეში ჩახედული მკითხველი ადვილად იცნობს დასახელებულ წერილში წამოყენებულ დებულებებს მაშინაც კი, როცა ნაშრომში ამაზე არ არის სპეციალური მითითება.

1953 წლიდან ბევრმა დრომ გაიარა. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება გამდიდრდა რიგი ახალი მნიშვნელოვანი გამოკვლევით, რიგი ნაშრომი, მანამდე ხელნაწერის სახით არსებული, გამო-

¹ ივე, ტ. V, 1953, გვ. 51—63, წაკითხული მოხსენებად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების XIX სესიაზე 1945 წლის 18 დეკემბერს.

ქვეყნდა. 1963 წელს, როცა წიგნი სასტამბოდ მზადდებოდა, ავტორი შეეცადა ამ თვალსაზრისით გადაეხედა თავისი ნაშრომისათვის, მაგრამ, სამწუხაროდ, უკანასკნელ წლებში გამოქვეყნებული ლიტერატურის სასურველი სისრულით გამოყენება არ მოხერხდა. პირველ რიგში ეს ეხება ისეთ მნიშვნელოვან გამოკვლევებს, როგორიცაა ილ. ცერცვაძის „ანდიური ენა“ (თბილისი, 1965), ალ. მაპომეტოვის „Табасаранский язык“ (თბილისი, 1965), დ. იმნაიშვილის „Дидойский язык“ (თბილისი, 1963) და ტ. გულდავას „Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках“ (მახაჩყალა, 1959). ზოგ ნაშრომს ავტორი იცნობს ავტორეფერატის სახით (მაგალითად, ნ. ქადაგიძე, Грамматические классы в глаголе бацбийского языка, თბილისი, 1953, И. Х. Абдуллаев, Категории грамматических классов в лакском языке, მახაჩყალა, 1963; Н.—И. С. Джидалаев, Категории грамматического класса и лица в лакском глаголе, ბაქო: 1965).

შეიძლებოდა შევჩერებულიყავით გ. დეეტერსის წერილის კრიტიკულ ანალიზზე (G. Deeters, Gab es Nominalklassen in allen Kaukasischen Sprachen? Corolla Linguistica, 1955), ერთი გარემოება რომ არა: გ. დეეტერსის წერილი იმეორებს ე. დიუმეზილის დებულებას—წყაროზე მიუთითებლად—აფხაზურ-ადიღურ ენათა კლასოვანი და პიროვანი ფორმების ევოლუციის შესახებ, გამოთქმულს მის ცნობილ „შესავალში“ (იხ. მისი „Introduction à la Grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord“, 1933, გვ. 117 და შმდ.). რამდენადაც ე. დიუმეზილის მოსაზრებანი ნაშრომში სათანადო ადგილას მსჯელობის საგნად არის ქცეული, ამიტომ გ. დეეტერსის თვალსაზრისის სპეციალური განხილვა ზედმეტად ვცანით.

ავტორი სიამოვნებით იგონებს იმ ატმოსფეროს, რომელიც სუფევდა უნივერსიტეტში კავკასიურ ენათა კათედრაზე და ინსტიტუტში მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილებაში ნაშრომზე მუშაობისას. ნაშრომი იწერებოდა თანამშრომლობისა და ერთსულოვნობის პირობებში. ეს ის დაუვიწყარი დრო იყო, როცა საბჭოთა ენათმეცნიერებას დაუბრუნდა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით მუშაობის შესაძლებლობა, რომელიც წლების განმავლობაში „ფორმალისტურად“ იყო მიჩნეული. იბერიულ-კავკასიურ ენათა სპეციალისტები

ხალისით უზიარებდნენ ავტორს თავის შეხედულებებს და აწვდიდნენ მათს განკარგულებაში არსებულ ფაქტობრივ ენობრივ მასალასა და გამოუქვეყნებელ გამოკვლევებს (როგორც ზემოთ აღინიშნა, რიგი ამ ნაშრომთაგან შემდეგში გამოქვეყნდა). ნაშრომში დიდის მადლობით არის აღნიშნული ის დახმარება, რაც პატივცემულმა მასწავლებლებმა და კოლეგებმა გაუწიეს ავტორს მუშაობისას.

მოწეწებით ვიხრი ქედს ჩემი ძვირფასი მასწავლებლის დიდი ქართველი ლინგვისტის პროფ. ვ. თოფურიას ხსოვნის წინაშე.

არ შემიძლია გულითადი მადლობა არ მოვახსენო ამ წიგნის დაბეჭდვის ინიციატორსა და რედაქტორს ჩემს მასწავლებელს პროფ. არნოლდ ჩიქობავას, რომლის კეთილშობილურ მზრუნველობასა და ამამაღლებელ ზნეობრივ გავლენას მე განვიცდი არა მარტო როგორც ენათმეცნიერი, არამედ როგორც მოქალაქე.

მადლობა ჩემს კოლეგას ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატს ალ. ჭინჭარაულს, რომელმაც დიდი დახმარება გამიწია წიგნის სასტამბოდ გამზადებაში.

ავტორი
თბილისი, 1967 წელი
6 დეკემბერი

შინაარსი

თავი პირველი

გრამატიკული კლას-კატეგორიის რაობისა და ისტორიისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

- § 1. რა არის გრამატიკულ კლასებად დაყოფის საფუძველი?.. 5
- § 2. გრამატიკული კლასი და გრამატიკული სქესი 7
- § 3. „ადამიანის“ და „ნივთის“ სემანტიკური (სემასიოლო-
გიური) კატეგორიის გარჩევა იბერიულ-კავკასიურ ენათა
კითხვითს ნაცვალსახელებში 15
- § 4. გრამატიკული კლასები მხოლოდობითის მიხედვით 17
- § 5. გრამატიკული კლასების სისტემის სხვადასხვა ტიპი მრავ-
ლობითის წარმოების მიხედვით და კლასთა რაოდენობის
საკითხი 18
- § 6. გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ხუნძურ-ან-
დიურ-დიდოური ჯგუფის ენებში 24
- § 7. გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ლაკურში, არ-
ჩიბულში, ბუდუხურში, წახურულში, რუთულურსა და
თაბასარანულში 30
- § 8. მეორე გრამატიკული კლასის ნიშნები **ა** და **დ** || **რ** და
შესაბამისი „**ა**“ და „**დ**“ ჯგუფები დალესტნის ენებში 34
- § 9. გრამატიკული კლასების სისტემა დარგულ ენაში და
კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი კუბაჩურში . . 35
- § 10. მეორე გრამატიკული კლასის გენეზისი მთის იბერიულ-
კავკასიურ ენებში . . . 37
- § 11. **დ**- მეოთხე გრამატიკული კლასის უძველესი ნიშანია 42
- § 12. „ადამიანისა“ და „ნივთის“ გრამატიკული კატეგორია
ქართველურ ენებში და მისი მიმართება იბერიულ-კავკა-
სიური ენების კლას-კატეგორიის სისტემასთან 46

§ 13. ნახურის (ქისტურ-ბაცბურის) ვითარება ისტორიულ-შე- დარებითს ასპექტში	48
§ 14. გრამატიკული კლასების თავდაპირველი რაოდენობისა- თვის აფხაზურ-ადიღურ ენებში	51
§ 15. „აღამიანის“ კატეგორიის დიფერენციაციის საკითხისა- თვის ქართველურ ენებში	52

თავი მეორე

კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიული ურთი-
ერთობისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში

§ 16. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის უღვლილების ტიპები	58
§ 17. გრამატიკული კლასები ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ჯგუ- ფის ენათა ზმნაში	60
§ 18. პირთა მიხედვით დიფერენციაციის ჩანასახები დალესტ- ნის ზოგ ენა-კილოში	71
§ 19. გრამატიკული კლასებისა და პირის კატეგორიის ისტო- რიული ურთიერთობა ლაკურ ენაში	77
§ 20. გრამატიკული კლასი და პირი დარგუულში ზმნის ულ- ვლილების ისტორიის თვალსაზრისით	91
21. გრამატიკული კლასებისა და პირების გამოხატვა ნახური (ქისტურ-ბაცბური) ჯგუფის ენებში	110
§ 22. გრამატიკული კლასი და პირი თაბასარანულ ზმნაში	116
§ 23. პირის კატეგორია უდურ ენაში	122
§ 24. პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებული ცვლილებები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ზმნის აგებულე- ბაში ერგატიული კონსტრუქციის პრობლემის თვალსაზ- რისით	127
§ 25. პირის კატეგორია, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა ჯგუფში დამოუკიდებლად ჩასახული მორფო- ლოგიური კატეგორია	130
§ 26. გრამატიკული კლასისა და პირის კატეგორიები აფხა- ზურ-ადიღურ ენათა ჯგუფში	131
27. პირთა დაპირისპირების პრინციპისათვის იბერიულ-კავკა- სიურ ენებში	162
§ 28. პირთა დაპირისპირების პრინციპი და დარგუულისა და ქისტურის პირველი და მეორე გრამატიკული კლასის	

მრავლობითის პირთა მიხედვით დიფერენცირებული წარ- მოების ისტორია	171
§ 29. პირის კატეგორია ქართველურ ენათა ზმნაში კლასოვა- ნი უღვლილების პირველადობასთან დაკავშირებით .	175
§ 30. ლ- პრეფიქსი სვანურ ზმნაში	178
Некоторые вопросы истории классного и личного спряжения в иберийско-кавказских языках (резюме)	200
ბოლოსიტყვა	216

Нодар Давидович Андгуладзе

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КЛАССНОГО
И ЛИЧНОГО СПРЯЖЕНИЯ В ИБЕРИЙСКО-
КАВКАЗСКИХ ЯЗЫКАХ

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

•

რედაქტორი ა. რ. ნ. ჩიქობავა

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიაძე

კორექტორი ი. დონაძე

გადაეცა წარმოებას 15.3.1967; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.XII.1967;
ქალაქის ზომა 60×90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 13.75; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 9.85; უე 01405; ტირაჟი 600; შეკვეთა № 389;
ფასი 89 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

